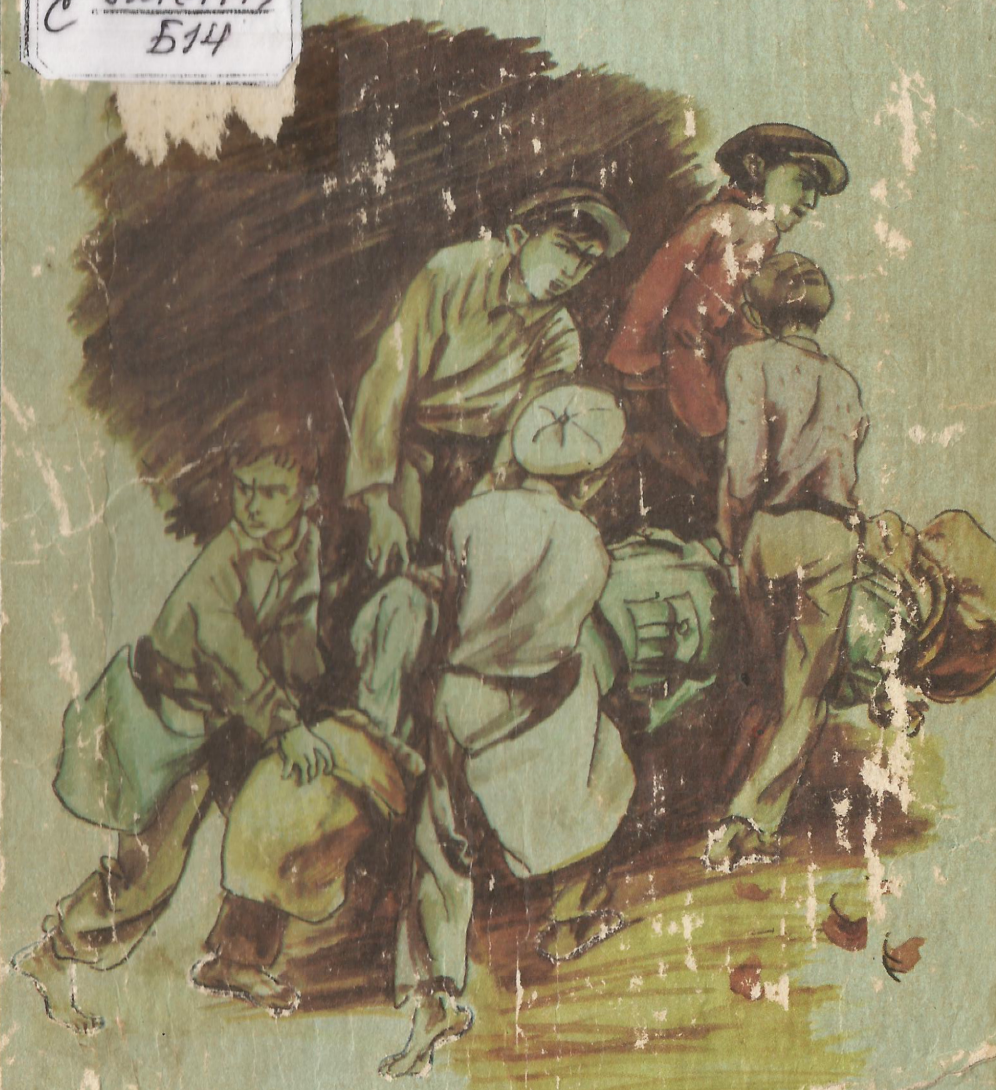

ср Б14

ІВАН БАГМУТ

ВИБРАНІ ТВОРИ

С 821(477)
Б14

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

Не одно поколение юных читателей было очаровано повестью украинского советского писателя лауреата Республиканской литературной премии имени Леси Украинки «Счастливые день суворовца Криничного» — произведением об учебе и увлекательных военных играх суворовцев. Такая же популярная и повесть «Хозяева Охотских гор» — рассказ о жизни на далеком советском Севере. «Наш отряд «Смерть фашистам!» и «Записки солдата» посвящены боевым событиям Великой Отечественной войны.

Редакційна колегія:

Волинський К. П., Заєць І. Я.,
Збапачкый Ю. О. (голова редколегії),
Іваненко О. Д.

Передмова Валептина Бичка

Рецензент Іван Заєць

ЦІКАВИЙ, СВОЄРІДНИЙ СВІТ

Він з'являвся в редакції дитячого журналу «Червоні квіти», що перебувала тоді на Сумській вулиці у Харкові, не так часто, як інші письменники. Бо рідко сидів у місті, а все невтомно їздив по країні. Але коли вже відчиплялися двері і в кімнату стрімко, з легким підльотом входив високий, стрункий юнак, то ми, майже щоденні відвідувачі редакції — юні кореспонденти, піонери харківських загонів, — відразу нишкли, прикипали до нього очима в чеканні чогось надзвичайно цікавого. І Іван Андріанович, швидко походжаючи по кімнаті, починав розповідати щось пайповіше і пеймовірно захоплююче. В ті часи редактор піонерського журналу не мав окремого кабінету, всі його розмови з авторами, як і інші редакційні справи, відбувалися на очах відвідувачів, хто б вони не були. Про нас, найменших, часом навіть забували, і розмови велися цілком дорослі. А для нас тільки цього й треба, — адже тоді говорили без зпийжки на наш вік, — глибоко, гостро, полемічно.

Іван Андріанович ніколи не приносив до редакції пліток або сенсаційних міських новин. Розповідав він про плани перебудови Москви, про Дніпрогес, про перші школи на Далекій Півночі... Треба нагадати, що соціалістичне будівництво у нашій країні в той час тільки-но починало розгортатися, і кожна нова споруда (ба навіть її задум) уже була подією для всіх радянських людей. Наш старший товариш, а саме таким вважали ми Івана Андріановича, не лише повідомляв нас про ті події (хоч тоді й саме повідомлення захоплювало), він глибоко, всебічно, виявляючи неабияку обізнаність з технікою, мовби він нас, захоплених і зачарованих, чи то на греблю Дніпрогесу, чи то в підземелля майбутнього московського метро... У його розповідь вплітався соковитий гумор, своєрідні жанрові сценки. Перед нами зримо поставали портрети людей — будівельників, конструкторів, інженерів.

Редактор або хтось із інших дорослих слухачів зауважував:

— Так напишіть же про це. І швидше, поки не забулися колоритні деталі!

Іван Андріанович легенько усміхався.

— Звичайно, аякже!

Пізніше і справді в його нарисах з'являлося чимало з того, про що він розповідав, але далеко не все. Уже ставши дорослим читачем Івана Багмута, я зрозумів, що в цьому проявилися дві риси його творчої натури. Перша — суворо відбирати для літературного твору тільки найвагоміше, тільки найхарактерніше. І друга — бути економним у всьому — у кожному слові, у кожній фразі, не повторювати уже сказаного іншими авторами. Отож і не дивно,

що в кращих творах цього чудового письменника, як то кажуть, думці розлого, а словам тісно.

Взагалі, все життя Івана Андріановича позначене гарячою жадобою до пізнання, до вивчення павколишнього світу, глибокого проникнення в суть явищ. Уже будучи в літах, спираючись на палицю (результат тяжкого поранення на фронті Вітчизняної війни), він продовжує свої мандри по світу — і по нашій країні, і за кордоном. В цих мандрах він невситимий. Його око не минає жодної колоритної деталі. Навіть прїїжджаючи в добре знані Київ чи Москву, Іван Андріанович прискіпливо розпитує друзів, що змінилося в місті, на що нове й цікаве можна подивитися.

У ті літа, про які я мовив напочатку, Іван Багмут уже мав своє місце у літературі, мав «свій почерк». Пригадую, старші від нього письменники — Олександр Копиленко, Петро Панч, Юрій Яновський — з повагою говорили про перші книжки літератора. Вони відзначали його добру обізнаність з людською психологією, точність і правдивість у змалюванні характерів, сюжетну майстерність. Ми, юні читачі, не дуже розбиралися у цих тонкощах. Нас вабило у творах Івана Багмута передусім багатство змісту. Кожна сторінка звучала для нас відкриттям. Нові люди, нові землі, нові події, нові повороти людських доль. І — романтизм. Він властивий усім творам Івана Багмута — манливий і благородний, який іде від дуже розвиненого у письменника почуття нового, який возвеличує людський труд, розум, який кличе до дії, поривання, до подвигу.

Доля не балувала письменника легкістю життя і творчості. Довелося йому вазнати багатьох злигоднів. Але всі випробування він пройшов з високо піднесеною головою, із своєю, притаманною тільки йому, бадьоро-заклячною усмішкою, — мовляв, ходімо зі мною, не пожалкуєте! Коли я зустрічав Івана Андріановича в останні роки його життя і мимоволі порівнював з тим, юним і рвїйним, то помічав тільки зовнішні зміни. Однак, як і замолоду, очі його були сповнені запальним блиском. В них світилася любов до людей і прагнення дії. Іван Багмут був завжди молодий у своєму ставленні до світу, до життя, до літератури.

Письменник до останнього дня свого життя був творчо наснажений, напружено працював і радував читача новими творами.

Сувора вимогливість до себе, до кожного свого слова була завжди характерна для Івана Багмута. Мені довелось в один час бути редактором його творів. І що цікаво! Він не тільки уважно прислухався до кожного слухного зауваження, а часто по ходу роботи над редагуванням рукопису вносив усе нові й нові зміни. Здебільшого це були окремі слова. «Ви знаєте, — говорив він, наприклад, — отут слово «сипюватий» буде точнішим, ніж слово «синій». І настрої відповідний створюється у читача». Проте він ніколи не був категоричним. Коли зустрічав заперечення, обіцяв подумати, і другого дня приходив уже з остаточним рішенням.

Любов до слова була притаманна письменникові настільки, що він перебирав десятки синонімів, аж поки не зупинявся на найбільш вдалому. Це видно було із його чернеток, які він часом приносив до видавництва, щоб звірити,

наскільки редагування поліщило або погіршило його первісне слово. І коли перекопувався, що в рукописі навіть якась дрібниця звучить менш виразно, то домагався обов'язкового виправлення.

От чому, коли ми читаємо Багмутові повісті і оповідання, піби відчуваємо, що доторкнулись до чогось живого, немовби до потоку чистої джерельної води.

У цьому короткому вступному слові я не маю на меті робити докладний розгляд повістей та оповідань Івана Багмута. Мені хочеться лише трохи прочинити двері у той світ, який створив письменник у своїх розмаїтих творах. Заходьте, друзі! Тут вам буде цікаво й привітно. Довідастесь ви багато про що, переживете теж немало. Pozнайомитесь з різними людьми, відчуєте справжню широчінь життя.

Є літературно-дослідницька оцінка тих чи інших творів, а є й проста читацька. Якщо дослідникові доводиться робити детальний аналіз повісті чи роману, то читач користується здебільшого своїм враженням, своїм читацьким досвідом. От я, наприклад, знаю, що коли прочитаний художній твір довгі роки не забувається, коли в пам'яті живуть цілі епізоди, окремі вислови з нього, це твір достойний, справжній. Книжки Івана Багмута належать до тих справжніх високохудожніх творів, які запам'ятовуються надовго, коли не на все життя. Це тому, що в них вкладено все авторове єство — і його знання, і спостереження, і переживання, і, звичайно, літературний талант, який мовби цемент, з'єднав задумане і випошене в серці.

Повість «Щасливий день суворовця Криничного» я прочитав ще тоді, коли вона була в рукописі. І от минуло стільки літ, а я міг би розповісти зміст твору на якому завгодно іспиті, хоч більш ніколи не повертався до нього. Особливо мені запам'ятався епізод «вгадування». Пройшла п'ять років тебе людина — розкажи потім, в що вона була одягнена, яке в неї обличчя, очі... Користуючись цим методом, я теж пробував учити хлопців та дівчаток уважності, пильності. Більше того, неоднораз перевіряв самого себе — наскільки вірко в мене око, наскільки чіпка ворова пам'ять. Звичайно, це лише одна деталь твору і не така вже значна, але вона яскраво свідчить про те, що письменник і деталі знаходить вагомі, свіжі. А образ Криничного настільки вжився у мою свідомість, що й тепер, коли я зустрічаю хлопчину-суворовця, у мене в голові виникає слово «Криничний».

Треба сказати, що ця невелика повість взагалі є малеським літературним «чудом». Дитячим письменникам часто докоряють за те, що вони мало пишуть про навчання школярів, про їх виховання. Докоряють правильно. Але правильно й те, що на цю тему неймовірно важко писати. Адже навчання в школі, процес виховання — настільки складна й серйозна справа, що в ній майже не можна знайти таких цікавих моментів, які б могли лягти в основу художнього твору. А от Іван Багмут у повісті «Щасливий день суворовця Криничного» знайшов такі моменти. І знайшов дуже просто. Він зумів зазирнути у самі душі своїх персонажів, таких, як Ігор Криничний, Петро Маслюк, Юрко Череда, зумів відкрити їхні особисті таємниці, їхні найпотаємніші помисли і наміри. Ідучи від цього, від зіткнень характерів, від ставлення своїх героїв до всього, що відбувається в суворовському училищі, письменник

побудував цікавий сюжет. Повість читається з неспослабною увагою. Перед читачем вимальовуються колоритні постаті не тільки юних суворовців, а й їхніх вихователів — розумних, дотепних, вимогливих, таких хоча б, як Микола Леонідович. Я не знаю в нашій українській літературі іншого твору про шкільно навчання, який стояв би нарівні з цією повістю.

Оповідання «Шматок пирога», навпаки, я перечитував кілька разів і зовсім не тому, що забував його. Хотілося і вдруге і втретє дістати пасолоду, так само, як при прослухованні улюбленої музичної мелодії. Такі чудові характери у цьому оповіданні. Такі дотепні діалоги. Особливо вражає та «бідняцька дипломатія», на якій побудовано все оповідання. Хоч який малий і недосвідчений хлопчик Миколка, однак у нього вистачає природного хисту і справжньої мужності, щоб відстояти свою людську гідність перед лицем багатих і нещадних у своїй зажерливості родичів. Оповідання написане такими живими барвами, що, читаючи його, забуваєш про літературні компоненти. Майстерність письменника тут ніде не демонструє себе, вона ніби розчинилася у самій оповіді, в кожному слові, у кожному вчинку персонажів.

Особливо мудрим і гідно оціненим читачами твором є повість І. Багмута «Господарі Охотських гір». В ній розповідається про жителів Крайньої Півночі нашої країни — ороців. Але сказати так, значить нічого не сказати. Іван Багмут настільки всеохоплююче із таким знанням життя народу показує нам і старовинні звичаї, і різучі зміни, що відбуваються на наших очах, і боротьбу двох сил — минулої темряви і сучасної світлої дійсності, що просто диву даєшся. Читач яскраво бачить і лови оленів, і полювання на ведмедів, і дуже своєрідне північне рибальство, дізнається про незвичну природу цього суворого, але й чудового краю, про спосіб життя лісового й морського звіра, північно-морської риби. І кожне слово в повісті вірогідне, переконливе. Недаремно автор багато разів повністю наводить цілі ороцькі речення, звісно, перекладаючи тут же на нашу мову.

Повість усією своєю суттю глибоко інтернаціональна. Любов ороців до росіян і росіян до ороців — це небачений ще вияв дружби двох народів — дуже великого і розвиненого і дуже маленького і відсталого. Це нове явище в світі, яке породив Жовтень, породив лешізм. Все величезне багатство пізнавального матеріалу вкладено в дуже складний і високо організований пригодницький сюжет. Читаючи повість, від неї ніяк не можна одірватися. Такі несподівані і заздалегідь не передбачені, хоч і цілком природні в ній події. «Господарі Охотських гір» без усякого сумніву є однією з найкращих пригодницьких і романтичних повістей нашої літератури.

«Пригоди чорного kota Лагченка, описані ним самим» мало схожі на інші твори Івана Багмута, але їх міг написати, звичайно, тільки цей письменник. Там суто багмутівський гумор, суто багмутівські несподіванки. Тільки Іван Багмут міг обрати основним героєм та ще й автором записок саме kota. Спочатку це здається незвичайним. Проте коли вчитаєшся в твір, то побачиш, наскільки це вдало й дотепно. Зовнішньо казкова умовність повісті дає можливість розгорнути широку картину дійсності, в якій діють і дуже добрі люди, і одверті злочинці. З убивчою іронією змальовує автор людські вади, які міг

підмітити тільки кіт із своєї, котячої, точки зору. Зокрема, своїм ставленням до котів яскраво проявляють себе різні люди, особливо міщани. «Пригоди чорного kota Лапченка» — дуже оригінальний твір, який ще не знайшов досі належної оцінки в нашій критиці. А він, безумовно, вартий того.

І от поряд з такими творами, як яскраво реалістична повість «Щасливий день суворовця Криничного», як пригодницько-романтична «Господарі Охотських гір», як лукаво-усміхнена повість «Пригоди чорного kota Лапченка», як надзвичайно дотепне побутово-жанрове оповідання «Шматок пирога», читаємо раптом повість «Записки солдата». Цей твір можна назвати суворою правдою про тяжкий воєнний подвиг наших людей у жорстокі дні Вітчизняної війни. Автор сам пройшов горнило запеклих боїв, і його повість читається, як гарячий репортаж з тих днів, репортаж, сповнений пекучого болю за тимчасові невдачі і щирої радості за кожну, хай навіть і маленьку, перемогу. У великій літературі про Вітчизняну війну повість І. Багмута «Записки солдата» не загубиться. Вона додає до багатьох різноманітних характеристик наших воїнів ще один неповторний характер — характер самого автора, певного ж трударя війни, розвідника, бійця залізної снаги і невимовної витримки.

Співставивши тільки вищезгадані твори, переконуєшся, наскільки різноманітний письменник Іван Багмут. Він і казкар, і вигадник, і любитель романтичних пригод, і разом з тим скрізь і всюди реаліст широкого плану. Він бачить і глибоко знає життя в усій його неповторності і в усій його правдивості.

Майже всі твори письменника настільки багаті на життєвий матеріал, настільки продумані і талановито написані, що в них знаходить собі «поживу» читач будь-якого віку і будь-якого культурного рівня. Наприклад, «Щасливий день суворовця Криничного» охоче читають і дорослі, забуваючи, що це «дитяча література». Завжди гострий, майстерно побудований сюжет, цікаві життєві події, здебільшого пережиті автором особисто, живі, з багатим внутрішнім світом і досвідом, з необмеженою дотепністю і жвавою, певно означеною колоритністю, характери, багатий пізнавальний матеріал — все це приваблює до творів письменника щонайширшого читача, без обмеження віку, професії чи якихось інших ознак.

І все-таки І. Багмут — справжній дитячий письменник, бо він бачить перед собою передусім юних читачів, які сприймають художнє слово з особливою радістю і вдячністю, які з справжньою жадобою припадають до кожної талановитої книжки, мов до живодайного джерела. Він — справжній дитячий письменник ще й тому, що, крім усього відзначеного, у нього є ще внутрішнє відчуття свого юного читача, внутрішня любов до нього, глибоке значення його інтересів і прагнень. Це відчуття позначається і на довірливій інтонації оповіді, і на часто прихованій між рядками заохочувальній усмішці, і на розумній тактовності у змалюванні певних складностей життя.

Як і в своїй творчості, так і в безпосередніх зустрічах з читачами, в І. Багмута завжди проявлялося дивовижне уміння контактувати з дітьми. Мені доводилося виступати разом з ним перед дитячою аудиторією. І коли Багмут промовляв тільки перше слово, відразу зникали напруженість, якась пемипуча настороженість і починалася безпосередня, щира, аж до безмежності, розмова.

Так уміють розмовляти з дітьми тільки ті, хто віддав їм увесь свій талант, увесь свій труд, свої довгі наполегливі думання, пошуки шляхів до дитячих сердець і хто знайшов ці шляхи твердо і впевнено.

Заслуги Івана Багмута перед дитячою літературою незаперечні. Його ім'я серед імен зачинателів і першотворців української радянської літератури для дітей, таких, як Олександр Копиленко і Микола Трублаїні, Олесь Донченко і Наталя Забіла, Андрій Головка і Петро Панч. Він удостоєний Республіканської літературної премії імені Лесі Українки.

Той, хто прочитає твори Івана Багмута, стане багатшим на знання, мудрішим і умілішим, бо в них є чому повчитися; стане уважнішим, лагіднішим і добрішим, бо в тих творах б'ється чуле серце автора, сповнене любові до людини, до життя.

Той, хто прочитає твори Івана Багмута, назавжди залишиться вдячним йому за ті хвилини радості, які може дати тільки справжнє мистецтво, справжня художня література.

Валентин БИЧКО

ЩАСЛИВИЙ ДЕНЬ
СУВОРОВЦЯ
КРИНИЧНОГО

ГІРКА ОБРАЗА

Ігор давно мріяв про подвиги. Але остаточне рішення зробити щось героїчне, щось таке, що показало б його хоробрість і відвагу, вишикло після розмови з Маслоком. Ігор уникав зустрічатися з ним. Але сьогодні, коли він у перерві між першим і другим уроком ішов до бібліотеки, Маслок заступив йому шлях.

Він зневажливо глянув на Ігоря, від чого той зразу ж відчув себе якось неспокійно, і байдуже сказав:

— Мені здається, з тебе ніколи не буде офіцера.

— Чому? — почервонів Ігор.

— Ти такий малий на зріст... Ти занадто вже малий.

— Але я ж іще виросту, — несміливо промовив хлопчик, почувачи, що ось-ось у нього бризнуть сльози.

Малий зріст був найуразливішим місцем у Ігоря пасамперед тому, що через це його неохоче приймали грати у футбол. Йому завжди доводилося ставати за суддю. А чи ж приємно стояти збоку, коли інші ганяють м'яча і забивають голи?

— Мені здається, — знову зовсім байдуже, але в той же час уважно стежачи, як міниться обличчя Ігоря, сказав Маслок, — мені здається, що ти ніколи не виростеш...

— Хіба це може бути? — занепокоївся той.

— Чи може бути? — здивувався Маслок. — Коли б ти читав наукову літературу, як я, ти не питав би про це. А ліліпути? Може, ти думаш, що це окрема порода людей? Ні. Ліліпути — випадкове явище серед звичайних людей. Як от, наприклад, ти...

Слова «наукова література» і упевнений тон старшого суворовця примусили Ігоря зовсім зпітитись.

— Тобі вже одинадцять років, а ти від горшка — два вершка, — продовжував знущатися Маслок.

Ігор відчув, що не витримає і заплаче. А плакати перед Маслоком йому аж ніяк не хотілось.

— Ну, добре, — поблажливо кинув Маслок. — Не будемо про це говорити, бо ти ще заплачеш, — і, помовчавши, додав: — Ну який з тебе буде офіцер? Ти ж, напевно, боягуз?

— Я боягуз? — гаряче заперечив Ігор. — Ти, мабуть, сам боягуз, бо чіпляєшся тільки до малих!

Маслюк мов не дочув останньої фрази і сказав:

— А чим ти доведеш свою хоробрість?

— Чим? — із запалом промовив Ігор.

Але в цей час до них наблизилась чотири суворовці з старшого класу, і Маслюк, кинувши: «Погані твої справи», зник у боковому коридорі.

Засмучений хлопчик з задрістю дивився на чотирьох друзів, струнких і високих, які через два роки вже скінчать Суворовське училище.

«Ім добре, — подумав Ігор. — Уже тут, в училищі, їх знає кожен суворовець. Адже один із цих чотирьох — Борис Ярина — фронтовик з двома медалями і відмінник; другий — Керім Байбеков — редактор стішної газети, найкращий фехтувальник на рапірах і теж відмінник; третій — Володя Круглов — секретар комсомольської організації, капітан збірної футбольної команди училища і, крім усього цього, такий математик, що може розв'язати найскладнішу задачу; а четвертий — віце-сержант Віктор Бродов. А як відомо, звапня віце-сержанта суворовець одержує тільки тоді, коли в нього кругом п'ятірки, висока дисциплінованість і бездоганна військова ви-
правка».

Чотири друзі помітили, як швидко зник Маслюк. Вони уважно поглянули на засмученого хлопчика і хотіли, здається, підійти до нього. Вони вже навіть спшипилися, але Круглов щось сказав іншим трьом, і всі повернули до бібліотеки.

Ігор став коло вікна і замислився. І ось тут у нього й промайнула думка: треба зробити щось таке, щоб Маслюк змінив про нього думку. Треба зробити подвиг! Показати, що він нічого не боїться. А тоді, хай він навіть не виросте більше і на сантиметр, його ніхто не посміє ображати за малий зріст.

Це рішення заспокоїло хлопчика.

От тільки — що зробити?

Ігор засунув руки в кишені і зосереджений попрямував до класу.

Справа, виявляється, не така проста. От коли б він був на морі...

Море!

Скільки мріяв про нього Ігор! І зовсім не тому, що в малесенькому приморському місті живе його мама. Зовсім ні!

Якої рішучості, відваги і кмітливості вимагає професія моряка! А Ігор хоче бути саме таким: рішучим, відважним і кмітливим.

Вже минув місяць, як хлопчик вирішив стати моряком. Про це Ігор не розповідає нікому, за винятком, звичайно, Костя Мовчана,

свого найближчого друга. Правда, він пробував якось сказати про це і Юркові Череді, але той, замість підтримати, глузливо усміхнувся й зауважив:

— Дуже добре вигадав. Головне, мама буде близько...

Ігор тоді нічого не відповів Юркові і тільки пожалкував, що в училищі забороняють застосовувати на практиці уроки боксу.

Тепер він раптом уявив себе на палубі військового корабля і пішов перевальцем, як ходять капітани корветів, фрегатів і бригів в усіх книжках, які він так любив читати.

«Що б таке зробити?» — відриваючись від мрій про море, знову стурбувався суворовець.

— Суворовець Криничний Ігор! — раптом пролунав оклик.

Ігор здригнувся від несподіванки і, швидко вийнявши з кишень руки, спинився перед командиром своєї роти.

— Я! — сказав Ігор, стаючи струнко.

Командир роти, який перед цим з хвилину спостерігав зосереджене обличчя «моряка» суворо сказав:

— У вас погана звичка тримати руки в кишенях.

Ігор мовчав.

— Хто так ходить? — продовжував командир. — Ви бачили, щоб офіцер ходив, тримаючи руки в кишенях?

Ні, Ігор не бачив цього.

— Чи, може, ви хочете, щоб вам позачивали кишені?

Ні, Ігор цього не хотів.

— Скажіть своєму офіцеру-вихователю, що я зробив вам зауваження, суворовець Криничний Ігор.

— Слухаюсь! Доповісти офіцеру-вихователю! — відказав суворовець.

— Можете йти.

— Слухаюсь! — відповів Ігор і, чітко відбиваючи крок, попрямував до класу.

РОЗУМНОМУ І НАТЯКУ ДОСИТЬ

Незабаром пролунав сигнал горніста, і Ігор сумний сів за парту.

Увійшов викладач. Черговий по класному відділенню вигукнув:

— Встати! Струнко! — І, зробивши паузу, відрпортував: — Товаришу лейтенант, у четвертім класнім відділенні в наявності двадцять п'ять суворовців. Черговий по відділенню суворовець Череди Юрій.

— Здрастуйте, товариші суворовці! — привітався лейтенант.

Усі суворовці набрали разом повітря в груди і вигукнули: —

— Здра... жла... тварш... лтнант!

— Вільно, сідайте, — сказав педагог.

— Вільно, сідайте! — повторив Юрко.

І всі двадцять п'ять суворовців разом, як один чоловік, сіли і поклали руки на парти.

Суворовці любили цього вже немолодого лейтенанта. Ще торік, коли лейтенант уперше ввійшов до їхнього класу, він сказав:

— Є таке прислів'я: «Розумному і натяку досить». Ану, які ви кмітливі?

І він задав таку задачу:

— На дереві сиділо 18 горобців. Мисливець стрельнув і вбив одного. Скільки горобців залишилось?

У класі запанувала насторожена тиша. Задача була надто легка, але суворовці почували, що в ній є якийсь підступ. Ніхто не підіймав руки, намагаючись як слід обдумати рішення. Тільки Саня Мороз, зрадівши, що задача така легка, вихопився вперед.

— Скільки? — спитав лейтенант.

— Сімнадцять, — відповів Саня.

Клас дружно зареготав.

— Чому відповідь неправильна? — спитав педагог у Ігоря.

— Жодного не залишилось. Горобці злякались пострілу і полетіли, — промовив Ігор.

— А це правильне буде рішення? — звернувся лейтенант до класу.

— Правильне! Правильне! — лунало у відповідь.

— Ні, — сказав Кость, — це неправильно.

Всі враз замовкли.

— Чому? — спитав педагог.

— Один горобець упав убитий. Він тільки й залишився.

— Але на дереві не залишилося жодного! — заперечив Ігор.

— Правильно! На дереві не залишилося жодного, — підтримали його інші.

— Можна і так і так вважати, — сказав педагог, — але відповідь Мовчана правильніша.

Лейтенант зробив паузу, оглянув збуджені обличчя суворовців і додав:

— Ну, та з такими молодцями чого ж не працювати!

На його уроках ніколи не було нудно. У лейтенанта Рогового, коли він тільки заходив до класу, був такий вираз обличчя, ніби він знає щось дуже цікаве, і суворовці завжди нетерпляче чекали уроку математики.

Але сьогодні Ігореві було не до лейтенанта. «І як я знову забув про ті клятві руки!» — лаяв він себе в думці.

Він уявив, яке сумне стане обличчя в офіцера-вихователя, коли він доповість йому про зауваження командира роти. Микола Леонідович, напевно, скаже: «Ви ж обіцяли мені завжди спочатку подумати, а потім зробити. І знову робите навпаки»,

От коли б Микола Леонідович дав йому просто наряд поза чергою. Але ні! Він похитає головою, а Ігорю це важче, ніж десять нарядів. А може, він розгнівається і перестане у вільний час називати Ігори на «ти», а завжди казатиме йому тільки офіційальне «ви»; не буде розмовляти з ним так, як розмовляв колись його тато. А татка немає і не буде вже ніколи...

Він стиснув голову руками і порипув у важкі думки.

Викладач уже давненько, не зводячи очей, дивився на Ігоря, що сидів у неприпустимій позі: нахилившись і охопивши голову руками. В класі запала напружена тиша. Кость Мовчан, який сидів з Ігорем, нервувався. Їхня партя була перша, і він ніяк не міг подати знак товаришеві.

— Суворовець Криничний Ігор! — промовив лейтенант.

Ігор підвів голову, ніби прокинувшись від сну. Потім швидко встав, зробив крок лівою ногою з-за партя, приставив, клацнувши закаблуком, праву і сказав:

— Я!

Викладач спитав:

— Ви любите автомобілі?

На сьогодні були задані задачі на проценти, але в лейтенанта взагалі була звичка ставити такі питання, що зразу і не зрозумієш, до чого вони.

— Люблю, — повеселів Ігор.

— То ви, напевно, знаєте, скільки автомашин буде випущено в 1950 році?

Ігор не міг відповісти на це питання. Він морщив лоба, але згадати цифру не міг.

— Може, хто інший знає? — звернувся викладач до класу.

Всі морщили лоби, намагалися пригадати, та цифра не приходила на пам'ять, хоч кожен бачив плакат про розвиток автомобільної промисловості.

— Може, хто знає про окремі заводи? Скільки машин випустить один який-небудь завод?

Кость Мовчан підняв руку.

— Скажіть, суворовець Мовчан Кость.

Кость вийшов за всіма правилами з-за партя.

— Завод нашого міста в останнім році п'ятирічки дасть 15 000 машин. Я знаю.

— Чудово! — промовив викладач. — А як можна було б вирахувати загальну кількість по Союзу?

Ігор забув про те, що йому треба знайти привід для подвигу, забув про зауваження командира роти і весь заглибився у відшукування способу, як вирахувати це число.

— Є! — в захопленні вигукнув він раптом. — Знаю!

Лейтенант покругтив головою, і Ігор згадав, що він зараз у класі, а не на прогулянці.

— Дозвольте відповісти,— поправився суворовець.

— Відповідайте.

— Коли б ми знали, який процент становить продукція цього заводу до загального випуску автомашин, ми могли б розв'язати задачу.

Лейтенант задоволено схилив голову, і Ігор зрозумів, що це означало: «Розумному і патяку досить».

— Три проценти,— сказав лейтенант,— три проценти. Розв'яжуйте. Сідайте, суворовець Криничий Ігор.

Ігор зробив правою ногою крок за парту, клацнув закаблуком лівої і, сівши, швидко взявся за ручку.

Через кілька хвилин він підняв руку, за ним то тут, то там стали підніматися руки й інших.

Коли не залишилося жодного, хто б не розв'язав задачі, лейтенант розгорнув великий аркуш паперу, і всі побачили знайомий плакат.

500 000 автомашин!

У кожного в зошиті було це саме число, але п'ятірку одержали тільки Ігор і Кость. Адже один дав перше число для задачі, а другий догадався, як його використати.

Далі викладач спитав, хто тут є з інших міст, де будують автомашини. Стали розв'язувати задачі про розмір виробництва автомобілів по окремих містах. Коли почали вираховувати, скільки машин буде випущено у Львові, пролунав сигнал горніста, сповіщаючи про кінець уроку.

Тарас Тарасюк, який був із Львова, залишився страшенно незадоволений, що урок скінчився так швидко, і просив, щоб закінчили цю задачу. Всі підтримали його, але викладач сказав:

— Ні, ви повинні відпочити. Урок закінчено.

— Встати! — скомандував черговий.— Струнко!

— До побачення, товариші суворовці,— попрощався викладач.

Суворовці одним духом вигукнули:

— До побачення, товаришу лейтенант!

ЗНОВУ МАСЛЮК

Весела юрба висипала в коридор.

— Знаєш що? — сказав Кость Мовчан до Ігоря.— Я заведу такий альбом, як у тебе про футбол. Я збиратиму все про автомашини. Марки автомобілів, малюнки, числа... Можна наклеювати вирізки з газет або самому малювати.

— Ну що ж! Це цікаво,— відповів Ігор.

В цю мить показався офіцер-вихователь. Ігор залишив товариша і направився до Миколи Леонідовича.

— Дозвольте звернутися,— сказав він, виструнчившись.

— Прошу.

— Товаришу капітан, командир роти майор Лихачов зробив мені зауваження за те, що я тримаю руки в кишенях.

— Це негарно,— сказав офіцер.— Хіба ви не знаєте, що суворовцю не личить так робити? Ми скільки разів про це розмовляли з вами...

— Забув,— сказав Ігор,— я більше не буду. Пробачте мені, товаришу капітан. Я замислився і забув...

— Про що ж ти думав? — переходячи на неофіційний тон, спитав капітан.

«Розповісти зараз про розмову з Маслюком,— промайнуло в Ігоря, але він спинив себе.— Ні, треба спочатку зробити подвиг, а тоді...» Тоді Маслюк не наважиться насміхатися з нього.

— Так про що ж ти думав?

— Так...— ухилився хлопчик од відповіді.

— Ігорьок, Ігорьок,— м'яко сказав офіцер,— ти все обіцяєш, а скільки разів ти порушував своє слово!

— Я не знаю, як воно так виходить... Я позашиваю собі кишені!

— Ну,— сказав капітан,— навіщо ж? Я певен, що ти й без цього переломиш себе. Треба, щоб ти навчився володіти собою! Перше — ти повинен зрозуміти, що це звичка погана. Друге — вирішити позбутися її. І третє — примусити себе зробити так, як ти вирішив. От як повинен діяти майбутній офіцер!

— Може, я ще й не буду офіцером...— сумно сказав хлопчик.

— Чому? — здивувався вихователь.

— З таким зростом...

Сьогоднішня образа знову підступила до серця, і йому так схотілося розповісти Миколі Леонідовичу про все, про все...

Офіцер усміхнувся і, поклавши руку Ігореві на голову, притулив його до себе:

— Ігорьок, Ігорьок, яка ж ти ще дитина... Звідки в тебе такі думки?

Ігор не встиг відповісти, як пролунав сигнал на третій урок. Суворовець став струнко.

— Товаришу капітан, дозвольте йти.

— Ідіть,— дозволив Микола Леонідович і, заспокоюючи, додав: — Не треба тільки так турбуватися. Сьогодні ввечері поговоримо з тобою, і знову все буде гарно.

У великому фізкультурному залі суворовці ходили під музику ритмічним кроком, виконуючи окремі па. Ігор потроху заспокоївся, а коли стали танцювати краков'як, і зовсім повеселів. Кость Мовчан, щоб розважити товариша, танцюючи, удавав з себе маніру дівчини.

і так кумедно витягував у трубочку губи й нахилив голову, що викладачка танців змушена була, нарешті, зробити йому зауваження. Звичайно, про це зауваження можна було не доповідати Миколі Леонідовичу, бо сама вчителька теж не могла втриматися від сміху.

Після танців Ігор вирішив порадитися з Костем.

— Який би можна зробити подвиг? — спитав він.

Кость, як завжди, хвилину подумав, дивлячись у вічі Ігорю. Від цього погляду і хвилинного мовчання у кожного, хто питав поради у Костя, відразу виникала впевненість, що Кость дасть вичерпну і ділову відповідь, а не відмахнеться якоюсь незначною фразою. Навіть виступаючи на зборах, Кость не зразу починав промову, як виходив на трибуну. Спочатку він огляне свою аудиторію, почекає, поки стихне шум, позирне владним оком на якогось хлопця, що продовжує ще шепотіти до сусіда, хоч усі вже приготувалися слухати, і тільки тоді почне виступ.

Зате збити Костя з його думки мало кому вдавалося. В усяких своїх суперечках суворовці з відділення капітана Єгоровського завжди зверталися до Костя як до судді. А полковник Голуб, жартуючи, казав: «Ну, цей зразу стане командиром дивізії!»

Ігор з надією чекав, що скаже Кость.

— Подвиг? — перепитав Кость. — А що таке?

Ігор не знав, що відповісти.

— Ну, просто так...

— Просто так подвигу не роблять, — відповів Кость.

— Ну, щоб показати свою хоробрість.

Кость знову хвилинку подумав:

— Як треба буде, то й покажем... — і через те, що це питання його мало цікавило, спитав Ігоря: — Ти краще мені скажи, з якого зошита зробити альбом для автомашин. Я хочу зараз на перерві почати його. Насамперед, мабуть, перемалювати дещо з «Огонька»? Як ти думаєш?

— А ти просто повіривши підходящі малюнки. Це ж легше, — порадив Ігор.

Кость поставився до поради товариша з усією серйозністю і відповів не зразу.

— Я хочу зробити не легше, а краще... Та й журнал шкода псувати, — сказав Кость і, ствердившись у своєму рішенні, жваво додав: — Я піду зараз до читальні і перегляну всі журнали, а потім почну малювати. А ти що робитимеш?

— Не знаю, — мляво промовив Ігор, — мабуть, піду до столярної майстерні. Дороблю човна.

Спустившись у підвальне приміщення, де були майстерні, Ігор раптом спинився: з-під сходів ледве помітним струмком ішов дим. «Пожежа!» — промайнуло в думці.

Він обережно заглянув у темний закапелок.

— А, так ти підглядати! — пролунав із темряви загрозливий голос.

Ігор не встиг нічого відповісти, як з-під сходів вийшов Маслюк з цигаркою в руці.

— Я думав, що тут пожежа... — сказав хлопчик.

— «Думав!» — перекривив його Маслюк. — Хай копяка думає, у неї голова велика. Ось що! — раптом змінив тон Маслюк. — Коли б ти справді не був боягузом, я міг би тобі доручити важливу справу.

У Ігоря вмить зник пригнічений настрій. Маслюк, учень старшого класу Маслюк, хоче доручити Ігорю важливу справу! Тут, звичайно, треба було б хвилинку помовчати, подумати, як то робить Кость, і солідно спитати: «А що за справа?» Та в Ігоря захопило дух від несподіваної радості: Маслюк вважає його здатним на виконання важливої справи!

— Я не боягуз! Я зроблю! — скрикнув хлопчик.

— Тихше! — попередив Маслюк і, допитливо глянувши на нього, продовжував: — Май на увазі, що я примушений буду довірити тобі таємничий пароль. Ти повинен дати слово, що нікому, крім однієї людини, цього пароля не скажеш.

В Ігоря зашарілося обличчя від збудження. В цю мить він забув усі образи, яких він зазнав від Маслюка. Йому, Ігорю, буде довірена таємниця!

— Я ніколи і нікому не передам пароля, — схвилювано прошепотів він.

— Могила?

— Могила!

— Завтра, після вечірньої перевірки, ти підійдеш до сторожа, який стоїть біля того складу, що по дорозі до швейної майстерні, і скажеш йому пароль. Сторож дасть тобі одну річ, і ти віддаси її мені. Але про це ніхто не повинен знати. Інакше тобі будуть великі неприємності...

— Які неприємності? — спитав Ігор.

— Коли ти боїшся, тоді не треба. Я не примушую. Знайдуться інші.

— Кажи, кажи, — злякавшись, що Маслюк відмовиться від свого наміру, схвилювався Ігор.

— Ти скажеш сторожеві... — Маслюк навмисне зробив паузу, спостерегаючи, з яким жаданням чекав пароля Ігор, — ти скажеш: «Корабель стоїть на рейді».

— Корабель стоїть на рейді, — тихо повторив Ігор.

— Все зрозумів?

— Все.

— А не забув, що підійти до сторожа треба після вечірньої перевірки?

Ігор кивнув головою,

— Ти подумай. Ти знаєш, що було в тих коридорах при фашистах? Може, побоїшся піти туди вночі? Ще не пізно відмовитись.

Хто не знав, що в підвалах цього будинку з товстими стінами фашисти мучили і вбивали радянських громадян. Хіба мало чув Ігор оповідань про те, скільки людських кісток вибрали з підземелля городяни після визволення міста? Ігор сам бачив братську могилу, де поховані останки цих жертв гітлерівської неволі.

Та хлопчик засунув руки в кишені і, по-моряцькому розставивши ноги, зневажливо промовив:

— Я побоюсь? Ти мене мало знаєш!

У цей час почувлися тупотіння і веселий галас. Кілька суворовців паправлялися до майстерень.

— Ти весь у крейді,— сказав Ігор.— Давай я тебе почишу.

— Нічого. Я сам. Іди. Не треба, щоб нас бачили вкупі.

У майстерні Ігор працював недовго. Думки про завтрашній день не давали йому спокою. «Корабель стоїть на рейді,— крутилося в мозгу.— Що ж передасть Маслюкові сторож?»

Раптом неприємна думка пронизала Ігоря:

«Чому треба дотримувати таємниці? Від кого криється Маслюк?»

Хлопчик кинув роботу і подався нагору до товаришів.

ХОРОШІ БУДУТЬ ОФІЦЕРИ!

— Сьогодні Ігор Криничий,— сказав Микола Леонідович до майора Лихачова,— доповів мені, що ви зробили йому зауваження. Мене дивує: адже при мені він ніколи не тримає рук у кишенях, а від вас одержує зауваження мало не щотижня.

— Доповів? — спитав майор.— Це добре. Ви б подивилися, як він, насупивши брови і заклавши руки в кишені, перевальцем іде по коридору. Просто морський вовк.

— Ах, он воно що! — зрадів капітан.— А я вже кілька тижнів думаю і ніяк не зрозумію, в чому причина цієї звички, що так уперто тримається. Он воно що! Мрії стати моряком. Зрозуміло.

Офіцери стояли в коридорі, спостерігаючи, як суворовці, розчервонілі від морозу, поспішали до класів. Уже пролунав попереджувальний сигнал про початок уроку.

— Ви мені дуже допомогли,— продовжував Микола Леонідович почату розмову.— Запевняю вас, що тепер поведінка Криничного буде бездоганна.

Через часті зауваження Ігорю все відділення офіцера-вихователя капітана Єгоровського ніяк не могло вийти на перше місце в роті. Один суворовець порушував розпорядок училища, а пляма падала на все відділення.

— Що ж ви думаєте тепер зробити? — спитав командир роти.

— Що? Коли знаєш причину, легше боротися з наслідками.
Ігор.— хороший хлопчик, і ми з ним швидко порозуміємось.

Суворовці, наближаючись до офіцерів, підтягувались і проходили повз них, як належить по команді «струнко»: рубаним стройовим кроком і тримаючи руки по швах.

— Хороші будуть офіцери! — сказав майор капітанові.

Суворовці різного віку, від десятилітніх дітей до юнаків, наповнювали довжелезні коридори училища. Бадьорі і пружні, в добре пригнаних чорних костюмах з червоними погонами на плечах, вони проходили легкою ходою спортсменів, намагаючися в усьому коніювати своїх керівників-офіцерів.

Майор і капітан, обидва чисто виголені, в бездоганно випрасуваних мундирах і в сорочках з незаймано білими комірцями, стояли, поглядаючи на суворовців.

— А пам'ятаєте, які вони були в сорок третьому році, коли вперше прибули до училища? — сказав Микола Леонідович.— За партую сидять розвалившись, ходять, як тюхтії, повернутись як слід не вміють! У моїм відділенні троє щодня ховалися під ліжка від ранкової фіззарядки. Тепер, згадуючи про це, вони самі сміються... Хороші хлопці! Міцні, акуратні, люблять чистоту і, головне, вчаться добре.

— Ну, ваше відділення зразкове,— сказав майор,— а от у старшого лейтенанта Корольова справа стоїть не зовсім добре. Я не знаю, що буде далі, наприклад, з Маслюком. Він псує всю другу роту. Я тісі думки, що його треба просто виключити з училища. Хлопець зовсім перестав учитися, палить цигарки, на кожному кроці порушує дисципліну.

— Я не згоден з вами,— заперечив капітан.— Мені здається, що старший лейтенант Корольов не знайшов підходу до цього хлопця. Маслюк — фронтовик. Його батько загинув на фронті, матір снайли гестапівці. Наше завдання — зробити все для того, щоб направити Маслюка на вірний шлях. Хто це зробить, коли ми відмовимось?

— Але Маслюк кидає темну пляму на все училище!

— Я дуже поважаю старшого лейтенанта Корольова як офіцера,— продовжував Микола Леонідович,— але мені здається, що як педагог він не має достатнього досвіду. Корольов закінчив університет перед війною і працював у школі лише один рік. А тут йому зразу ж і попалася важка педагогічна задача... В усякому разі я не припускаю, щоб не можна було перевиховати цього хлопця.

— Не знаю,— задумливо промовив майор.— Але він подає поганий приклад для інших. Під впливом Маслюка починає псуватися дисципліна і в інших суворовців.

Сигнал сповістив про початок уроку. Коридор миттю спорожнів. Офіцери-викладачі виходили з учительської і направлялись до класів.

Микола Леонідович увійшов за викладачем і сів у кутку класу за свій столик. Він витяг щоденника. Кожен день офіцер-вихователь записував усе, що відбувалося в його відділенні. Микола Леонідович перегорнув кілька сторінок, знайшов заголовок: «Криничний Ігор». Записавши про зауваження командира роти, капітан занотував: «Любов до моря. Сьогодні по обіді поговорити з ним. Був сумний, замислений. Його щось турбує».

Микола Леонідович переглянув учорапні записи, зробив ще кілька нових і закрити свій зошит.

Швидко проминули п'ятий і шостий уроки. Суворовці трохи притомилися, але зате вони з більшим апетитом пообідали.

Після обіду — три години вільного часу.

Микола Леонідович похвалив Костя Мовчана за альбом, що він почав робити, намалювавши на першій сторінці ЗІС-101 — автомашину Московського автозаводу. Капітан і суворовець з запалом обговорили, в якому плані краще побудувати цей альбом, і вирішили нарешті, що добре буде, коли Кость зробить окремих відділ для кожного автозаводу, намалює типи машин, які випускає той чи інший завод, і напише числа — скільки машин кожен завод випустить в останній рік п'ятирічки.

Микола Леонідович поговорив ще з кількома суворовцями і підійшов до Ігоря. Той малював заголовок для класної газети «Бойовий листок 4-го відділення». Він часто замислювався, опускав олівець.

— Я знайшов для вас цікаву книжку, — звернувся до суворовця капітан.

Ігор підняв голову:

— Яку?

— Ви читали книжку «П'ятнадцятилітній капітан»?

— Ні. А про що там?

— Про що? Звичайно, про море.

Ігор зрадів:

— Дайте мені!

— Ігорьок, — переходячи на інтимний тон, промовив вихователь, — ти мені ніколи не говорив, ким ти хочеш бути, як виростиш.

Хлопчик допитливо глянув на офіцера і несміливо промовив:

— Моряком...

— Моряком? — здивувався Микола Леонідович. — Але суворовці нашого училища підуть до піхотної школи.

— М-м... — незадоволено протяг хлопчик. — Я хочу до морського училища...

— Не розумію, — сказав вихователь, — чим тобі не подобається піхотний офіцер. Піхотний командир — це найвідповідальніша фігура в армії. Адже саме піхотний командир керує в бою всіма бойовими засобами й силами — і авіацією, і танками, і кіннотою, і артилерією.

— Я знаю, — відповів суворовець, — але мені хочеться бути моря-

ком. Я не кажу, що піхотним командиром бути погано, але... мені хочеться на море...

— Ну, то інша справа,— промовив Микола Леонідович.— Та ти ж нічого не робиш для того, щоб стати моряком!

— Як? Я читаю книжки про море.

— Цього замало.

— А чому Бродов казав, що піде в льотчики? Виходить, йому можна в льотчики, а мені в моряки не можна?

— Бродов — відмінник. Кожен відмінник має право вступати до такої військової школи, до якої він хоче. А в тебе трійка з російської мови.

Ігор уважно подивився на офіцера.

— А коли я стану відмінником? — його очі хитро усміхнулись.— Тоді мене пошлють до морської школи?

— Але в тебе щоразу зауваження. Ти не виконуєш правил внутрішнього розпорядку Суворовського училища. Треба бути відмінником і в навчанні, і в поведінці.

— Та я от що скажу,— подумавши, уперто промовив хлопчик.— Я буду відмінником! І зауважень більш не буде.

У думці виникла згадка про завтрашню «важливу справу». «А що сказав би Микола Леонідович, коли б йому «розповісти про це?» І Ігорю раптом так схотілося поділитися з офіцером-вихователем своїми сумнівами... Обличчя і особливо очі хлопчика поводитися просто-таки по-зрадницькому. Вони видавали найменші його бажання. І офіцер-вихователь, усміхнувшись, тепло промовив:

— Кажі.

«Але ж я дав слово Маслюкові тримати все в секреті»,— промайнуло в свідомості, і хлопчик, опустивши очі, тихо відповів:

— Ні, нічого...

— Ти щось криєш від мене?

Ігор мовчав. Сказати офіцеру-вихователю неправду він не хотів.

Микола Леонідович глянув на годинник. За п'ять хвилин мала початися верхова їзда.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ, ЩО Є НА ОЦІМ АРКУШІ

— Відділення, в дві шеренги лаштуйсь! — скомандував офіцер, і суворовці посліхом вишикувались у два ряди.

На дворі конюхи виводили засідланих коней. Двадцять п'ять юних кавалеристів училися сідати, їздити і злазити з коней. Ігорю подобалось їздити верхи, і він намагався так триматися в сідлі, як і офіцер-інструктор. В кінці занять, коли той похвалив Ігоря за успіхи, у нього навіть з'явилася думка: чи не краще стати кіннотником, а не моряком?

Година проминула дуже швидко, і хлопці неохоче злазили з колей. Йти до приміщення не хотілося. Вони пограли трохи в сніжки на плацу перед училищем. Потім зробили снігову бабу і бомбардували її сніжками, аж поки не збили їй зовсім голову.

Микола Леонідович спостерігав Ігоря, який то дуже жваво грав, то раптом замислювався.

«Що з ним?» — питав себе офіцер-вихователь.

— Давайте походимо на лижах! — крикнув хтось із хлопців.

— Давайте! Давайте! — підтримали його всі.

— Товаришу капітан, дозвольте піти по лижі, — звернувся до капітана Тарасюк.

Але в цей час на ганку показався горніст, і все відділення кинулось до приміщення.

Через десять хвилин хлопці сиділи в класі, готуючи уроки на завтра. Коли всі вже порозв'язували задачі, вивчили граматичні правила, виписали англійські слова і перевірили свої знання уроку з географії по карті, Микола Леонідович сказав:

— Увага! Візьміть зошити й олівці! Я вам щось покажу, а кожен з вас запише все, що він побачить.

Офіцер-вихователь приколов до класної дошки аркуш картопу, на якому було прикріплено двадцять різних предметів: червона стьожечка, куля, олівець, компас, модель гранати, гільза від патрона, червона зірка, мідна дротинка, солдатський погон, грудочка крейди, дротинка алюмінієва, грудочка глини, офіцерський погон, мідний гудзик, перо, перламутровий гудзик, погон суворовця, англійська шпилька, сірник, звичайна шпилька.

— Запам'ятайте, що є на цій аркуші. Даю одну хвилину.

— Ну, так це дуже легко! — зневажливо промовив хтось із суворовців.

Микола Леонідович прослідкував, поки секундна стрілка годинника зробила повне коло, і сховав аркуш.

— Тепер записуйте, що ви бачили. Даю дві хвилини.

Спочатку діти швидко писали, але вже через хвилину вони тільки терли лоби. Згадати всі предмети, виявляється, було не так легко.

Микола Леонідович сховав годинник і спитав:

— Хто записав більше п'яти речей? Підніміть руки!

Підняло двоє.

— Мало, мало, — похитав головою вихователь. — А хто казав, що це дуже легко?

— Мені так здавалось... — винувато промовив суворовець.

— Ну, добре. Я дам ще одну хвилину. Уважно придивляйтесь! — І він знову приколов аркуш на дошку.

Двадцять п'ять пар очей вп'ялося в цікавий аркуш, та коли стали записувати, знову ніхто не запам'ятав більше п'яти предметів.

— Треба вчитися бути спостережливим,— сказав Микола Леонідович,— треба вміти запам'ятати те, що ти бачив.

— От коли дивишся, здається, все схопив, а як записувати — зразу й забудеш...— сказав хтось із хлопців.

— У мене погана пам'ять,— безнадійно промовив Тарасюк,— я піколи не навчусь...

— Немає поганої пам'яті,— зауважив офіцер,— в неорганізована пам'ять.

Він знову повісив аркуш.

— Ви дивилися на кожну річ по черзі. А треба було розбити все, що тут є, на групи. Скільки тут червоних предметів? Скільки металевих? Скільки предметів зброї? От коли б ви розбили всі речі на такі групи, ви запам'ятали б значно більше.

— А правда...— не зовсім упевнено промовив Тарасюк.— Я записав червону стрічку, а червону зірку — забув...

— Або так,— продовжував вихователь,— спочатку ви переглянули всі речі підряд, а потім придивіться, що коло чого прикріплено: коло кулі — з одного боку стрічка, а з другого — олівець; коло гранати — з одного боку компас, а з другого — гільза від патрона. Тоді легше вам буде згадувати.

— Давайте ще раз зіграємо,— запропонував Кость.

— Давайте, давайте! — підтримали його хлопці.

— Вже пізно,— заперечив Микола Леонідович,— треба вечеряти, а завтра, коли ви будете добре вчитися і добре поводитись, ми знову проведемо цю гру.

— Завтра у нас ні в кого не буде зауважень,— запевнив Кость.

— Не буде, не буде! — загули суворовці.

— Глядіть же,— промовив офіцер і дав команду шикуватись до вечері.

Повечерявши, суворовці зайшли до спальні і, покидавши гімнастерки й сорочки, з рушниками посупули веселою юрбою до туалетної кімнати. Умившись до пояса, почистивши зуби і помивши холодною водою ноги, вихованці ротувалися до сну.

Рівно о дев'ятій горніст програв «відбій».

Черговий по роті офіцер дав команду, і хлопці, швидко приготувавши ліжка, повклалися спати. В повній тиші чути було, як хтось попенки щось розповідав товаришеві, з іншого кутка доносився приглушений сміх.

— Припинити балачки! — суворо попередив черговий сержант.

Усе притихло, а через кілька хвилин чути було тільки рівне дихання кількох десятків суворовців. Лише Ігор перекидався з боку на бік, думаючи про завтрашній день. Чому так неспокійно? Страшно?

«Так, я покажу, що нічого не боюся!» — подумав він і з цим рішенням заснув.

О десятій годині команда «відбій» пролунала для суворовців старших класів, і великий будинок училища затих.
Трудовий день скінчився,

ПІДЙОМ

Ще зовсім темно надворі. В довгих коридорах училища, освітлених електричними лампочками, тихо і порожньо. У вестибюлі на великому годиннику — шість ранку. З портрета, який висить просто входу, генералісімус Суворов, здається, вітає поглядом командирів рот і офіцерів-вихователів, що поспішають на роботу. В кімнаті чергового по училищу горніст не зводить очей з годинника.

У спальні п'ятої роти тиша. Днювальний сержант задумливо сидить біля свого столика. На початку сьомої, коли до спальні входить командир роти, сержант встає і тихо рапортує.

То на однім, то на другім ліжку підводиться голова. Блиснуть очі і знову заплюються. Але спати вже не хочеться. У суворовців міцно вкоренилася звичка прокидатися в один час.

Рівно в шість годин двадцять хвилин звук горна прорізає тишу.
— Підйом! — гукає офіцер.

В одну мить злітають ковдри. Стоголосий гамір наповнює величезну кімнату. Суворовці схоплюються з ліжок, швидко натягають штани, взувають чоботи і миттю вибігають із приміщення.

На плацу перед училищем лунають звуки духового оркестру. Суворовці, вишикувавшись поротно, роблять вільні рухи, глибоко вдихаючи морозне повітря.

Коротка прогулянка кроком, потім бігом, потім знову кроком. Свіжість зимового ранку бадьорить; з кожним подихом вона ніби впливається в тіла, примушує червоніти обличчя, блищати очі.

Оркестр замовкає. Зарядка скінчена. Суворовці прожогом кидаються до спалень, скидають сорочки і напівголі, обв'язавши навколо пояса рушники, біжать до умивальників.

Після фіззарядки вода не здається холодною. Ігорю дивно, як він міг раніш, коли ще був дома, умиватися не до пояса. А тепер, коли не вмешся до половини тіла, цілий день почуваш себе ніяково, наче не вивчив уроку.

Але сьогодні Ігор неспокійний. З думки не сходить обіцянка, яку він дав Маслокові. Хлопчик щулившись, мляво хлюпає на себе воду.

— Эй, товарищ, больше жизни! — весело гукає Кость і ляскає свого друга мокрою рукою по спині.

Ігор схоплюється, бризкає водою Костеві в обличчя. Обидва з реготом витираються і біжать до спальні.

Сорочку і гімнастерку теж треба вмити одягати по-військовому, швидко. Спочатку треба всунути руки отак: раз! раз!

Потім підняти руки вгору, всунути голову, і сорочка одягнута. Так одягаються всі військові.

Тепер залишилося заправити ліжка. Не проходить і кількох хвилин, як усі ліжка прибрані, ковдри рівненько заправлені, подушки збиті, рушники складені в акуратні трикутники і покладені коло подушок.

Черговий по спальні Юрко Череда заклопотано стоїть в кінці кімнати. Він рівняє ліжка. Чутно його сувору команду:

— Третє ліжко — праворуч! Четверте — ліворуч!

Помічники совають ліжка то в один, то в другий бік, поглядаючи на Юрка.

— Ще трохи ліворуч! Трішечки, трішечки праворуч! Годі!

Один ряд готовий — рівний як стріла. Юрко переходить до другого, потім до третього...

Коли останній ряд був уже вирівняний, Ігор підійшов до ліжка і сперся руками на бильце. Ліжко легко від'їхало, зачепивши й сусіднє і порушивши пряму лінію, над якою так старався Юрко.

— Ей ти, балда! — сердито гукнув Юрко. — Що ти робиш?

Кілька суворовців, що затрималися в спальні, засміялися.

— Я скажу офіцеру-вихователю, що ти бешкетуєш!

— Скажеш? — раптом спалахнув Ігор. — Ти тільки й знаєш, що доповідати офіцеру-вихователю! — І він навмисно сіпнув і третє ліжко.

— Суворовець Криничний, — втрутився сержант. — Відійдіть від ліжка! А ви, суворовець Череда, не майте звички ображати інших.

— А що ж я — ангелом його назву? Ви бачите, що він зробив? — підвищив голос Юрко.

— Ангелом не ангелом, — спокійно зауважив сержант, — а балдою не можна називати. Вас учать, щоб ви були ввічливі, а ви таке говорите! Суворовець Криничний, — звернувся він до Ігоря, — поправте ліжка!

Ігор, насупившись, незадоволено став підрівнювати ряд. Неприємно було слухатись Юркової команди: «Праворуч, ще трохи праворуч», — але нічого не поробиш — сам винен.

— Ну, тепер помиріться, — порадив сержант.

— Ні, хай він доповість офіцеру-вихователю, — глузливо промовив Ігор, — хай доповість.

— І скажу! — знову спалахнув Юрко. — А що? Хіба я буду неправий?

— Годі, годі, — знову втрутився сержант. — І чого ви зчепилися, як ті півні? Сором!

Ігор не схотів подати руку Юркові і вийшов із спальні. А все обличчя Юрка ніби говорило: «Балда!»

— Швидше треба прибрати, — промовив сержант.

Юрко взяв довгий шнур і з помічником протягнув його через ряд ліжок. Другий помічник швиденько підрівняв по шнуру рушники. Потім перенесли шнур на другий ряд, потім на третій...

— Красота! — похвалив сержант. — Тепер ліжка як рота вимуштрованих солдатів.

Дійсно, спальня радувала око зразковим порядком.

О сьомій годині сорок хвилин відділення капітана Єгоровського вже сиділо в класі, повторюючи завдання перед уроками. За сорок хвилин діти повторили все, що було задано на сьогодні. Потім стром пішли до їдальні.

Скоро труба горніста сповістила про початок першого уроку.

«ПОДВИГ»

Сьогодні день здався Ігорю таким довгим! Навіть дві великі перерви, які завжди проходять так швидко, що і незчуєшся, сьогодні тяглися страшенно повільно.

Надворі завивала метелиця, мокрий сніг налипав на шибки. В усьому училищі стояв ніби присмерк, і це ще більше посилювало пудьгу.

На уроках Ігор сидів задумливий і неуважний, а в перервах тився, не знаходячи собі місця. Він приєднувався до хлопців, що розважалися іграми, але через хвилину кидав їх. Пробував читати, та книжка не захоплювала його, як це бувало звичайно. Вирішив надіслати листа до матері, але, крім «Дорога мамуню!», більш нічого не спромігся написати.

Нарешті прозвучав довгожданий сигнал, і черговий по роті офіцер-вихователь скомандував строїтися на вечерю.

В їдальні Ігор дивився на кашу і булочки з маслом, а бачив перед собою двері складу. Незвичайно збуджений, він їв неохоче. Микола Леонідович звернув на нього увагу.

— Що з вами, Криничний? — спитав він. — Чи не захворіли ви часом?

— Просто не хочеться їсти.

Офіцер-вихователь стурбовано подивився на хлопчика і порадив: — Обов'язково зайдіть завтра до санітарної частини. Хай вас огляне лікар.

— Ігор просто хоче схуднути. А то в нього щоки як пампушки! — засміявся Саня Мороз.

Ігор почервонів. Його рожевий вид завдавав йому немало турбот. Як і більшість повнощокких хлопчиків, він заздрив товаришам із засмагим кольором шкіри і тонкими рисами обличчя.

Щоб не бути в центрі уваги, Ігор швидко вправся з булочками і кашею.

Черговий по столу зібрав посуд, суворовці поскручували салфетки і повкладали їх у кільця. Вечерю скінчено.

— Встати! — скомандував офіцер-вихователь.

Рота вишикувалась і вийшла з їдальні. У коридорі шеренга розсипалась. Тепер недовго чекати. Незабаром почнеться вечірня перевірка, а тоді... В Ігоря від хвилювання пройшов холодок по спині.

Через десять хвилин черговий офіцер-вихователь уже читав привітання, у відповідь лунали з строю вигуки суворовців:

— Я!

— Я!

— Я!

Ось і кінець перевірки. Ігор з хлопцями побіг до спальні і зразу ж вийшов звідти. Подивившись, чи немає в коридорі когось з товаришів, він швидко спустився по сходах униз.

Хряпнули широкі двері, і Ігор опинився в напівтемному підвалі. Він пройшов до першого повороту. Жоден звук не пробивався сюди згори. Тільки його власні кроки лунали віддавалися в довжелезному, окутаному мороком підземеллі.

Маленькі запалені лампочки, прикріплені під самою стелею, кидали тьмяні кола на підлогу, вихоплюючи з сутінків важкі, оббиті залізом двері, розташовані по обидва боки коридора. Неприємне почуття від цієї мертвої тиші примусило хлопчика прискорити ходу.

Ігор уже був на середині коридора, коли раптом позад себе він почув далекий жалібний стогін. Його струснуло від жаху, і він спинився. У пам'яті сплигло оповідання про гестапівця з дерев'яною рукою, що допитував тут, розстрілював і вішав арештованих. Ігор хотів оглянутись, — і не міг...

Він хотів іти, але здавалося — зробить крок і відчує на своїй шиї чийсь холодну руку.

«Я боягуз! — різнуло в мозку. — Коли я не оглянусь, значить я боягуз!»

Це надало хлопчикові сили. Він напружив усю свою волю і круто повернувся. Довгий коридор був, як і треба було сподіватися, порожній.

«Який же я дурний, — подумав хлопчик. — Мені просто здалося, що хтось застогнав...»

Підбадьорений своєю перемогою над страхом, він швидко пішов уперед.

«Але ти все ж злякався, — казав йому якийсь внутрішній голос. — Значить, ти не хоробрий».

«А от я навмисне спинюсь коло дверей і постою», — відповів собі Ігор.

Він став біля забитого двома дошками входу одного з приміщень підземелля і в ту ж мить, пополотнівши, відскочив назад. За дверима хтось стогнав і шкрябався нігтями в скло.

На секунду хлопчик втратив усяку здатність думати. Серце несамовито калатало. Мимоволі дрібно зацокотіли зуби.

Раптом удар у невидиме вікно і гучне завивання пролунало за дверима. Ігор підстрибнув з несподіванки і... голосно, на всі груди зітхнув.

«Вітер! Вітер завиває і б'є об скло!»

А ось скоро і склад. Він зразу за поворотом. Ігор зробив ще десяток кроків і побачив сторожа у великому чорному кожусі, такому довгому, що не видно було взуття.

У цей час з ремонтної майстерні вийшов швець, несучи, очевидно комусь із офіцерів, пару блискучих чобіт. Ігор здригнувся і повільно пройшов повз склад далі, аж у кінець коридора, до шевської майстерні. Потім повернувся до сторожа і хрипким від хвилювання голосом промовив:

— Корабель стоїть на рейді.

Сторож кивнув головою:

— Зараз.

Ігор чекав.

Як незграбно сторож звільняє руку, що плутається в густій вовні довгого рукава! Як повільно він розпускає пояс, до нудоти ліниво рветься в кишнях...

— Ага, здається, знайшов,— нарешті промовив вартовий, але рукав на півметра довший від руки, і це заважає йому передати Ігорю оте таємниче «щось».

У цю мить за поворотом почувлися чийсь квапливі кроки. Ігор стурбовано озирнувся. Ще хвилина, і непотрібний свідок буде тут. Ігор швидко просунув у теплий рукав сторожового кожуха свою руку. Пальці торкнулися чогось паперового. «Лист?»

Ні, в руках була... пачка цигарок.

Розчарований, він сунув її в кишечку, і тієї ж хвилини з-за рогу показався Кость Мовчан, а за ним сержант з клунком учнівських чобіт для ремонтування.

Інстинктивно Ігор зробив крок назад. Та Кость, зайнятий своїми думками, не звернув на це, здається, ніякої уваги.

— Ти знаєш, я хочу взяти в майстерні дратви і зроби...— Кость не докінчив фрази і спинився на півслові, помітивши тільки тепер, як палає Ігореве обличчя.— Що ти тут робиш?

— Нічого.

Кость уважно оглянув товариша і спіймав його погляд, мимовільно кинутий на кишечку.

— Нічого? А що в тебе там?

— А тобі що?

Забувши вже про дратву, Кость ішов рядом з Ігорем у напрямку до класів.

— Який же ти друг, коли не признаєшся, що в тебе у кишені?

— Дай слово, що нікому не скажеш!

Та на цей гачок спіймати Костя було важко. Він хвилинку подумав і відповів:

— Е, ні! Нема дурних... «Не скажеш!» А може, ти там сховав бомбу, щоб висадити в повітря училище? — пожартував Кость і взявся рукою за Ігореву кишеню.— О! Цигарки! Оце так! Суворовце з цигарками!

— Я не собі! — зовсім розгубився Ігор.

— Не собі? А кому ж? «Дружня» допомога товаришеві? — зіронізував Кость.

Частенько буває, коли людині пічим виправдуватись, вопа вдається до грубості. Спійманий на гарячому, Ігор ухопився за цей дуже неефективний спосіб захисту.

— А це не твоє діло! Кому хочу, тому й песу! — брутальним тоном відповів Ігор.

Кость не образився. Він допитливо подивився Ігорю у вічі і, зваживши, що ніхто з офіцерів і сержантів не пошле учня по цигарки і що, отже, Ігор ніс їх комусь із суворовців, сказав:

— Моя порада — повертайся і віддай цигарки тому, у кого ти їх узяв. Не личить суворовцю займатися такими справами. Як друг раджу тобі.

Кость був безперечно правий, і саме через це Ігор, не знаючи, що відповісти, пригадав фразу, яку колись чув від дорослих.

— Знаєш, що я тобі скажу? — намагаючись надати якомога більше незалежності своєму тону, промовив Ігор.— Порадами я забезпечений принаймні на п'ять років уперед.

— Ха-ха-ха,— засміявся Кость,— і серед тих порад є така, щоб носити цигарки?

Костеві слова влучили не в брову, а в око, і Ігор не знав, що відповісти.

— То кому ж ти їх несеш? — допитувався Кость.

— Не скажу.

— Суворовцю?

— Суворовцю.

— Хорошу ж ти послугу йому робиш...

— Чого ти до мене причепився? Іди по дратву по свою,— з потканими плаксивості промовив Ігор.

— А, значить, ти не хочеш, щоб ми дружили? — серйозно сказав Кость.

— Це одне одного не стосується.

— От тобі й на! «Не стосується!» Коли ти друг, ти доведи мені, що робиш правильно. Не можеш? Погано зробив? Сам розумієш? Так чого ж ти не хочеш признатися другові?

— Не хочу, і все,— уперто промовив Ігор.— Я дав людині слово зробити і зробилю!

— Тоді ти мені більше не товариш! — розсердився Кость.

— Може, ти донесеш на мене Миколі Леонідовичу? — примруживши око, спитав Ігор.

— Ти подумаєш і сам йому все розкажеш, — упевнено відповів Кость і, рвучко повернувшись, пішов по дратву.

В Ігоря защеміло на серці. Була хвилинка, коли він готовий був повернути за Костем і віднести цигарки сторожю. Але яким поглядом його зустріне Маслюк? І потім, Ігор же дав слово йому! А слова свого суворовець повинен дотримати до кінця!

Зовсім безпорадний, Ігор піднявся по сходах і ввійшов у майже порожній коридор першого поверху.

Маслюк уже чекав його.

— Взяв? — пошепки промовив він.

Хлопчик мовчки сунув руку в кишеню і передав пачку. У ту ж мить він зустрівся поглядом з Юрком Чередою, що біг з туалетної кімнати.

«Побачив!» — промайнуло у Ігоря в думці, і від важкого передчуття так неприємно зашкребло па серці.

У спальні він кілька разів глянув на Юрка. Та той ладнявся спати, не виявляючи до Ігоря ніякої уваги.

«Не побачив», — з полегкістю вирішив хлопчик, але це не принесло йому заспокоєння»

ЯБЕДНИК

Коли суворовці з відділення капітана Єгоровського висипали з лижками на плац, Юрко Черета підійшов до свого офіцера-вихователя.

— Я хочу щось вам сказати, — пошепки промовив Юрко, озирнувшись навкруги.

Капітан насторожився.

— Тільки щоб ніхто не знав, що це я вам сказав.

— Що таке? — спокійно спитав Микола Леонідович.

— Вчора після перевірки Ігор Криничний передав Маслюку пачку цигарок, — сказав Юрко і глянув капітанові у вічі, очікуючи подяки.

Микола Леонідович враз похмурнів. Потім холодним поглядом окинув хлопця і суворо сказав:

— Суворовець Черета Юрій, скажіть, як називають того, хто доносить на товарища?

Юрко зблід і закліпав очима.

— Відповідайте! — зажадав капітан.

Юрко мовчав, почувавши, як у нього від сорому холоде спина.

— Я чекаю відповіді, — сухо промовив офіцер.

— До... донощик, — заїкаючись, прошепотів хлопець, не в силі глянути у вічі вихователю.

— І ви вважаєте, що бути донощиком — це гарно? Ви хочете, щоб товариші знали вас як ябедника?

У Юрка враз стали круглими очі. Він уявив, з яким презирством дивитимуться на нього всі, коли довідаються про його вчинок. Блискавично забігали думки, шукаючи порятунку від того страшного, що так раптом стало перед ним.

— Я... я... не хотів... Але Ігор зробив погано...

— Ігор зробив дуже погано. Він буде за це покараний. А ви? Ви гарно зробили?

У Юрка від хвилювання пересохло в горлі.

— Я... я хотів зробити гарно,— хрипко промовив він.— Я ж проти того поганого, що зробив Ігор...

— Те, що зробили ви, ніколи не вважалося гарним вчинком,— сказав капітан.— Ви б товаришували з хлопцем, який ябедничає на вас?

Юрко мовчав.

— Як би ви почували себе,— продовжував капітан,— коли б я зараз сказав перед усім відділенням, що ви найябедничали на товариша. Га?

Офіцер помітив, як у хлопця блиснули сльози.

— От бачите, Череда, ви хочете, щоб ніхто не дізнався про ваш вчинок. А хіба хорошого вчинку людина соромиться?

Відділення вже двічі обійшло на лижах плац.

Юрко глянув на веселий ланцюг лижників, і в нього защеміло на серці.

П'ять хвилин тому він був такий веселий і щасливий, як вони всі. А тепер страшний привид сорому і ганьби стоїть перед ним.

— Ось що,— сказав офіцер, і голос у нього був уже не такий холодний і сухий,— ви зробили дуже погано, але дайте мені слово, що такого з вами більше ніколи не трапиться.

У Юрка порожівіло обличчя від радості.

— Я присягаюсь... клянусь, що ніколи, ніколи в житті не зроблю більш такого! — з почуттям промовив хлопчик.

— Ви — громадянин Радянського Союзу! Ви — майбутній офіцер Радянської Армії! Ви повинні бути чесним, одвертим і прямим! Ви не повинні робити нічого, про що соромилися б заявити на весь свій голос! Так?

— Так!

Микола Леонідович зробив паузу.

— Що ж ви повинні були зробити, побачивши, що ваш товарищ схибив? — продовжував він.— Ви повинні були сказати йому, що він робить погано. Спинити його. Умовити не робити цього. Оце було б по-товариському. А ви? Чому ви нічого не сказали Ігорю, побачивши, що він робить погано?

— Я на нього був сердитий сьогодні.

— От бачите, суворовець Череда, ви сказали мені про Ігорів вчинок не для того, щоб допомогти Ігорю виправитись, а для того, щоб помститися на ньому, щоб я наклав на нього кару. Це негарно. Це не по-товариському! Правильно я кажу?

Офіцер-вихователь так вірно вгадав його приховані бажання, що Юрко знову спалахнув від сорому.

— Я винен, — промовив він.

Офіцер-вихователь зробив паузу і продовжував:

— Отже, ваш обов'язок спинити товариша, коли він робить щось погане. Та це не все. Адже Ігор міг вас і не послухатись, — сказав офіцер. — Як би ви мали поводитись, коли б він вас не послухався?

— Як? — хлопчик подумав. — Ударити за всіма правилами боксу! — не будучи впевненим, що відповідає правильно, промовив Юрко.

Микола Леонідович усміхнувся:

— Ну... битися суворовцям не личить. Що повинна була зробити людина свідомо, відверта і мужня?

Юрко замислився.

— От тоді ви повинні доповісти мені, заявити своїм товаришам, але голосно, не соромлячись нікого! — продовжував офіцер. — Візьмімо приклад: старший по відділенню доповідає мені про всі провини суворовців, і я за це не соромлю його, як вас. У чому ж тут різниця? А ось у чому: старший по відділенню доповідає мені одверто, голосно, при всіх, а ви почали з попередження, щоб я нікому не розповідав про те, що повідомлення зробили ви. Старший по відділенню доповідає, — підкреслив Микола Леонідович, — а ви доносите. От у чому різниця.

Юрко, почувши слово «доносите», знову густо почервонів.

— Ви кажете, що Ігор зробив погано. Правильно кажете! Так не соромтесь про це сказати голосно! Викриваючи погані вчинки товариша, ви робите для нього корисну послугу. Ви допомагаєте йому виправити помилку, стати кращим. Так? Але викривати треба одверто, а не шишком, із-за рогу. Так?

— Так, — повеселів Юрко. — А тільки Ігор тоді на мене сердитиметься, — додав він не так уже весело.

— Чому? — заперечив капітан. — Ні. Коли Ігор знатиме, що товариші засуджують його вчинок, він більше так не робитиме. Усвідомивши свою провину, він тільки подякує вам, що ви вчасно його попередили. А коли він не зрозуміє вашої допомоги і знову піде хибним шляхом, то вам нічого жалкувати за таким товаришем.

Юрко згідливо кивав головою.

— Так от, — продовжував Микола Леонідович, — я нічого не знаю про вчинок Ігоря. Я забув і сьогоднішню розмову з вами, так ніби ми й не говорили зовсім. Але сьогодні ви повинні виправити і свою і Ігореву помилку. Подумайте, як це зробити. Але зробіть так, як це

належить громадянину і суворовцю! От так-то, Юрчику,— м'яко сказав вихователь,— іди катайся на лижах і подумай.

Юрко приєднався до хлопців і, тільки пробігши двічі навколо плацу, нарешті заспокоївся.

Потім він підійшов до Костя і щось гаряче й довго з ним говорив.

Микола Леонідович теж став на лижі. Показуючи дітям способи повертатися на місці і на ходу, він стурбовано думав про Ігоря.

Що сталося з хлопчиком? Що штовхнуло його на такий вчинок?

Він непомітно придивлявся до Ігоря. Хлопчик був явно неспокійний, стурбований.

«Це добре,— думав собі офіцер,— не може бути, щоб Ігор сам не усвідомив своєї провини».

КРАПЛЯ, ЩО ПЕРЕПОВНИЛА ЧАШУ

Чотири друзі з першої роти вбігли до слюсарної майстерні. Вже кілька тижнів секретар комсомольської організації Володя Круглов разом з Борисом Яриною, Керімом Байбековим і Віктором Бродовим проводять велику перерву в слюсарні. Сьогодні вони особливо збуджені. Вони зібралися тут, щоб скінчити складання динамомашини, яку від початку і до кінця зробили самі. Сьогодні на уроці фізики вони демонструватимуть її.

Тільки хлопці взялися до роботи, як до майстерні зайшов начальник учбової частини училища полковник Голуб.

Вихованці привітали його, ставши струнко.

— Ну, як справи? — спитав полковник.

— Трохи неправильно обточений ротор,— відповів віце-сержант Бродов.

Полковник узяв у руки деталь і, примруживши око, уважно оглянув її.

— Підчистьте терпужком,— порадив він і, спостерігаючи, як віце-сержант працює, промовив: — Упевненіш, упевненіш держить терпуг! Чи, може, сили не вистачає?

Хлопець показав жилий кулак.

— Ану, давайте сюди вашу ручку,— усміхнувся полковник і просяг свою.— Стисніть так, щоб я ойкнув!

Хлопець підморгнув Володі і схопив руку полковника. Але через мить усмішка зійшла з його обличчя, він почервонів і, присідаючи від полковникового стискання, зціпив зуби.

— Що? Може, досить? — засміявся полковник.

— Годі,— прохаючим тоном промовив віце-сержант.

— Нічого, сила є,— усміхнувся полковник, відпускаючи руку хлопця.

— От би мені така рука, товаришу полковник!

— А чому ж? Постарайтесь, і в вас така буде. Я, перш ніж стати офіцером, працював спочатку слюсарем. А потім, коли мене за революційну роботу вигнали з заводу, довелося міняти кваліфікацію — стати шевцем. А коли потягнеш шкіру, краючи взуття, то рука стає як залізна.

Хлопці були вражені.

Полковник зрозумів німе запитання.

— Дивно? — сказав він. — Нічого дивного немає! Двадцять чотири роки я прожив при царському режимі, був робітником і шевцем. А скільки я живу при Радянській владі? Радянська влада дала всі умови робітникам і селянам для навчання і росту. У мене було досить часу, щоб стати і педагогом і полковником. Інші робітники стали і маршалами і академіками. Я мало встиг, але дещо встиг. Можу пошити дамські туфлі, можу командувати дивізією, можу обточити вал і викладати фізику і математику. Треба тільки працювати над собою, а зробити можна багато, дуже багато!

Полковник, усміхнувшись, подав руку Володі і, спостерігаючи, як у того раптом напружились від зусилля м'язи на обличчі, схвально промовив:

— Міцненька! Але терпуг треба частіше брати в руки. І пилку теж. Це не пошкодить. Так коли буде відремонтовано радіоприймача? — звернувся він до начальника майстерні і, почувши відповідь: «Сьогодні о четвертій», — попрощався з суворовцями і вийшов із приміщення.

Полковник поважною ходою пройшов один коридор і на повороті до другого несподівано зіткнувся віч-на-віч з Маслюком. Маслюк від несподіванки відсахнувся назад і завмер на місці. Тримавши цигарку в одній і тільки що почату пачку в другій руці, він ніяково дивився на полковника.

Якусь мить полковник мовчав, уражений.

— Як це назвати? — нарешті промовив він.

Маслюк швидко поборов свою ніяковість і, тепер з незалежним виглядом дивлячись на полковника, мовчав.

— Що ж, і надалі ви думаєте так поводитись?

Хлопець не змінив ні пози, ні виразу обличчя.

— Станьте струнко! З вами розмовляє старший за званням і віком, — спокійно промовив полковник.

Маслюк став струнко.

— Дуже погано, суворовець Маслюк, що ви курите. Ви розумієте це?

— Розумію.

— І все ж курите?

— І все ж курю, — зухвало відповів Маслюк.

Полковник хвильку помовчав, ніби вивчаючи обличчя Петра Маслюка.

— Ви вже місяць не одержуєте відпустки до міста, а цигарки дстаєте. Виходить, вам їх хтось приносить?

— Виходить, так.

— І ви вважаєте це нормальним явищем у Суворовському училищі?

Хлопець мовчав.

— Ви хоч усвідомлюєте всю ганебність ваших вчинків, суворовець Маслюк?

На обличчі Маслюка не помітно було найменших ознак каяття, Полковник блиснув очима:

— Наказую вам віддати цигарки командирові вашої роти й доповісти йому про ваш вчинок!

— Я не буду доповідати,— втупивши очі в землю, промовив Маслюк.

— Що? — спалахнув полковник. ² Суворовець Маслюк,— сказав він зовсім тихо, від чого слова прозвучали як загроза,— ви відмовились виконати наказ командира. Це злочин! Злочин, за який військовослужбовця віддають під суд!

І потім, даючи вихід своєму гніву, крикнув:

— Круго-о-м! Марш!

Маслюк повернувся і стройовим кроком пішов геть.

Полковник зайшов до кімнати чергового по училищу і викликав командира другої роти майора Грабенка та старшого лейтенанта Корольова.

— Яких заходів, на вашу думку, треба вжити? — спитав він, розповівши про випадок з Маслюком.

— Сумно, але треба признатися, що суворовець моєї роти Маслюк своїм останнім вчинком сам поставив питання про виключення його з училища,— зітхнув командир роти.— І все ж я не певен, що Маслюка треба виключити з училища,— закінчив він і уважно подивився на офіцера-вихователя Корольова.

— Відмова виконати наказ командира — найтяжчий злочин для військовослужбовця. Маслюк дійшов до останньої межі,— сказав Корольов.— Але тут є і моя провина: я не справився з своїм основним завданням — з завданням виховання Маслюка. Я особисто просив би не ставити зараз питання про виключення Маслюка з училища. Мені здається, що я ще знайду з ним спільну мову.

— М-да...— після короткої паузи промовив полковник і, швидше відповідаючи на свої думки, ніж звертаючись до офіцерів, спитав: — Але до яких же пір можна терпіти таке становище? Не можна ж, щоб це тривало до без кінця-краю...

— Треба вжити заходів негайно,— сказав командир роти.— В цьому немає ніякого сумніву.

Я НЕ БОЯГУЗ!

По обіді, коли Кость сказав офіцеру-вихователю, що треба зібратися для важливої розмови, Ігор почервонів, потім зблід і з рішучим виглядом сів за парту.

Микола Леонідович байдуже спитав:

— А про що буде розмова?

— Суворовець Черета Юрій хоче зробити заяву,— відповів Кость, що виконував обов'язки чергового по відділенню.

— Товариші,— сказав Юрко,— Криничний Ігор вчора зробив вчинок, який ганьбить почесне звання суворовця. Він передав цигарки Маслюку. Я хочу спитати вас усіх, чи можемо ми терпіти таке? Хай Ігор скаже, навіщо він це зробив.

По класу пройшов осудливий шепіт.

Взяв слово Кость:

— Ігор — мій друг. Я попереджав Ігоря, щоб він не робив цього. Та Ігор не послухав мене. Хай скаже Ігор, чи усвідомлює він усю ганебність свого вчинку.

Двадцять чотири пари очей глянули на Ігоря. Важко передихнувши, хлопчик підвівся. В напруженій тиші всі чекали, що скаже Ігор.

— Я... я не це хотів зробити...— промовив хлопчик.

— Ти, мабуть, думав, що передаєш цукерки,— засміявся хтось з суворовців.

Ігор почервонів. Давні повсякчасні мрії про подвиг, жалюгідний результат його пригоди, образливі розмови і підступна поведінка Маслюка, усвідомлення, що хотілось зробити одне, а вийшло зовсім павпаки,— все це хвилювало хлопчика. Хотілось сказати все по порядку, але думки крутилися, перебивали одна одну. Як пояснити, щоб усім було зрозуміло?

— Я хотів зробити подвиг...— почав він крізь сльози.

І як тільки Ігор вимовив це велике слово «подвиг», йому враз стало так соромно, що він не зміг дивитися в обличчя товаришам і офіцерові й опустил очі.

Всі незадоволено загули.

— Причому тут подвиг? — пролунали запитання.

Дехто засміявся.

Микола Леонідович усміхнувся. Він зрозумів настрій хлопчика і причину його помилки.

— За подвиг Радянський уряд нагороджує орденами,— сказав офіцер.— А хіба тих, що порушують дисципліну, нагороджують орденами?

— Всі мене вважають боягузом,— з сльозами на очах промовив хлопчик.— Я хотів показати, що нічого не боюсь. Я хотів показати... свою хоробрість...

— Хто ж тебе називав боягузом? — почувлися здивовані запитання.

Суворовці знизували плечима, одвертими поглядами дивлячись на офіцера, ніби питаючи: хто ж Ігоря називав боягузом?

— Ви думаєте, як я малий на зріст, так уже й боягуз? Мене старші суворовці називають боягузом... Вони кажуть, що я ніколи не виросту... що я не буду офіцером...

— Хто ж тебе так називав? Хто? — полетіли запитання.

— А Маслюк? Хіба він не називав мене боягузом?

— А ще хто? Хто ще?

Ігор зрозумів, що перегнув палицю. Справді, ніхто, крім Маслюка, його не ображав цим словом.

— Заспокойся, Ігорьок,— промовив Микола Леонідович,— і толком розкажи, як усе це сталося. Кажи всю правду. Не бійся.

Схлипуючи, Ігор почав розповідати.

— Ти не боягуз, а дурний,— одверто сказав Кость, вислухавши товариша.

— Почекайте,— зауважив офіцер,— не треба ображати хлопця. Він просто не зрозумів, що таке подвиг. Може, ще хто не розуміє?

— Суворовець Ігор Кривичний,— відгукнувся Саня Мороз,— довів, що він не боягуз. Для офіцера головне — бути хоробрим.

Клас загув.

— Тихше! — наказав капітан.— Говоріть для всіх.

— Суворовець Мороз неправильно сказав,— подав голос Кость.— Хоробрість треба показувати на хорошій справі. А так ми і зрадника зачислимо в герої. Адже він теж не боїться...

Саня зрозумів помилку і мовчав.

— Хай Ігор скаже: герой соромиться свого подвигу? — знову втрутився Микола Леонідович.— Олександр Матросов, який загинув, закривши своїм тілом амбразуру ворожого дзота, соромився іти на смерть?

— Ні,— відповів Ігор.

— А ви? Чому ж ви так старанно приховували від Костя свій «подвиг»? Із скромності?

— Я розумію тепер...— сказав Ігор.

— Подвиг тоді,— продовжував офіцер,— коли людина віддає свої сили, своє життя за велику, чисту справу. За таку справу, якої зробити ніхто не соромиться.

Помовчавши, капітан додав:

— А тепер скажіть, Ігор Кривичний, чи правильно зробили Юрка і Кость, розповівши про ваш вчинок?

— Звичайно, правильно.

Офіцер глянув на Юрка, ніби кажучи йому: он бач, а ти боявся. Потім продовжував:

— Отож завжди допомагайте один одному викрити помилки. Бо справжній друг не той, хто мовчить, коли ти робиш погано, а той, хто допомагає тобі стати кращим, хто не боїться для цього викрити твої хиби й помилки!

Ігор теж усміхався, хоч сльози ще не висохли на його щоках. Він протяжно передихнув і, здається, з повітрям вийшов увесь сум і неспокій останніх двох днів.

— А за ваш вчинок,— переходячи знову на офіціальний тон, сказав Микола Леонідович,— я накладаю на вас стягнення, суворовець Криничний Ігор.

— Я заслужив це,— відповів хлопчик.— А з Маслюком я тепер не розмовлятиму.

— Ну, з Маслюком справа складніша. Значно складніша,— сказав офіцер. Він подав команду відділенню вишикуватися і оголосив Ігору догану перед строем.

Коли Микола Леонідович дав дозвіл відділенню розійтися і Ігор, ще червоний від сорому після одержаної догани, стояв серед класу, оточений товаришами, в дверях з'явився сержант. Він спитав у офіцера-вихователя дозволу ввійти і передав йому якогось папірця.

— О! — промовив Микола Леонідович, перебігши очима записку.— Чудово!

Суворовці, що вже було посунули до дверей, спипилися.

— Ігор хотів зробити подвиг,— сказав офіцер-вихователь.— Що в нього вийшло, ви знаєте... А от завтра до нас в училище прийде товариш, який розповість вам про свій подвиг. Цей товариш зробив справді великий подвиг, причому не на війні, не на бурхливому морі, не під хмарами на літаку, а в зовсім мирній, в буденній обстановці.

— Який подвиг? Що він зробив? — посипалися питання.

— Про це ви дізнаєтесь завтра,— відповів Микола Леонідович спокійним голосом, піби не помічаючи блискучих очей суворовців, яким хотілося взнати про подвиг цієї невідомої їм людини не завтра, а сьогодні і негайно.

Але офіцер-вихователь не міняє свого слова. Коли він сказав завтра, значить так і буде. Хлопцям залишалося тільки робити припущення про завтрашню зустріч.

— Завтра, в неділю, в 16.00,— повторив Микола Леонідович, усміхнувшись.

ГІСТЬ

На вечірній перевірці черговий офіцер-вихователь оголосив:

— Завтра в 16.00 у великому залі училища відбудеться зустріч суворовців із знатним токарем нашого міста товаришем Підвозним.

— Мм...— незадоволено промовив Саня Мороз, коли суворовці пішли мити ноги, готуючись до сну.— Причому ж тут подвиг? Токар... я думаю, що це буде нецікаво...

— Нецікаво? — перепитав його Кость і помовчав, дивлячись у вічі Сані.

Той подумав і засміявся:

— Ги-ги-ги... а справді цікаво, який подвиг може зробити токар біля свого верстата?

Ігор тільки зітхнув і не втрутився в розмову, згадавши про свій «подвиг» і догану перед строєм.

— У мене є товариш. Він закінчив ремісниче училище і теж працює на заводі токарем. Ти б послухав, що він розповідає,— сказав Кость до Сані.

— А що? — враз пожвавішав Саня.

— Що? Не треба робити висновків про те, про що ти не маєш уявлення. От що! — і Кость пішов до спальні.

О четвертій годині дня великий зал був повен суворовців. За столом президії сидів начальник політвідділу полковник Кугай і поряд з ним незнайомий чоловік у чорному костюмі і з орденом Леніна на грудях. Полковник і незнайомий тихо розмовляли, поглядаючи на зал, що приглушено гудів гомоном.

— А де ж токар? — спитав Ігор Костя.

Той знизав плечима:

— Я не знаю так само, як і ти...

Полковник Кугай встав і відкрив збори.

— Товариші суворовці! — сказав він.— Наша армія стоїть на варті миру. Ви — майбутні офіцери Радянської Армії. Разом з усім народом ви будете захищати мир, щасливе життя наших робітників і колгоспників, їхню працю, їхнє право будувати нове, комуністичне суспільство. Ваше завдання велике і благородне. І ви, майбутні воїни, ви — кість від кості і плоть від плоті трудового радянського народу, виконаєте це завдання чесно, не шкодуючи своєї крові, так само як чесно, не шкодуючи сил, працюють на благо нашої Батьківщини мільйони робітників, селян, інтелігентів. Міцний зв'язок, міцна дружба Радянської Армії і радянського народу — основа сили, могутності нашої соціалістичної держави. Цю дружбу ми повинні кріпити щодня, щогодини, щохвилини. Виразом цієї дружби є сьогоднішня зустріч з видатним стахановцем нашого міста. Ви послухаете зараз товариша Підвозного і, дізнавшись, як захоплено працюють робітники, краще вчитиметеся, будете наполегливіш готувати себе до свого благородного обов'язку — обороняти щастя і труд свого народу. Слово має знатний токар товариш Підвозний.

Чоловік із орденом Леніна на грудях встав. По залу пройшов здивований шепіт. Потім розляглися гучні оплески.

Підвозний вийшов на трибуну і хвилину помовчав, збираючись з думками.

— Ви бачили металеву стружку? — спитав він.— Стружка — це той зайвий метал, що його зрізує токарний верстат, обточуючи деталь. Так от, токарі і наші і закордонні працюють так, що зрізають за хвилину 35—40 метрів стружки. А коли пустити верстат на повну швидкість, то можна було б зрізати не 40, а 400 метрів стружки за хвилину. Тільки чомусь ніхто не пускає верстат на повну швидкість. Два роки тому нас викликав на змагання один ленінградський завод. Я довго думав, що ж я, токар Підвозний, можу зробити для того, щоб наш завод вийшов першим у змаганні, щоб наш завод першим виконав п'ятирічний план. І я прийшов до висновку, що треба збільшити швидкість різання металу. Ви самі розумієте, коли верстат зніматиме не сорок метрів стружки за хвилину, а вісімдесят, то ми свою роботу зробимо вдвічі швидше! Це значить, що токарню роботу, яка нам призначена за п'ятилітнім планом, ми виконаємо не за п'ять, а за два з половиною роки! І от, коли я усвідомив це, думки вже не давали мені спокою. Я втратив сон і апетит. Я ні про що більше не думав, а тільки про те, як добитися швидкого різання металу. «Чому так повелося, що токарі не пускають верстати на повну швидкість? А що коли пустити, нехай не на повну, нехай хоч на подвійну швидкість»,— подумав я. Я спробував. І що ж вийшло?

У залі стояла абсолютна тиша. Всі з напруженою увагою слухали токаря.

— Вийшло не прискорення роботи, а навпаки... Зламався різець! Перегрівся і зламався. Що ж, кинути свій задум? Ні, я не кинув. Я став придивлятися до роботи різця, вивчати, чому він перегрівається. Ви можете мені сказати: ми не токарі, а знаємо, що різець нагрівається від тертя об метал деталі. Правильно. І я так думав раніш. А коли став придивлятися та вивчати, як, від чого саме нагрівається різець, то побачив, що тут справа складніша...

Ігор, Кость, Саня і навіть Юрко Черета, який завжди дуже неохоче працював у майстернях і взагалі не любив майструвати, сиділи з широко розкритими очима, ловлячи кожне слово токаря.

— Виявилось, що різець нагрівається не від тертя об деталь. В основному він нагрівається від стружки! Стружка повзе по різцю,— він показав на пальцях, як щільно вона прилягає до різця,— і нагріває тіло різця. Ось від чого перегрівається різець! Так цього ж можна уникнути, зрадів я. Пометикуювши, заточив різець так, щоб стружка не торкалася різця, не повзла по ньому, а відскакувала від нього. Словом, я змінив кут заточування різця... І що ж ви думаєте? Я питаю вас, що ви думаєте? А ви спитайте мене, що я думав тоді, коли вставив різець і, закріпивши деталь, пустив верстат на подвійну швидкість. Я так хвилювався, як ніколи раніш. Отже, я включив верстат. Всі робітники повернули до мене голови, почувши незви-

чайний звук верстата.— Підвозний перевів дух і хвилину помовчав, ніби переживаючи знову своє колишнє хвилювання.

— Ну, ну. А далі? — раптом почувся захоплений шепіт Ігоря, що не спускав очей з Підвозного.

Полковник Кугай усміхнувся і нахилив голову.

— А далі,— не помітивши того, що запитання Ігоря було зовсім недоречним, продовжував Підвозний,— а далі я побачив, що стружка не пливе рівною довгою стрічкою, як раніше, а ламається біля самого леза різця і відскакує геть. Я обточив деталь, і різець... не перегрівся! Тоді я пустив верстат на швидкість, в чотири рази більшу, ніж звичайно. Різець витримав. Я все збільшував і збільшував швидкість. І от верстат заревів. З-під різця пішов дим. Іскри злилися в суцільний вогонь... і... і різець витримав, не перегрівся.

В залі хтось полегшено зітхнув.

— Потім,— продовжував токарь,— інженери теоретично обґрунтували мій винахід, і тепер усі токарні верстати нашого заводу працюють на великих швидкостях. А ми, токарі, виконали свій п'ятирічний план за півтора року. Я можу похвалитися,— він соромливо усміхнувся,— що за два роки вже виконав вісімнадцять річних норм.

Підвозний розповів ще про інші свої удосконалення і закінчив:

— Що ж спонукало мене думати, шукати нових методів роботи, ризикувати? — він замислився.— Важко сказати про це коротко. Всіх своїх почуттів не викладеш вам тут зараз. Але найголовніше, я думаю, це була любов. Любов до праці. Любов до нашого народу. Любов до Батьківщини. Любов до партії. І бажання, щоб наш народ був щасливий, щоб ми швидше збудували комунізм!

Суворовці хвилину сиділи мовчки, ще під враженням того, що вони почували. Потім враз громом прокотилися оплески. Полковник Кугай подякував Підвозному і звернувся до суворовців:

— Та увага, з якою ви вислухали оповідання нашого дорогого гостя, говорить за те, що і ви постараетесь вчитися і працювати так, як працюють зараз наші кращі люди на заводах, як працює товариш Підвозний.

Збори закінчилися, і суворовці, оточивши токаря, повели його в свої класи, майстерні, наукові кабінети...

Ігор ішов у гурті і думав, чи не змінити свої наміри — стати помічником, а токарем. Звичайно, таким токарем, як Підвозний... Він хотів сказати про це Костеві, але тільки усміхнувся і протиснувся ближче до гостя, що з цікавістю розглядав виставку малюнків, зроблених суворовцями.

Раптом у коридорі пролунав голос сержанта:

— Товаришу Маслюк! Вас просить до себе помічник начальника політвідділу по комсомолу лейтенант Біленький.

«Ще й просять його», — з незадоволенням подумав Ігор.

ПЕТРО МАСЛЮК

Коли Петрусеві Маслюку було шість років, його вже майже ніхто не називав Петрусем.

— Я Петро! — казав він суворо. — Я хочу бути Петром, а не Петрусем!

Батько хапав його на руки, високо підкидав угору і, цілуючи, казав:

— Молодчина Петро! Потомствений шахтар Петро Маслюк!

І хоч потім батько додавав: «Петрусику мій любий!» — це Петруся вже не сердило.

Характер у нього став визначатися рано. Коли Петрусь пішов до школи і в перші ж дні одержав двійку з арифметики, він повернувся додому в похмурому настрої.

— Чого сумний, потомствений шахтар Петро Маслюк? — сміючись спитав батько.

— Не займайте мене. Я сьогодні сердитий, — відповів хлопчик.

Батько моргнув матері, і вони облишили розпитувати. А Петрусь узяв задачник і сидів над ним до ночі, розв'язуючи задачі. Через три дні він приніс п'ятірку і тільки тоді розповів про двійку.

— Учись, Петрусю! — казав йому батько. — На шахті будемо вдвох працювати: ти — інженером, а я — бригадиром вибійників.

Та хлопчик устиг скінчити лише перший клас, як почалась війна.

Востаннє Петрусь бачив батька 22 червня 1941 року. Вибійник Іван Маслюк пішов на фронт і загинув смертю хоробрих у боях проти фашистських загарбників.

Разом з повідомленням про загибель чоловіка Петрова мати одержала листа від командира роти, де служив Маслюк, лейтенанта Володимира Михайловича Кукліна. Він писав:

«Дорога Маріє Семенівно!

Ви, мабуть, одержали вже сумну звістку. Разом з вами я переживаю це горе, бо Іван Петрович був моїм найближчим другом на фронті. Він був у нас парторгом. Кулеметна черга скосила його, коли він кинувся вперед, ведучи роту в атаку. Ми помстилися і ще помстимося підлим фашистам за нашого любимого товариша Маслюка.

Дорога Маріє Семенівно! Ваш чоловік часто згадував вас і Петруся. В пам'ять нашої дружби я поклав за свій святий обов'язок зробити все, що в моїх силах, щоб допомогти сім'ї друга. Прошу вас, коли вам буде потрібна допомога, пишіть мені. Петрусь не залишиться сиротою. Я віддам усе, щоб оточити його піклуванням і увагою.

Відданий вам
Володимир Куклін».

Петрова мати не встигла відповісти на лист. Настали чорні дні гітлерівської окупації. Сидячи в холодній хаті, Петрусь часто згадував про лист батькового друга.

— Нічого. Потерпи, синку, і на нашій вулиці буде свято,— сказала Петрусєва мати і, загадково дивлячись на хлопчика, додала: — Шахтарі добре пам'ятають це прислів'я.

Петрусєві було тоді мало років, і він не все розумів, що казала мама. Засинаючи, Петрусь мріяв про свято. Він уявляв вулицю, повну святково одягненого народу, і капітана Кукліна — кременого, бородатого, з великим червоним прапором у руках.

Одного разу прийшли есесівці і заарештували матір. Петрусь залишився сам, голодний, у нетопленій хаті. Сусіди брали його почувати до себе, давали хто картоплину, хто скоринку хліба чи миску гарячої пісної юшки. Та чим могли допомогти люди? Адже все населення голодувало. Тільки вороги жерли, відбираючи у селян худобу, хліб, масло, яйця, сало.

Якось Петрусєва покликала сусідка і насипала йому борщу.

— Бідний сирітка,— зітхнула жінка, дивлячись на вигострене обличчя хлопчика, на якому, здається, залишилися тільки великі очі.— А ти не ходив до фашистів на кухню? Оголошували, що тим, хто погодиться їхати до Німеччини, даватимуть по мисці супу.

Петрусь поклав ложку і відсунув миску.

— Хай вони подавляться своїм супом. Шахтаря їм не купити.

— Їж, їж! Чого ж ти перестав? — занепокоїлась жінка і, витягнувши в-під подушки шматок чорного хліба, розломилася його пополам і подала хлопцеві половину.— На, їж. Ти не подумай! Це я так сказала. Ніхто не пішов по їхній суп.

Петрусєв старався не показуватися в селищі. Сидячи де-небудь на городі, він ненавидячим оком позирав через паркан на ворогів, що проходили вулицею.

Минуло два роки. Зі сходу все частіше і дужче доносились артилерійські постріли. Наступала Радянська Армія. Та коли визволителі були вже зовсім близько, Петрусєва спіймала фашистська облога. Разом з іншими нещасними його посадили в товарний вагон, щоб відправити на гітлерівську каторгу.

Він виліз на верхні нари до маленького віконця і прислухався до недалекої канонади. Вагон стояв на станції до самого вечора, і коли стемніло, хлопчик з радістю побачив виблиски від вибухів снарядів.

«Втечу!» — подумав він.

Пізно вночі паровоз важко зачмихав і ешелон рушив.

Ще вдень Петрусь оглянув віконечко у вагоні. Воно було забите двома тонкими дошками зовні. Коли лягти на нари і з усієї сили вдарити ногами у вікно, дошки вилетять. Він сказав про це своєму сусідові — хоробливому, виснаженому хлопчикові.

— Давай разом тікати!

Той показав йому свої тоненькі, як палички, руки?

— Не вірвуся?..

— Тобі ж не вижиматися на руках,— заперечив Петрусь.— Вниз стрибати...

— Давай,— погодився хлопчик.

...Коли поїзд наблизився до першого полустанка, Петрусь вибив дошки, що ними було забито віконце. Він виліз у вікно і повис на руках. Поїзд ішов все тихше й тихше. Петрусь відштовхнувся ногами від вагона і полетів у темряву.

У ту ж хвилину крізь гуркіт коліс він почув, як заgrimіли постріли і кілька куль з коротким гострим звуком ударилися біля нього в землю.

Він лежав під насипом, затаївши подих. Поїзд заgrimів на стрілці і зовсім уповільнив хід. З вагона ніхто більше не вистрибнув. Постріли вартових полякали ув'язнених. Не чекаючи, поки ешелон спиниться остаточно, хлопчик навкарачки відповз до захисної лісо-смуги.

Коли поїзд спинився, пролунало ще кілька черг з автоматів і пострілів з гвинтівок, але тепер кулі ніжно співали: ті-у-у... ті-у-у...— пролітаючи десь високо і збоку. Ешелон рушив через кілька хвилин. Постріли затихли. Від станції не долітало жодного звуку. Тільки тепер, коли небезпека минула, Петрусь відчув, як у нього нив в лікті і як щемить подряпане обличчя. Але він був на волі!

Рано-вранці Петрусь пробрався до свого селища і, лежачи в бур'яні, з насолодою спостерігав, як «драпають» гітлерівці. Йшли на зажді автомашини, навантажені грабованими меблями і різним хатнім скарбом. Тікали, злякано озирваючися, солдати, кидаючи на обочинах шосе протигазу, гранати, каски.

Над селищем здіймалися хмари густого диму. Петрусь бачив, як кілька фашистських солдатів почали підпалювати хати робітників на околиці селища. Хлопчик стиснув кулаки:

— У-у-у... прокляті!

Раптом стрілянина розпалилася з новою силою і...

— Наші! — гукнув Петрусь.— Ура!

Не звертаючи уваги на кулі і розриви мін, він з усієї сили кинувся до селища, де між палаючими будиночками показалися танки з червоними зірками на броні.

У висілку він побачив жінок, які, наче рідних, обіймали невідомим їм бійців і плакали від радості. Петрусь спинився біля однієї такої групи. Йому хотілося теж кинутись на шию солдатові, але раптом він засоромився і тільки дивився на бійця блискучими від радості очима.

Всі думки Петруся були про маму. Він побіг до приміщення гестапо.

Тут його чекала страшна звістка: тікаючи, фашисти підпалили будинок з арештантами. Тільки коли Радянська Армія вигнала гітлерівців, люди змогли гасити пожежу. Вони витягли з-під руїн понад сотню обгорілих трупів.

Петрусь пізнав свою маму лише по шматку картої сукні, що якимсь чудом не згоріла вся.

Хлопчик не заплакав. Він зціпив зуби і стояв мовчки, не відводячи очей від страшної купи обвуглених тіл.

Якийсь офіцер підійшов до нього і поклав руку йому на голову.

— Як тебе звуть, хлопчику? — спитав офіцер.

— Я хочу бити гітлерівців,— промовив ніби до себе Петрусь.— Я Петро Маслюк. Мій батько був шахтар. Я хочу бити фашистів!

— Петрусь! — ласкаво сказав офіцер.

Від цього слова у хлопчика раптом затремтіло підборіддя. Крізь ридання, які вже не могла стримати ніяка сила, він промовив:

— Я... я вже... ніколи... ніколи не буду... Петрусем... Я Петро Маслюк... Тепер я Петро Маслюк.

Офіцер взяв до себе Петруся, і хлопчик був зачислений до розвідувальної роти Н-ської дивізії. Він ходив у розвідку, виконував різні доручення і завжди рвався в найнебезпечніші місця.

— Петрику,— часто казав йому офіцер,— коли ти не берегтимеш себе, я відправлю тебе в тил.

— Я битиму фашистів, поки ми не виженемо їх з нашої землі,— похмуро відповідав хлопчик і просив, щоб його перевели з розвідувальної роти до кулеметного батальйону.

— Він загине,— сказав якомсь полковник, командир дивізії, до офіцера,— треба відправити хлопця в тил. Ми не маємо права ставити під загрозу життя дитини.

Саме в цей час дивізія пішла на відпочинок, і полковник насилу умовив Петруся перейти до дитячого будинку.

Власне, погодився Петрусь умовно. Оскільки полковник твердо вирішив залишити Петруся в тилу, сперечатися було зайвим. Хлопчик знав, що полковник, коли він уже вирішив, свого наказу не змінить.

«А все-таки буде по-моєму! — сказав собі Петрусь.— Нехай полковник думає, що я в дитячому будинку, а я ще по дорозі втечу і пристану до іншої дивізії».

Але командир, очевидно, вгадав його думки. Він відрядив хлопчика не самого, а з провідником.

За провідника був літній старшина з розвідроти, з яким Петрусь не раз ходив у розвідку. Як тільки вони виїхали з дивізії, старшина враз ж сказав:

— Ти, синок, може, щось надумав? То краще зразу кинь свої думки,— і розуміюче усміхнувся.

— Та ні, нічого,— зітхнув хлопчик.

— Отак краще буде,— задоволено промовив старшина.

«ВИ ЗАБОРОНЯЄТЕ?! ХА-ХА-ХА...»

Дивізія стояла на відпочинку в Донбасі, і Петрусь з старшиною прийшов у рідне селище.

— О! — вигукнув голова виконкому, прочитавши супровідного листа.— А тебе тут розшуковують!

— Хто? — здивувався хлопчик.

— Якийсь майор... майор... почекай,— він порився в шухляді, знайшов потрібний папірець і прочитав: — «Майор Куклін».

У Петруся радісно забилося серце. Він згадав листа до матері, обіцянки батькового друга, і в нього виникла надія, що майор забере його з собою на фронт.

— Де він? — схвильовано спитав хлопчик.— Я зараз піду до нього.

— Зараз? — сумно усміхнувся голова.— Майор розшукує тебе листом. Він на фронті.

Першим Петрусевим ділом у дитячому будинку було написати листа до Кукліна. Він довго думав, як почати. Написати просто «товариш майор» було б надто офіційно, адже це був батьків друг. Написати «дядя Володимир», але ж фронтовику не личить так звертатися до офіцера... Після довгих роздумувань він вирішив об'єднати обидва початки і написав:

«Дорогий товаришу майор, дядя Володимир!

Вам пише Петро Маслюк. Маму спалили фашисти, як відступали. Я був на фронті, а тепер демобілізувався. Я живу в дитячому будинку. Дайте наказ, щоб мене знову взяли на фронт. А вчитись я ще встигну. Мені ж тільки 12 років. Петро Маслюк.

8 травня 1944 року».

Незабаром прийшла відповідь. Майор Куклін не писав прямо, що візьме Петруся на фронт, але багатозначно натякав, що скоро Петрусеве життя зміниться в бажаний для хлопця бік. Поки що він радив хлопчикові наполегливо вчитися. Можливо, що вони незабаром побачаться.

Петрусь повеселішав.

У дитячому будинку йому було добре. Діти зразу ж оцінили твердий характер хлопця і його рішучість. У своїх дитячих суперечках вони зверталися до нього як до судді; малеча шукала в нього захисту, однолітки і навіть старші обирали його ватажком у своїх

іграх. У хлопчика з'явилися нові турботи, нові інтереси, і він став менш думати про фронт.

Педагоги оточили його увагою і працювали з ним під час канікул, щоб він наздогнав пропущене в період окупації.

Навчання йшло успішно, але педагоги і вихователі скаржилися на підвищене самолюбство і запальність Петруся. На фронті, в армії, цього не помічалось: він вважав себе рівним з бійцями, з офіцерами поводився як менший. Всі солдати слухалися своїх командирів, і він слухався їх, ніколи не сперечаючись. Але тут, у дитячому будинку, хлопчик дивився на всіх як на нижчих від себе і болісно реагував на найдрібніше зауваження. Тільки до директора дитячого будинку Петрусь ставився з пошаною, бо директор був інвалід Вітчизняної війни — без руки, з величезним шрамом через усю щоку. З усього персоналу будинку тільки в директора на грудях була орденська стрічка.

Але одного разу і з директором у Петруся сталася сварка.

Якось, коли вихованці працювали на городі, прополюючи картоплю, вулицею повз них проходила група знайомих хлопчаків із селища.

— Петре! — гукнув один із них, спинившись біля паркана. — Ходімо купатися!

— Іду! — відповів той і, не питаючися дозволу у виховательки, що разом з дітьми теж полола картоплю, кинув сапу і пішов з городу.

— Чому ти кипув роботу? Так негарно! — гукнула вихователька. — Ось скінчимо завдання і тоді всі підемо купатися.

Діти припинили сапати картоплю, чекаючи, що робитиме Петро.

— І без мене вправитесь, — буркнув він і попростував до хлопців.

— Що це за відповідь! — спалахнула вихователька. — Як тобі не соромно! Я забороняю тобі йти!

— Ах, забороняєте? — удавано здивованим голосом промовив Петро і, зареготавши, побіг на вулицю.

Ображена вихователька негайно поскаржилася директорові. Директор розгнівався і, коли Петро повернувся з купання, прочитав йому сувору нотацію. Хлопець мовчки вислухав вичитування і, не сказавши ні слова, намірився вийти з кабінету.

— Ти розумієш, що поводився недостойно? — втрачаючи рівновагу, промовив директор.

В душі Петрусь розумів це, але признатися в своїй помилці... Йому здавалося, що всі — і діти, і вихователі, і няні дитячого будинку — сміятимуться з нього, коли він визнає себе винуватим.

Не діждавшись відповіді на своє запитання, директор наказав Петрові вийти з кабінету.

Другого дня Петро ні з ким не розмовляв і вовком поглядав на

кожного, хто заціпав його якимсь запитанням або просто звертався до нього.

«На фронт! Тільки на фронт!» — вирішив він.

Вночі він ще раз обдумав своє рішення, і на ранок усі вихователі і директор були приємно здивовані: Петрусь старанно виконував усі розпорядження, був ввічливим з старшими, працював на городі, брав участь в дитячих іграх, ніби нічого й не сталося.

— Ну от і добре,— заспокоєно сказав директор дитбудинку, не підозрюючи, що Петрусь уже сховав на горіщі будинку шматок хліба для далекої дороги на фронт.

«Хай їм здається, що я нічого не думаю»,— усміхнувся сам собі хлопчик і ще з більшою ретельністю став виконувати правила внутрішнього розпорядку в дитячому будинку.

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Минув тиждень. Шматки хліба, що під гарячим залізним дахом перетворилися на сухарі, звеселяли Петруся.

«Ще стільки — і можна вирушати».

Та вирушити йому не довелося. Несподівано серед дня Петруся викликали до директора.

«Мабуть доробляти стінну газету,— подумав хлопчик.— А може? — раптом різонула тривожна думка про схованку.— Може, хтось з працівників будинку знайшов сухарі?»

Він зійшов на ганок і повернув до червоного куточка.

— До кабінету,— сказала вихователька, якимось чудно усміхнувшись.

Там його чекав директор з незнайомим молодим офіцером.

— Ось і він! — сказав директор.

— Потомствений шахтар Петро Маслюк,— радісно усміхаючись, піднявся йому назустріч офіцер.— Ну, давай знайомитись!

Петрусь допитливо дивився на нього, не розуміючи, звідки цей юнак у формі майора знає слова, які говорив тільки батько.

— Майор Куклін.

Обличчя Петруся стало здивованим.

— Отакий молодий? — не в силі приховати розчарування, промовив хлопчик.

— Молодий? — весело засміявся Куклін.— Який же я молодий? Я більше ніж удвічі старший за тебе. Тобі дванадцять, а мені аж двадцять п'ять. І додав — з робленим сумом: — Значить, я тобі не подобаюсь?

— Ні, ні! — спохватився хлопчик.— Я просто думав...

— Ти думав, що я з вусами?.. Добре! Через півроку я спеціально для тебе відпущу вуса... Ну, дай же на тебе подивитися! — І майор

взяв хлопчика за плечі.— О, та ти міцний хлопчина! І вилитий батько...

При цих словах Куклін посмутнів і вже зовсім іншим тоном сказав:

— Так, Петрусь, ми значно старші своїх років...

Хвилину всі мовчали.

— Ну, що ж? — підвів голову майор.— Ходім, хлопче, поговоримо...

Вони вийшли в садок. Майор ліг на траві. Петрусь сів поряд.

— Коли ж ми поїдемо на фронт? — спитав хлопчик.

— На фронт? — перепитав майор і зітхнув.— Твій батько мріяв про те, щоб ти вчився. І в той останній день, коли ми з ним прощалися перед боєм, він просив мене, щоб я допоміг тобі виконати це бажання...

Офіцер витяг з нагрудної кишені маленький пакуночок, акуратно загорнутий у промаслений папір.

— Це річ, яку я взяв на спогад про твого батька, а мого друга.

Він розгорнув обгортку і показав хлопчику записну книжечку з маленькою дірочкою посередині, оточеною рудою плямою.

— Куля пробила цю книжечку і серце твого батька. Я пошу і носитиму її в себе на грудях, поки живий. Вона нагадуватиме мені кожної хвилини про те, що я пообіцяв батькові зробити для тебе... На, потримай її в руках.

Петрусь із побожністю взяв у руки книжечку, повільно перегортав листочки. Кожен листочок був пробитий, і навколо дірочки була засохла кров.

Урочисто, як клятву, Петрусь промовив слова:

— Я вчитимусь. Я виконаю заповіт батька.

— Я приїхав до тебе не з порожніми руками,— продовжував Куклін.— Я спеціально їздив до Москви і добився, щоб тебе зачислили до Суворовського училища. Ти вчитимешся на офіцера.

У Петруся радісно заблищали очі:

— О, на офіцера я вчитимусь з великим бажанням.

— Радий це чути. Але не думай, що вчитися легко. У Суворовському училищі ти будеш забезпечений усім і якнайкраще. Але там сувора дисципліна, військова дисципліна. Ти повинен про це знати.

— Дисципліна для мене не страшна. Без дисципліни — немає армії,— серйозно, як дорослий, сказав Петрусь.

— Правильно! Молодчина! Бачу, що з тебе буде хороший офіцер!..— Куклін зробив паузу.— Ти ніколи не повинен забувати нашої сьогоднішньої розмови.

— Ні. Ніколи!

— То, значить, завтра й поїдемо.

Офіцер веселими очима дивився на хлопчика.

— Так тобі не подобається, що я молодий?

Петрусь засміявся.

— Та то я так...

Куклін встав. Крізь рідкі дерева саду він побачив, що діти грають у довгої лози. Він швидко нахилився і, прийнявши позу для гри, крикнув:

— Стрибай!

Петрусь розігнawsя, стрибнув і теж став у позу. Офіцер і хлопчик, перестрибуючи один через одного, спітнілі, розчервонілі, приєднались до дітвори. Ті зустріли їх вигуками захоплення.

— Стій! — раптом схопився Куклін за голову. — А подарунки?

Він миттю побіг за чемоданчиком.

Через хвилину майор жменями роздавав дітям цукерки. Петрусеві він подарував, крім того, електричний ліхтарик і пояс з офіцерською пряжкою.

Увечері вони вдвох пішли в кіно, потім ходили на шахту, гуляли по селищу. Петрусь розповідав про своє життя, слухав оповідання Кукліна про бойові діла свого тата.

Другого дня вони виїхали, а через дві доби Куклін прощався з Петрусем. Він повертався на фронт.

СУТИЧКА З ВИКЛАДАЧЕМ ГЕОГРАФІЇ

Усе в училищі Петрові прийшлося до смаку. Йому подобалось, що всі вихователі й викладачі були офіцери, що він не в класі, а в учбовім відділенні роти, що з ним розмовляють, як з військовим. Петро любив фізкультуру, спорт, військові ігри, а в училищі цьому приділялось багато уваги.

Петро додержувався якнайсуворіше всіх правил внутрішнього розпорядку. У своїй зовнішності намагався бути схожим на вихователів-офіцерів. А головне, — він наполегливо й уперто вчився, пам'ятаючи батьків заповіт.

Старший лейтенант Корольов, його офіцер-вихователь, працював з ним додатково, і Петро за рік пройшов програму підготовчих класів та наздогнав своїх однолітків.

На всіх зборах Петра завжди обирали до президії. Часто висловлювали подяку перед строем, ставили його за приклад іншим. Словом, Петро Маслоук був одним з кращих.

...Старшого лейтенанта Корольова товариші по роботі часто жартуючи називали «молодшим» старшим лейтенантом. Він був молодий, а голубі довірливі очі надавали обличчю ще більше молодого, юнацького вигляду. Тільки коли Корольов сердився або чимсь заплював, тоді зникало це враження. Очі з голубих перетворювалися на сталеві і вже не світилися довірою, а палали непохитною рішучістю.

чістю і енергією, і все обличчя робилося мужнім, зовсім не юнацьким.

Про хоробрість старшого лейтенанта склалися легенди, а орденські стрічки, що в п'ять рядів красувалися на його грудях, підтверджували правдивість цих легенд.

Для Петра старший лейтенант Корольов був ідеалом офіцера. З свого боку Корольов любив Петра за його здібності, за рішучий, незалежний характер, що дуже був схожий на його власний.

Захоплений успіхами свого вихованця, старший лейтенант не помічав або просто не надавав значення проявам зазнайства і чванливості, що останнім часом стали розвиватися в характері Маслюка.

Командир роти майор Грабенко, старий, досвідчений педагог, помітивши кілька таких випадків, сказав про це офіцеру-вихователю.

— Що ви, товаришу майор! — здивувався старший лейтенант. — Маслюк прекрасний хлопець. Ну, буває інколи... Я думаю, що в цьому немає ніякої небезпеки, все це пройде само по собі... Я, звичайно, зверну увагу.

— Само по собі? — здивувався в свою чергу майор. — Товаришу старший лейтенант, такі речі самі по собі не проходять. Зважте, у хлопця формується характер. Це не дрібниця. Завдання педагога — вчасно помітити вади в характері, виправити їх і направити розвиток по правильному руслу. Глядіть, щоб не було пізно! Меже, вже й зараз пізно. — І він дошпитливо подивився у вічі офіцеру-вихователю.

— Певен, що не пізно, — рішуче промовив старший лейтенант. — В усякому разі дякую вам за пораду.

Минуло кілька днів, і командир роти знову викликав до себе офіцера-вихователя Корольова.

— Вам відомо, — сказав майор, — про випадок з Маслюком на уроці алгебри? Коли викладач, написавши на дошці знак « $\sqrt{\quad}$ », сказав, що це називається коренем, Маслюк кинув репліку: «Вірніше — знак кореня». Як ви на це реагували?

— Я був присутній на цьому уроці, — відповів старший лейтенант. — Одверто кажучи, викладач висловився неточно, і Маслюк, по суті, був правий. Я, правда, говорив з Маслюком...

— Дозвольте, — перебив його командир роти. — Справа зараз не в тому, точно чи неточно висловився викладач алгебри. Справа в тому, що Маслюк дозволив собі зробити зауваження педагогу під час уроку, що абсолютно неприпустимо. Це перше. Друге — яким тоном було зроблене це зауваження? Мені відомо, що зауваження було кинуте тоном такої, знаєте, зверхності, особистої переваги... Топом, в якому було не бажання просто уточнити вираз, а бажання похвастати своїми знаннями, принизити педагога. Так?

Старший лейтенант хвилину подумав.

— Так,— сказав він.— Ви абсолютно праві. Цей випадок має значно більшу вагу, ніж я досі йому надавав.

— Ви сказали, що розмовляли з Маслюком з приводу цього. Що ж він?

— Я, на жаль, не помітив, щоб він щиро визнав помилковість своєї поведінки. Навпаки, мені здалось, що моя розмова з ним тільки більше настроїла його проти викладача алгебри.

— От бачите,— похитав головою майор.

— Так, тепер я сам бачу, що треба було значно раніш вживати заходів,— сумно промовив Корольов.

— Ну, що ж,— заспокоїв його майор,— будемо сподіватись, що й зараз ще не пізно запобігти лихові. Маслюк — хлопець розумний. Я певен, що він зрозуміє вади свого характеру і за вашою допомогою сам постарається їх позбутися.

— Будемо сподіватися,— зітхнув Корольов.

Минуло не більше трьох тижнів після цієї розмови, як питання про Маслюка стало в центрі уваги всього училища.

Почалося, здається, з дрібниці. Під час уроку географії викладачка, молодший лейтенант Сухова, викликала до дошки Маслюкового товариша. Хлопець, відповідаючи, заплутався, і Маслюк йому підказав. Сухова, на кігелі якої, крім стрічки «За доблесний труд», не красувалося ніяких нагород, обурилася:

— Суворовець Маслюк,— гостро промовила вона.— Ви відмінник, до того ж колишній фронтовик, а подаєте такий поганий приклад для інших.

Маслюк спалахнув.

— Я порадив би вам,— змірявши викладачку поглядом, сказав він,— перш ніж згадувати, що я фронтовик, самій побувати на фронті.

Клас завмер від цієї зухвалості.

Сухова спокійно подивилася на хлопця і наказала:

— Суворовець Маслюк Петро, вийдіть з класу!

Петро зблід. Він нерозуміюче озирнувся, ніби питаючи: «Я? Мене? З класу?»

— Вийдіть! — повторила викладачка.

Маслюк почервонів і, не зводячи з Сухової презирливого погляду, вийшов.

Під час перерви офіцер-вихователь спробував порозумітися з хлопцем. Він пояснив Маслюку, що зазнайство і брутальність недостойні радянського громадянина, що він, Маслюк, був неправий і що він повинен негайно виправити свою помилку і попросити вибачення у молодшого лейтенанта Сухової.

— Я? Прохати вибачення? — остовпів Маслюк.

— Так, ви. А що ж тут такого? Зробили помилку — відповідайте.

— Цього не буде! — рішуче промовив Маслюк.

— Буде! — так само рішуче відповів офіцер, і його голубі очі враз набрали сталюого кольору.— Я кажу: буде, бо ви розумний і сміливий хлопець і, подумавши, погодитесь зі мною, що єдиний шлях виправити свою помилку — попросити вибачення.

Маслюк мовчав.

— Ви сьогодні знервовані,— продовжував офіцер.— Отже, заспокойтесь, обдумайте все і завтра зробіте так, як повинен зробити суворовець.

Корольов уперше помітив на собі якийсь відчужений, майже глузливий погляд Маслюка.

— Дозвольте йти? — явно виявляючи небажання продовжувати розмову, сказав Маслюк.

— Ви обіцяєте мені подумати?

— Можна йти? — тим самим тоном повторив хлопець.

Корольов стримав роздратування:

— Ідіть.

Маслюк круто повернувся кругом і вийшов з кімнати.

ДОГАНА ПЕРЕД СТРОЄМ

У розмові з Володею Кругловим, своїм найближчим приятелем і другом, Петро Маслюк теж не знайшов підтримки.

— Я одверто тобі кажу,— переконував його Володя,— ти в особі молодшого лейтенанта Сухової образив усіх тих, що не були на фронті, але чесно виконували свій обов'язок у тилу. Ти образив усіх тих, що працювали на заводах і в колгоспах, даючи армії зброю і все необхідне для нашої перемоги.

— Ну, нехай я помилюся... Але прохати вибачення... Ні, на таке припущення я не піду.

— Припущення? Я не бачу в цьому припущення.

— Не бачиш? — глузливо кинув Петро.— Не бачиш, бо в тебе немає самолюбства, немає поваги до себе!

Володя засміявся:

— Ти плетеш дурниці...

Петро похитав головою і, безнадійно махнувши рукою, пішов геть.

— Петре! Зажди!

Та той навіть не повернувся.

Другого дня Корольов знову спробував поговорити з Маслюком. Але той уперто і демонстративно мовчав.

— Ви одержите догану перед строєм! — попередив його офіцер-вихователь.

— Ви хочете зломити мене? — видавив, нарешті, з себе слово Петро.— Не зломите! Я не таке бачив у своїм житті і не злякався, Тепер теж не злякаюсь.

— Ось тому, що ви багато бачили і пережили, ви і повинні зломити свою упертість, виховати в собі справжню твердість, розумну волю, уміння володіти собою.

Маслюк замовк і дивився в землю роблено байдужими очима. Умовляння офіцера-вихователя ні до чого не призвели.

— Я доповім командирів роті про вашу відмову просити пробачення,— сказав Корольов.

— Можна йти?

— Зважте.

— Можна йти?

...Майор Грабенко і старший лейтенант Корольов довго радились. Догана перед строем, осуд командування і товаришів повинні вплинути на хлопця. В усякому разі замазувати цей випадок не можна. Піти на пом'якшення вимоги — це пошкодити вихованню Маслюка, підсилити нездорові риси його характеру.

Рота була вишикувана. Маслюк, блідий від свідомості свого провинження, стояв на три кроки від лівого флангу, окремо від роти. Ще вчора, коли офіцер-вихователь попередив його про догану перед строем, він не уявляв, як тяжко буде йому перенести цю кару. Він, перший суворовець, який не мав жодного стягнення, який звик до пошани, до слави, тепер стояв як прикутий до ганебного стовпа. І це викликало не каяття, а тільки більшу образу.

Командир роти розповів про вихватку Маслюка. Він докладно з'ясував, що чванькуватість, зазнайство,— це найогидніші риси, неприпустимі для радянського громадянина.

— Суворовець — це майбутній офіцер,— сказав майор Грабенко.— Він стоятиме на чолі своїх бійців. Він повинен буде своєю поведінкою давати приклад солдатам. Тому вимогливість до себе — перша умова для зразкового офіцера. Тільки вимогливий до себе начальник зможе завоювати авторитет і повагу своїх підлеглих. А Маслюк втратив звичку контролювати свої вчинки і не хоче визнати свої помилки, на які йому вказує командування, товариші...

Маслюк був на фронті,— продовжував Грабенко.— За це йому велика честь. Але це не дає йому права ображати інших. Навпаки, фронтовик повинен бути прикладом для своїх товаришів. Я мушу сказати, що вчорашній вчинок Маслюка — поганий приклад. Я порадив би Маслюку уважніше придивлятися до своїх товаришів, і він побачить, що вони не соромляться визнавати свої помилки. Вони виправляють їх, бо намагаються стати кращими. І хоч Маслюк — перший учень, дуже здібний хлопець і вже не дитина, а юнак, та йому не пошкодило б узяти приклад інколи і з суворовців молодших класів. От, скажімо, хоч з Крипичного. Крипичний — дитина. Він часто порушує дисципліну, але цей хлопчик з кожним днем стає

свідомішим, кращим, бо він, визнаючи свої помилки, вчиться на них, загартовується, зростає морально...

Маслюк, зціпивши зуби, стояв, не слухаючи промови командира, васліплений почуттям образи. Він і разу не підняв погляду від землі. І тільки тоді, коли була дана команда роті розійтися, він злісно глянув на офіцера-вихователя і швидко, щоб уникнути розмов з товаришами, вибіг з коридора.

«Кинути! Кинути училище! — вирішив він. — Після всієї цієї ганьби не можна залишатися тут».

Шукаючи самотності, він зайшов до підвального приміщення і, вгамовуючи своє обурення, ходив там, вигадуючи всілякі способи помсти Корольову і Суховій за сором, що зазнав, як йому здавалося, через них.

У далекому кінці коридора він побачив сторожа, що стояв коло складу, попихкуючи цигаркою.

— Дайте закурити! — несподівано для себе самого попросив Маслюк.

Він затагся раз-два смердючою махоркою і, одурманений, відчув, що заспокоюється.

«Тільки кинути училище!» — остаточно вирішив він.

КОМАНДИР РОТИ ДАЄ ПОРАДУ

Маслюк подав заяву з проханням звільнити його з училища, але генерал відмовив.

«Тоді ви самі виключите мене», — сказав він собі, і після цього почалися суцільні порушення дисципліни, пішли трійки і двійки в навчанні.

Товариші, офіцер-вихователь, командир роти, комсомольська організація, політвідділ кілька місяців билися над тим, щоб направити хлопця на вірний шлях, повернути його до своєї сім'ї. Та марно.

З офіцером-вихователем Маслюк просто не розмовляв. Товаришам відповідав на їхні умовляння одне:

— Я вирішив повернутися на шахту. Вирішив і доб'юся цього, щоб то не стало. На шахті люди потрібні так само, як і в армії. Не умовляйте мене.

Спробувавши раз тютюну, Петро став систематично палити. Помітили, що він частенько заглядає до сторожа в підвал. Тоді, щоб не видати свого співучасника і щоб не залишитись без курива, Маслюк вирішив підіслати до сторожа когось із суворовців, на якого не могло впасти ніякої підозри. Він спинив свій вибір на Криничному, правильно врахувавши, що Ігоря так легко «купити», граючи на такій болочій для кожного малюка струні, як питання хоробрості.

Більш за всіх переживав таку прикру зміну в поведінці Петра

його офіцер-вихователь Корольов. Десятки разів він пробував умовляти суворовця, але кожного разу наслідки дорівнювали нулю. Старший лейтенант ходив похмурий, стурбований, заглиблений у думки. Його вже ніхто тепер не називав «молодшим» старшим лейтенантом. Він враз якось постарішав, змужнів.

— У мене дуже серйозна справа до вас, — сказав Корольов своєму командирові роти після чергової розмови з Маслоюком.

— Що таке? — стурбувався майор Грабенко.

— Я молодий педагог, — сказав Корольов, — і віддався своїй справі весь. У мене й натура така: я або весь віддаюся справі, або зовсім не беруся за неї. Останнім часом я багато думав про свою роботу в училищі і прийшов до сумних висновків: з мене педагог нікудишній. На першому складному випадку я розписався в своєму повному безсиллі. Я не можу нічого вдіяти з Маслоюком. Я хочу сказати вам зараз, що коли я не зумію повернути Маслоюка на правильний шлях, — я піду з училища і взагалі з педагогічної роботи. Поразки я не перенесу.

Майор Грабенко замислився.

— Так, — сказав він нарешті. — Виховання молодого покоління, підготовка його до комуністичного суспільства — це найблагородніша справа в світі, але це і найскладніша справа. Вона важка, це так. Але хіба труднощі можуть бути перешкодою в здійсненні світлої мети? Треба не відмовлятися, товаришу Корольов, від важкої роботи, а збільшити зусилля. Мені здається, що ви зробили неправильний і передчасний висновок з своєї невдачі. Скажіть мені одверто, ви усвідомили причину вашої, як ви кажете, поразки в цій історії з Маслоюком?

— Причина в тому, що я не маю педагогічних здібностей.

— Ні, — усміхнувся майор. — Здібності у вас є. Хіба ваше відділення не було весь час першим у роті? Воно завжди було першим. Я багато думав над тим, чому вам не щастить у справі з Маслоюком, і, здається, знайшов причину.

— Так скажіть, скажіть, — раптом зрадів офіцер-вихователь.

— Причина в тому, що у вас немає ще справжньої педагогічної витримки. Ця витримка дається з роками. Але в вашій волі прискорити цей процес власного самовиховання. Коли ви починаєте розмовляти з Маслоюком, ви гніваєтесь, у вас кипить обурення. Я розумію вас: ви ненавидите те погане, що є в Маслоюка. Але ви самі не помічаєте, як починаєте разом з його хибами ненавидіти й самого хлопця, його всього. І в цьому ваша біда. Дитина завжди повинна почувати, що ви її любите. Коли ж вона почуває, що ви ставитеся до неї вороже, ви як педагог втрачаєте свою силу. А діти ой як тонко відчують настрій педагога. Раз дитина відчула ненависть до себе, вона замкнеться в собі, шлях до її серця для вас уже закритий. Дитина з слабшим характером в таких випадках послухається вас,

боячись вашого гніву, вашої карі. Дитина з сильним характером діятиме вам наперекір, виявлятиме до вас свою ворожість. Це ми зараз і бачимо у ваших відносинах з Маслоком. Отже, дорогий товаришу Корольов, треба пересилити себе, взяти себе в руки і діяти так, щоб Маслок відчув, що ви його по-старому любите. Більше любові! Більше витримки! Більше віри в свої сили і віри в свого вихованця!

Корольов тяжко зітхнув.

— Ви дали цілком правильний аналіз,— сказав він.— Дійсно, я не можу останнім часом говорити з Маслоком спокійно. Я обурююся, і в мені прокидається ворожість до цього хлопця. Він, як норостий віл, гне в свій бік тільки для того, щоб зробити навпаки, хоч це йому самому на шкоду. Причому він розуміє, що чим більшу шкоду він завдає собі, тим болючіше це для мене. І він робить це навмисно, щоб завдати мені болю...

— Тобто виходить, що не ви керуєте його настроєм, а він вашим,— сумно усміхнувся майор.— Ось у цьому й полягає ваша помилка, або вірніше — в цьому ваше лихо.

Корольов повеселів:

— Дуже, дуже вдячний вам за вашу допомогу. Тепер мені цілком ясно, що треба робити. Мені буде нелегко, але я постараюся з честю вийти з того становища, яке склалося.

— Бажаю успіху,— потиснув майор руку Корольову.— До речі, я порадив би вам поговорити з начальником політвідділу. Полковник Кугай — душевна людина. Він знайде те особливе слово, що дасть вам наснагу в вашій нелегкій роботі.

— Справді, до полковника Кугая мені треба було б давно зайти,— згодився Корольов.— Сьогодні я буду в нього.

Начальник політвідділу зустрів старшого лейтенанта привітною усмішкою.

Кожен, хто бачив полковника Кугая навіть уперше, зразу міг сказати, що це людина незвичайної моральної сили. Ця внутрішня велика сила ніби випромінювалася з його спокійних, розумних очей, з енергійного обличчя, високого лоба.

Полковник Кугай належав до тієї категорії людей, що вже самою своєю присутністю вселяють в інших упевненість, надію. Здається, його сила якимись непомітними, невідомими каналами переливається в інших, і людина, що за хвилину перед цим сумнівалася, боялася, не вірила в щасливий результат своєї справи, враз набиралася упевненості, знаючи, що поки з нею Кугай, все буде гаразд.

Корольов привітався і розповів полковнику про свої сумніви, про складне становище з Маслоком, про те, що мав думку покинути педагогічну роботу.

— Це дуже добре, що ви завітали до мене,— сказав полковник.— Я давно вже збирався викликати вас до себе, по правді кажучи,

чекав, що ви самі прийдете. Ну, от і добре... Поговоримо,— і полковник сказав офіцеру-вихователю все те, що годину тому говорив Корольову майор Грабенко.

Корольов слухав Кугая і відчував, як з кожним словом полковника в нього вливається бадьорість, як зростає віра в свої власні сили, як збільшується бажання працювати. Після розмови з командиром роти він розумом усвідомив той шлях, по якому треба йти, а тепер він запалювався бажанням йти цим шляхом, відчував, як наростає віра в свою перемогу. Намір кинути Суворовське училище тепер здавався йому ганебним дезертирством.

— Ось так,— усміхнувся Кугай.

— Мені треба було давно зайти до вас,— сказав Корольов.— Одверто кажучи, мені було соромно признатися в тому, що я відчув свою несилу з Маслоюком. Тепер я бачу і цю свою помилку.

— Помилка не страшна, коли її вчасно виправляють,— заспокійливо промовив полковник.

Корольов помовчав і глянув на Кугая вагаючись.

— Ви хочете щось спитати? — сказав полковник.

— Так, я хотів спитати вас: ви не розмовляли про мене з майором Грабенком?

— Ні. А що?

Корольов знову завагався.

— Кажіть. Що таке?

— Я хотів сказати, що товариш Грабенко додержується такої самої думки, як і ви.

— Я дуже радий,— весело усміхнувся полковник.— А ви хіба іншої думки зараз? Хіба ви не згоджуєтесь зі мною і з майором?

— Цілком згоджуюсь,— з запалом промовив Корольов.

— Так що ж тут дивного, що три комуністи мають однаковий погляд на справу? — з успішкою в самих очах промовив полковник.— Інакше і не повинно бути.

— Правда,— сказав Корольов, теж усміхаючись,— інакше і не повинно бути.

Полковник побажав успіху і, взявши старшого лейтенанта під руку, провів його до дверей.

...Та скористатися з порад командира роти і начальника політвідділу Корольов не встиг.

Другого дня сталася сутичка Маслоюка з полковником Голубом. Це була остання крапля, що переповнила чашу.

І от сьогодні в генерала збирається спеціальна нарада. На порядку денному стоїть лише одне питання: про виключення суворовця Маслоюка Петра з Суворовського військового училища.

НАРАДА В ГЕНЕРАЛА

В кабінеті генерала, начальника училища, за довгим столом сиділи полковник Голуб, начальник політвідділу полковник Кугай, помічник начальника політвідділу по комсомолу лейтенант Біленький, майор Лихачов, майор Грабенко — командир роти, в якій числився Маслоук, капітан Бгоровський, старший лейтенант Корольов і ще кілька офіцерів-вихователів та викладачів.

Командир роти майор Грабенко зробив коротку доповідь, розказавши присутнім про всі заходи, які вживалися, щоб повернути Маслоука на правильний шлях.

— На жаль,— закінчив він,— поки що ми не досягли бажаних наслідків.

Майор Лихачов обурено розповів про те, що Маслоук підбив Криничного на ганебний вчинок.

— Я вимагаю,— зажадав Лихачов,— виключити суворовця Маслоука з училища!

— Справді,— погодився полковник Голуб,— його поведінка переходить усякі межі. Вчора Маслоук відмовився виконати мій наказ. Це військовий злочин! Маслоук — суворовець старшого класу, майже доросла людина. Від нього слід вимагати як від дорослого! Мені, як педагогу, шкода Маслоука, але мені шкода і тих сотень суворовців, яким він подає поганий приклад, яких він розбещує. Я підтримую думку майора Лихачова.

Генерал сидів задумливий. Він уважно слухав кожного промовця, але по його обличчю не можна було вгадати — чи згоджується він з їх пропозиціями, чи ні.

— Яка ваша думка, товаришу лейтенант? — спитав він помічника начальника політвідділу по комсомолу.

— Маслоук завжди був зразковим суворовцем. Але останні місяці з ним робиться щось незрозуміле,— сказав лейтенант.— Комсомольська організація кілька разів ставила питання про нього, але він замкнувся в собі, з нього не витягнеш слова. Він повторює одне,— що буде радий, коли його виключать з училища. І він навмисно поводить так, щоб його виключили. Але гадаю, що виключати Маслоука не слід. Шкідливий вплив на інших вихованців, про який тут говорили, дуже незначний. Суворовці досить свідомі, щоб протистояти цьому впливові.

— Це не зовсім так,— заперечив майор Лихачов,— на молодших суворовців вплив Маслоука значний. І я обстою свою пропозицію — скликати педагогічну раду і виключити одного, щоб створити для сотень сприятливу атмосферу.

— Ваша думка? — звернувся генерал до старшого лейтенанта Корольова.— Ви його офіцер-вихователь і можете сказати нам більше, ніж інший.

— На жаль,— відповів Корольов,— я просто гублюся. Маслоук — прекрасний хлопець. Вірніше, був прекрасним хлопцем. І я не маю морального права говорити зараз про виключення. Я гадаю, що рано чи пізно він зрозуміє помилковість своєї поведінки. З тиждень тому я одержав листа від майора Кукліна. Виявляється, що Маслоук перестав йому писати, і той турбується, запитує, в чому справа. Я пояснив Кукліну все докладно. Гадаю, що наступний лист від нього до Петра допоможе нам.— Корольов рішучим поглядом озирнув присутніх і додав: — У тому, що Маслоук і досі не виправився, винен насамперед я сам. В мене не було достатньої витримки, і внаслідок цього між мною і Маслоуком виросла стіна. Усвідомивши цей свій недолік, я певен, що доб'юся кращих результатів. Отже, я проти виключення Маслоука.

— Гм...— замислився генерал і натиснув кнопку дзвоника. Увійшов черговий.

— Викличте суворовця Маслоука,— наказав генерал.

Через дві хвилини Маслоук стояв у кабінеті. Генерал з'ясував йому всю серйозність становища і попередив, що стоїть питання про його виключення з училища.

— Але ми не хочемо вас виключати, ми хочемо бачити вас в училищі таким зразковим суворовцем, яким ви були раніш. І тепер від вас самих залежить: або змінити свою поведінку і вчитися, або покинути училище і не заважати іншим.

— Я буду радий, коли мене виключать,— похмуро відповів Маслоук.

— Чому ви не хочете вчитися? — спитав начальник.

— Не хочу, і все! — гостро промовив Петро.

— Але чому? — наполягав генерал.— Ми ж не хочемо вам погано. Скажіть як своїм друзям.

При слові «друзі» Маслоук кинув злий погляд на Корольова і так само уперто промовив:

— Я знаю, що ви не хочете мені зла, і тому прошу виключити мене без зайвих балачок.

— Це не зайві балачки. Справа йде про все ваше майбутнє життя.— Генерал зробив паузу і спитав: — Ви писали про своє рішення кинути училище майору Кукліну?

Петра струснуло.

— Ні.

— А слід було б написати. Адже майор Куклін улаштував вас сюди,— з докором промовив генерал.

— Володимир Михайловичу я напишу потім,— з хоробливим блиском в очах сказав Петро.— Може, ви думаєте, що в мене не вистачить сміливості написати йому всю правду? Ні, я розкажу йому все, але після того, як мене виключать. Товарищ Куклін зрозуміє мене.

— А мені здається,— заперечив начальник училища,— краще було б для вас, коли б ви поговорили з ним до виключення.— Він подумав і додав: — Я викличу товариша Кукліна сюди.

Петро важко зітхнув:

— Товарищу генерал-майор! Я прошу вас не викликати сюди майора Кукліна. Ви сказали, що не хочете мені зла...— з проханням у голосі сказав Маслюк.

— Дозвольте мені сказати слово,— звернувся до генерала Корольов.

Генерал помітив, який злий погляд кинув на Корольова Петро Маслюк і, заперечливо похитавши головою, промовив до хлопця:

— Добре, я задовольню ваше прохання. Майора я не викликати-му. Можете йти, суворовець Маслюк.

— Слухаюся! — і хлопець вийшов з кабінету.

— Ну, золото! — зітхнув майор Лихачов.

— І ви не помилились,— усміхнувся генерал,— але зітхати не слід. Маслюк може бути справді золотим офіцером, і я певен, що ми доб'ємося цього. Перед нами стоїть дуже відповідальне завдання: ми вирішуємо долю молодого людини, все життя якої в майбутньому. Хто такий Маслюк? Син батьків, що віддали своє життя за нашу Вітчизну. Поведінку Маслюка ми не можемо далі терпіти. Але Маслюк — уперта і тверда людина. Ми не маємо права ламати його волю, ми повинні, навпаки, зміцнити її ще дужче. Педагог повинен, зобов'язаний знайти шлях, знайти підхід до виховання. Питання про Маслюка — це іспит для нас всіх. Всім, і особливо старшому лейтенантові Корольову і лейтенантові Біленькому, треба якнайважливіше поставитись до цієї справи і добитися успіху,— закінчив генерал і закрити парад.

ЛИСТ

Генерал залишився в кабінеті і довго сидів, спершись головою на руки. Потім він натиснув кнопку дзвоника і наказав знову викликати Маслюка.

Зелене світло настільної лампи падало на обличчя генерала, підкреслювало глибокі зморшки на лобі, сивину волосся. Плече із золотим погоном було в тіні, і генерал був зовсім не схожий зараз на генерала, а скоріше на заклопотаного дідуся, доброго, ласкавого і трохи засмученого.

Він сумно зітхнув, устав і пройшовся по кімнаті, накульгуючи на поранену в боях ногу і розминаючись після довгого сидіння. Потім знову сів.

У двері постукали.

— Зайдіть,— промовив генерал.

— Товаришу генерал-майор, суворовець Маслюк за вашим наказом прибув.

Начальник училища кивнув головою і показав хлопцю на крісло — Сідайте.

Він спинився на суворовці довгим поглядом. Хлопець ніяково потупив очі.

— Чому я вас викликав? — роздумливим голосом почав генерал. — Я сам — батько. Тепер мої діти вже великі, вони самі мають дітей. Але колись і вони були малими. Не слухались мене, злостились, коли я їх карав, завдавали мені горя своєю поведінкою. І от сьогодні на нараді я згадав своїх дітей, згадав, як важко інколи було направити їх на вірний шлях. І мені схотілось поговорити з вами так, як поговорив би я із своїм сином. У вас тверда воля, твердий характер. Мені хотілося, щоб ваша твердість ще дужче загартувалась.

Петро Маслюк підвів на генерала очі, і той помітив у них здивування.

— От ви поставили себе проти всього училища. Ви думаете, що цим показуєте свою силу, а насправді ви йдете по лінії найменшого опору. Так, так. Ви зараз самі переконаєтесь у цьому. Що легше — кинути училище чи визнати свою помилку? Звичайно, кинути училище, бо ви таким способом уникаєте найважчої для вас боротьби, боротьби із своїм самолюбством. Коли ви сильні, спробуйте побороти цю рису свого характеру, яка заважає вам іти до своєї мети, до тієї мети, яку ви самі собі поставили. А ця мета — вчитися! Вчитися, щоб стати корисним членом суспільства, щоб одержати високе звання офіцера Радянської Армії, щоб, коли доведеться, із зброєю в руках захищати свою Батьківщину.

Петро новим поглядом дивився на генерала.

— Коли б ви були праві, хіба я не став би на ваш бік? Але ви зробили одну помилку — образили молодшого лейтенанта Сухову. Потім ви зробили другу помилку — відмовились попросити пробачення. Ви соромитесь визнати свої помилки, думаете, що це принизить вас. А треба соромитись не визнання помилки, а самої помилки. Ваша грубість з Суховою принизила вас.

Припустімо, — продовжував генерал, — що ми виключимо вас з училища. Ви підете на шахту. І от знову хтось зачепить ваше самолюбство, а в житті, знаєте, як на довгій ниві, — всього доведеться побачити. Що ж вийде? Вийде те саме, що й у Суворовському училищі, — ви поставите своє самолюбство вище громадських інтересів, вище інтересів виробництва, кинете шахту і підете шукати щастя до іншого місця... А хто знає, як складуться у вас умови життя. І от замість того, щоб свою силу, свої здібності віддати на велику справу, за яку бореться весь наш народ, — ви розтринькаєте її на дрібну боротьбу за своє самолюбство.

Я хочу, щоб ви зрозуміли одне: при вашій вдачі вам треба вчитись володіти собою. Тоді ви робитимете те, що диктує ваш розум, а не сліпі інстинкти. Отже, коли ви хочете показати свою силу, поборіть, насамперед, своє фальшиве самолюбство.

Ви ж розумієте, що ворогувати з Корольовим, із своїми товаришами, які бажають вам тільки добра, з якими ви йдете до однієї мети,— це ненормальне явище.

Суворовець уважно слухав, не спускаючи пильних очей з генерала.

— Зробити такий злам вам нелегко. Я розумію це. Тому я не наполягаю, щоб ви зараз мені дали обіцянку. Ні. Ви подумайте спочатку. Міцно подумайте! Може день, може два, може тиждень. Тут поспішати було б шкідливо, бо це повинно бути серйозне рішення, таке рішення, яке визначить усе ваше майбутнє життя. Ідіть подумайте.

Генерал встав і, взявши хлопця під руку, провів його до дверей.

— На добраніч,— промовив він.

— На добраніч.

* * *

...Вперше за кілька місяців Петро йшов заспокоєний, дивуючись, як він сам не зрозумів того, що йому висловив у своїй розмові генерал. Власне, те саме йому казали багато разів і офіцер-вихователь, і командир роти, і товариші-суворовці, але його душа якось не сприймала того, що вони говорили, була закрита для їхніх умовлянь...

Генерал зумів поставити на передній план не обвинувачення, не підкреслення помилок, а власний життєвий шлях хлопця, примусив подумати його про самого себе.

Тепер усе стало ясно.

Петро вдихав морозне повітря, йдучи через двір. Почуття спокою, такого хорошого, охоплювало його всього. Майже не думаючи про завтрашній день, він тільки відчував насолоду від свого мирного душевного стану.

Рота вже спала.

Петро потихеньку ввійшов до спальні і вперше за багато тижнів усміхнувся до сержанта Головченка.

— Вам лист,— промовив пошепки той і подав Маслюку конверт.

«Від Кукліна» — впізнав знайомий почерк Петро, і його охопило збудження.

Він розпечатав пакет і мимоволі здригнувся. У конверті лежав тільки малесенький листочок з батькової записної книжечки, пробитий кулею. На ньому рукою Кукліна було написано: «Забув?»

Петро, схопившись рукою за голову, хвилину постояв. Потім важко повернувся і пішов до ліжка. Роздягся і ліг ниць, зануривши обличчя в подушку.

БЕЗСОННА НІЧ

Тьмяне світло пічних ламп падає на рівні ряди ліжок. Чутно спокійне, розмірене дихання юнаків.

Сержант Головченко сидить коло столика, заглибившись у читання «Молодої гвардії» Фадєєва. Інколи він відривається від книжки, обводить поглядом величезну кімнату спальні і знову прикипає очима до сторінки.

Сержантові Головченку хочеться поділитися думками про прочитане, поговорити з ким-небудь із суворовців. Але всі сплять. І обов'язок сержанта слідкувати, щоб ніщо не порушувало їхнього відпочинку після трудового дня.

На хвилину він відривається від книжки. Відкинувшись на спинку крісла, Головченко перевіряє в думці, чи все в порядку по роті.

Крейда для чистіння гудзиків суворовцям є.

Щітки і гуталін для чобіт теж приготовлені.

Сержант дивиться на годинник — пів на другу, потім знову прислухається до спокійного дихання суворовців.

Усі сплять.

Але Маслюк тільки лежить із заплющеними очима. Час від часу він перевертається з боку на бік, зиркає на сержанта і знову заплющує очі.

Перед очима стоїть записна книжечка, пробита кулею.

«Потримай її в руках. Ти не забудеш нашої розмови»,— згадуються слова Кукліна.

І все Петрове життя пропливає перед ним. А книжечка як суддя. Кожен Петрів вчинок вона або схвалює, або засуджує.

Згадуються часи гітлерівської окупації.

«Так, ти був твердий. Ти не пішов по суп до фашистів. Ти переміг свій голод. Ти був непохитний і високо тримав свою гідність. Твоя твердість служила великій справі».

Петро згадує, як він одержав медаль «За відвагу». І тепер, у цю безсонну ніч, в пам'яті вириває інша ніч.

...Вони, сім розвідників, повзуть у темряві. І раптом просто перед ними застрочив ворожий кулемет.

— Треба повертати назад,— прошепотів один із бійців,— нас помітили.

Надворі була ніч, шаленіли фашистські кулемети, стріляючи в темряву, туди, звідки з'явилися радянські розвідники.

— А чому повертати? — суворо, як дорослий спитав Маслюк.

— А що можна тепер зробити? — нерішуче відповів боєць,

Перед очима в Петра виникла обгоріла картата сукня матері.
— Я беруся зробити! — сказав він. — Ви кажете: «повертати». І гітлерівці, які стріляють з кулеметів, теж думають, що ми повернемо.

— Так, — згодився і старшина.

— А я зараз підповзу до кулеметника. Він же стріляє і нічого не чує. Я його зніму.

— А як тебе вб'ють? Що я скажу майорові Потапчуку?

У Петра тоді стиснулося серце. З якою неохотою командир роти майор Потапчук відпускав його в розвідку! Скільки порад бути обережним давав він кожного разу! Отак бувало і мати: йде Петро до школи, то вона йому цілі півгодини вичитує — і комір застібай, і замотуй шию шарфом, і не пий холодної води, як спітнієш... І Петрові стає боляче не тому, що його можуть убити, а що майорові буде важко, як Петро загине. Але в уяві виникає обгорілий шматок картатої сукні, і всі сумніви відходять убік.

— Як уб'ють, то скажете, що тепер війна. А па війні — вбивають...

Хтось із бійців сказав:

— Так-то так. Тільки чому ж тобі йти вперед? Ми всі підемо.

Але тут Петра умовити було важче.

— Я менший — мене не помітять.

А на серці так тривожно і водночас солодко. А кулемети строчать, аж захлинаються, кулі співають над головою, і Петро, здається, відчуває, з яким тваринним жахом натискує на ручку кулемета зляканий несподіваною появою розвідників гітлерівець.

— Я зніму його і стрілятиму вгору, а ви тоді повзійте до мене, — сказав Петро і зник у темряві.

І ось у ліжку, в спальні Суворовського училища, хлопець знову переживає таке напруження, як тоді, коли повз до кулемета. Здається, він знову бачить, як усе ближче й ближче стають виблиски пострілів. І, нарешті, вирішальна хвилина: він підповзає трохи збоку і дає чергу з автомата в двох фашистів, що пригнувшись сидять в окіпчику.

Старшина підповз із бійцями хвилин через п'ять.

— Продовжуй стріляти, — прошепотів він, — а ми візьмемо «язика» від сусіднього кулемета.

Старшина залишив з Петром ще двох бійців і наказав стріляти доти, поки він не вправиться з «язиком». Як тільки сусідній кулемет замовкне, — це означатиме, що справу старшина скінчив і можна повзти до своїх.

Петро побачив, як раптом зникли виблиски праворуч і через мить знову замиготіли в темряві.

— Зняли! — прошепотів хтось із бійців.

Тепер вся увага була на кулеметі праворуч.

— Фу-у... — зітхнув Петро, коли виблиски праворуч припинились.

— Тепер до своїх, — промовив один з розвідників.

— Почекаємо трохи, хай відповзуть, — сказав Петро, натискуючи ручку кулемета і посилаючи кулі вгору.

Минули довгі три хвилини.

— Ну, а тепер до своїх!

І розвідники разом з Петром швидко кинулись до умовленого місця, щоб зустрітись із старшиною.

За ними шаленіють кулемети, злітають, осяваючи все павколо зеленим світлом, ракети, лунають нерозбірливі слова чужомовної команди.

Петро повзе, притискуючись усім тілом до снігу. На серці так легко! Він чесно виконав свій обов'язок. І він ще раз помстився ворогам своєї Батьківщини...

«Так, ти був твердий у своїй помсті ворогам людства. Твоя твердість служила великій справі визволення Батьківщини. А тепер?»

У пам'яті спливають всі події останніх трьох місяців. Петро бачить обличчя генерала, стомлене і таке добре, бачить Кукліна з батьковою книжечкою в руках.

«Якій меті служила твоя твердість? І чи твердість? Ти ж не знайшов сили визнати свою помилку. Невже ти не розумієш, що образив не тільки викладачку, а й тих, хто поклали свої голови за те, щоб інші могли вільно працювати, вчитися, йти вперед. І тих, що в поті чола свого працюють у колгоспах, на фабриках і заводах, щоб дати тобі змогу вчитися!»

Від цієї думки хлопцеві враз стає душно. Він перевертається з боку на бік, але не може заспокоїтись.

«Слабість, а не силу ти показав. Ти пішов проти волі свого батька. Ти завдав шкоди училищу, яке засноване, щоб увічнити пам'ять тих, хто віддав життя за свободу й незалежність Батьківщини. Слабодухість показав ти, потомствений шахтар Петро Маслюк!»

«Ні. Завтра кінець усьому!» — вирішує суворовець і протяжно, на весь голос, з полегшенням зітхає.

Сержант Головченко насторожено підіймає голову і обережно йде до ліжка. Петро вже міцно заплющив очі і вдає, що спить. Сержант хвилину стоїть коло нього, потім дбайливо натягає йому до шиї ковдру, підтикає її з боків і повертається на місце.

«І сержант, — думає Петро, — теж піклується про мене. Всі піклуються про мене! А я?»

Знесилений важкою внутрішньою боротьбою, Петро раптом засинає міцно-міцно. Сержант сідає в крісло, підсуває до себе книжку. Потім, почувши, що в кімнаті командира роти б'є годинник, підіймає голову і, прислухаючись, пошепки лічить:

— Раз. Два. Три. Чотири.

СЛОВО НАДАЄТЬСЯ МАСЛЮКУ

Увечері відбулися комсомольські збори. Великий зал швидко наповнювався суворовцями. Офіцери-вихователі, викладачі, командири рот, керівництво сиділи впереміжку із суворовцями.

— Сьогодні прийматимуть до комсомолу Олесь Кириченко, — похвастався Ігор полковнику Голубу, що сидів поряд з ним.

Ігор, звичайно, ще не міг бути членом комсомолу, бо йому тільки дванадцятий рік, але як не піти на збори, коли приймають товариша з їхнього відділення!

— Ну, і як ви думаєте, — спитав полковник, — приймуть його?

— Олесь трохи ледаченький, — промовив Ігор, — але останнім часом він підтягнувся. У нього тепер тільки одна трійка. А як ви гадаєте, з однією трійкою приймуть?

— Не знаю, — відповів полковник, — приймають збори, а не я.

— А як ви гадаєте, з однією трійкою можна приймати?

— Я гадаю, що можна, — усміхнувся полковник. — А ви як?

— Я теж думаю, що можна, адже суворовець Кириченко значно підтягнувся.

— Ну, коли ми з вами за Олесь, то напевно його приймуть, — пожартував полковник.

Ігор засміявся:

— Я теж так думаю. Тільки ж ми з вами не маємо права голосувати.

— Біда, — покрутив головою полковник.

Володя Круглов постукав олівцем об графин з водою. В залі враз стало тихо.

Першим питанням був прийом у члени комсомолу. Олесь, схвильований і розчервонілий, розповідав свою біографію, відповідав на питання.

— Коли ви подали заяву про вступ до комсомолу? — спитав хтось із суворовців.

— Давно. Місяців п'ять тому, — відповів Олесь.

— А чому ж так довго її не розглядали?

— Прошу слова, — сказав секретар комсомольської організації. — Суворовець Кириченко подав заяву давно, але тоді в нього була одна двійка. Через це бюро не могло рекомендувати суворовця Кириченка і поставило йому вимогу підтягнутися. Кириченко зрозумів, що до комсомолу приймають тільки кращих суворовців, і зробив висновки. Тепер у нього більшість оцінок — «чотири» і «п'ять».

Ігорю хотілося крикнути з місця, що в Олесь тільки одна трійка; адже, коли сказати «більшість», — можуть подумати, що в нього дві, а то й три трійки! Ігор навіть вирішив підняти руку і попросити слова, але виступив Микола Леонідович і дав довідку, яка цілком заспокоїла Ігоря.

Коли почали голосувати, всі одноставно підняли руки «за», а Олесь дав обіцянку ліквідувати незабаром і останню трійку.

Після розгляду ще двох заяв про вступ до комсомолу перейшли до поточних справ.

— Слово надається суворовцю Маслюку Петру,— сказав голова зборів.

— Це, здається, ваш приятель? — сказав полковник до Ігоря.

Ігор почервонів. Зал раптом припинився. Петро, блідий, але спокійний виходив на трибуну.

— Товариші! — сказав Петро.— Мені нелегко говорити зараз.

Він насупив брови і хвилину мовчав, дивлячись на підлогу.

— Я не буду розповідати вам про всі мої ганебні вчинки,— продовжував він.— Ви знаєте про них не гірш від мене. Я хочу тільки сказати, що моя поведінка була недостойна суворовця. Три місяці тому я зробив помилку. Замість виправити її, я через свою впертість став нехтувати основним обов'язком суворовця — вчитися. Я хочу сказати сьогодні перед зборами, що я винен. Але я докладу всіх зусиль, щоб виправитись! Я прошу командування,— Петро звернувся до генерала, що сидів у президії,— накласти на мене найтяжче покарання за всі мої злочини, і я прийму це покарання з подякою.

Комсомольці напружено чекали, що скаже генерал.

— Я дуже радий,— підвівся начальник,— почути такі слова від товариша Маслюка. Його обіцянку командування приймає із задоволенням і вірить, що її буде виконано. А щодо найтяжчого покарання,— тут генерал зробив паузу,— то кара буде накладена така, якої заслужив суворовець Маслюк за відмову виконати наказ полковника Голуба. Майор Грабенко, як командир роти, вирішить це питання особисто. А я побажаю товаришеві Маслюку, щоб надалі в нас не було причин накладати на нього ніяких кар. Сьогоднішній виступ товариша Маслюка може служити зразком поведінки для суворовця. Побажаємо ж товаришу Маслюку, щоб він завжди був зразком для інших і щоб його слово було словом суворовця — твердим і непорушним!

Гучні оплески вкрили останні слова генерала. Маслюк мовчав, надто зворушений, щоб говорити. Потім він рішуче підвів голову і сказав:

— Я зобов'язуюсь дістати право стояти коло прапора. Оце моє слово!

Знову заgrimіли бурхливі оплески. Адже всім відомо, що стояти коло прапора на варті мають право тільки круглі відмінники.

— От молодчина! Нелегко зробити так, як зробив Маслюк! — про воджаючи захопленим поглядом Петра, що йшов до свого місця, промовив Ігор.

Збори закінчились. Шумливий потік ринув із залу, наповнюючи коридори гамором збуджених балачок.

До Петра підійшли Володя Круглов, Віктор Бродов, Боря Ярина і Керім Байбеков, поздоровляючи його міцним потиском рук.

— Знову кругла п'ятірка,— сказав хтось із суворовців, коли п'ять друзів, схвильовано розмовляючи, проходили коридором.

...Ідучи на виклик старшого лейтенанта Корольова, Маслюк почув себе дуже ніяково. Він щиро визнав свої помилки, навіть більше: тепер йому було просто незрозуміло, як він міг іти проти колективу, проти керівників училища, які добивалися тільки одного — користі для нього, для Петра Маслюка. І все ж, підходячи до дверей кімнати, де чекав його офіцер-вихователь, Маслюк відчув себе неспокійно. Зустріч з Корольовим його лякала. Що скаже йому старший лейтенант?

Маслюк увійшов і, ставши струнко, відрепортував про своє прибуття.

У старшого лейтенанта очі світилися радістю, а обличчя було знову таке молоде, як тоді, коли ще Петро був його улюбленцем.

— Ну, вітаю тебе,— сказав офіцер-вихователь просто і щиро.— Я такий радий, такий радий за тебе... Ти одержав найбільшу перемогу — перемогу над самим собою.

Вся ніяковість у Петра зникла в одну мить.

— Товаришу старший лейтенант,— промовив він схвильовано.— Я винен перед вами.

Горло йому стиснула спазма, і він продовжував уриваним голосом:

— Я... я... просто вбив би себе зараз за те, що не послухав вас тоді...

ХТО ПРОЙШОВ НАЗУСТРІЧ?

Ігор після свого злочасного «подвигу», як ніколи, відчував вплив сили й бажання вчитися. От і сьогодні. Тепер — тригодинна перерва між уроками і самопідготовкою, але хлопець не йде гуляти. У затишній кімнаті політосвітньої роботи він перечитує граматику російської мови.

Надворі тихо падає ледве помітний сніжок. З вікна видно плац. Сьогодні він майже порожній: третя чверть кінчається, і кожному хочеться підвищити свої оцінки. Тільки найзапекліші лижники тепер надворі. Раз у раз наздоганяючи один одного, вони крутяться на чотирикутному плацу. Кілька хлопців викреслюють фігури на ковзанці. З відділення капітана Єгоровського надворі тільки двоє: Юрко Черета і Тарас Тарасюк. Тарас стоїть, а Юрко, вже, мабуть, двадцятий раз, проходить повз нього і, наблизившись на п'ять кроків, віддає честь. Ігор розуміє, в чому справа. Юркові хочеться навчитися

так прикладати руку до козирка, як це вміє робити тільки командир роти майор Лихачов.

Здається, немає нічого складного в тому, щоб привітатися по-військовому. Але це тільки здається. Треба побачити майора Лихачова, коли він підходить з рапортом до генерала або до полковника Голуба.

Майорова рука робить такі чіткі рухи і потім так застигає коло козирка, ніби вона вирізьблена з каменю.

Ігор дивиться у вікно. Юрко міняється з товаришем ролями. Тепер Тарас намагається копіювати командира роти.

Ігор уміє віддавати честь майже так, як майор Лихачов. Він пам'ятає, якими захопленими поглядами нагородили його учениці жіночої школи, випадково побачивши, як вітався Ігор з офіцером на вулиці міста. Серед них була одна дівчинка з довгими товстими косами. Вона ходить у яскраво-червоному береті. Ігор знає, що її звуть Маня.

Хлопчик замислюється. Поволі плац перетворюється на бурхливе море. В уяві виникає суворий штурман з люлькою в зубах, а на березі дівчинка в червоному береті махає йому хусточкою, бажаючи щасливої подорожі.

Схилившись над книжкою, присмо помріяти про майбутнє. Але Ігор тримає себе в руках. Він уперто відганяє від себе картину моря, де, керований відважним штурманом Ігорем Криничним, іде в небезпечний рейс корабель. Труснувши головою, хлопчик знову заглиблюється в російську граматику. Він любить читати книжки, але граматику треба не читати, а вчити.

Може, викладач питає щось із того, що давно вже пройдено? А Ігор вирішив закінчити третю чверть на всі «п'ять». Хлопчик закриває книжку і тихо повторює правило. Потім знову дивиться в підручник і знову закриває його.

— Капітан! — раптом чує він тихий оклик.

Кость стоїть поряд.

— Може, зганяємо партію в шахи? — запитує він.

— В шахи? — перепитує Ігор.

Капітани інколи люблять розважатися цією грою, сидячи в затишній кают-компанії.

У Костя в руках велика товста книжка в шкіряній палітурці. Ігор читає на корінці кінець слова «...ова», початок слова закритий Костевою рукою. Ігор ніколи не бачив в бібліотеці цієї книги.

— Що це за книга? Де ти її взяв?

Кость не буде розповідати, захлинаючись від збудження і поспішаючи викласти все, що його хвилює, як це робить звичайно Ігор.

— Книга, — каже Кость байдуже. — Монографія «Життя Суво-рова».

В Ігоря заблищали очі.

— Де ти її взяв? Покажи! Хіба вона є в нашій бібліотеці? Що таке монографія?

— У нашій немає. Це з особистої бібліотеки генерала,— говорить Кость таким тоном, ніби він узяв книгу не в начальника училища, а в чергового сержанта: — Хочу почитати. Монографія — це дослідження на одну якусь тему. Стара праця, але, може, я знайду в ній щось цікаве для своєї доповіді.

Пропозиція зіграти в шахи, а тепер ще й монографія остаточно вибивають його з колії. Йому хочеться і подивитися на книгу і зіграти в шахи, але... через три тижні кінець чверті...

— Ні! — зітхнувши, відповідає він zarazом і Костеві і на свої бажання. — Ще дві сторінки. Поки не закінчу, не встану.

Кость розуміє свого друга.

— Добре, — каже він. — Давай я тебе екзаменуватиму.

Тепер справа з вивченням граматики йде веселіше. Кость слухає відповіді Ігоря і при найменшій неточності примушує його повторювати правило. Від Костя нічого чекати поблажливості. Коли Ігор не помічає своєї помилки, Кость не підказує. Він тоді дає речення для розбору, щоб Ігор сам зрозумів свою помилку.

— Он воно як! — каже Ігор. — Тепер ясно.

— Ну, от дві сторінки й готові, — сповіщає Кость.

— Давайте ще одну понад план!

— Давай!

У Костя в очах промайнув веселий вогник, а через хвилину сміється вже й Ігор. Кость копіює викладача російської мови:

— Що з вами, суворовець Криничний Ігор? Що за недоречний сміх? — каже Кость серйозно, точнісінько так, як викладач.

Ігор сміється ще дужче.

— Тихше! Що за сміх? — гукає хтось із суворовців, що теж сидить з книжкою в цій кімнаті.

Друзі замовкають і пошепки продовжують читати граматику.

До приміщення заходить офіцер-вихователь і запрошує на прогулянку.

Ігор закриває книжку і біжить одягатися.

Прогулянки з Миколою Леонідовичем завжди цікаві. Сьогодні вони йдуть вулицею, без строю, веселою, шумливою групою.

— Стій! — раптом спиняє суворовців офіцер-вихователь. — Не повертати назад голів!

Розмови враз загинають. Що знову вигадав офіцер-вихователь?

— Хто пройшов нам назустріч? — питає Микола Леонідович.

Ігор взагалі нічого не помітив, зайнятий розмовою з Костем. Щоразу Микола Леонідович нагадує бути спостережливим, і щоразу Ігор забуває. Але інші хлопці потроху звикають уважно стежити за тим, що відбувається навколо них.

— Пройшов чоловік, — каже Кость.

— В чому він одягнений? — питає офіцер-вихователь.

— У кожусі.

— Якого кольору кожух?

Тарас не запам'ятав. Юрко теж. Саня Мороз взагалі погано помічає. Микола Леонідович звертається з цим питанням до десятка хлопців, але ніхто з них не запам'ятав кольору кожуха.

— Хто скаже? — питає офіцер.

— У чорному, — відповідає Кость.

Офіцер-вихователь питає, в чому взутий чоловік, що він ніс у руках, чи був він у рукавицях і так далі й тому подібне. Нарешті він ставить запитання:

— Хто той чоловік, що нам зустрівся, — робітник, службовець, колгоспник?

Зав'язуються суперечки, хлопці висловлюють різні припущення, кожен пояснює, чому він так думає.

— Всі ви помиляєтесь, — несподівано подає голос Саня Мороз. — Я думаю, що той чоловік — електромонтер.

Хвилину суворовці мовчать, вражені рішучим тоном Сані, який взагалі не виділяється серед хлопців ні спостережливістю, ні спритністю, ні кмітливістю.

Потім сплеться ціла злива запитань:

— Чим ти можеш довести?

— Які в тебе докази?

— Чому ти так думаєш?

— З чого ти це взяв?

— З чого? — У Сані вигляд переможця. — З того, що коли моя мама приїздила до мене на побачення, вона зупинялася на квартирі у цього дяді. Я знаю, що він працює електромонтером.

Усі сміються, і Саня сміється дужче всіх.

Тепер кожна машина, кожен сани, що проїжджають вулицею, кожен перехожий на тротуарі викликають у дітей жваве обговорення.

Через годину до училища повертається така сама весела і метушлива юрба, але вже кожен хлопчик почуває себе розвідником.

БІЙ НА РАПІРАХ

Третя чверть підходила до кінця. У Ігоря з усіх предметів були п'ятірки. І от за три дні до кінця чверті таки трапилась неприємність.

У великому фізкультурному залі, де відбуваються уроки танців, у кутку стояли рапіри і лежали, складені в купу, захисні маски для фехтування. Суворовці молодших класів завжди із заздрістю дивилися на цю зброю. Але уроки фехтування починаються тільки в

старших класах, і малим забороняється навіть доторкатися до рапір. Та Ігор уміє фехтувати. Він часто вправляється з Костем у вільний час. Не на справжніх рапірах, звичайно, а на дубцях.

Сьогодні вчитель танців на хвилину затримався в першій залі, розмовляючи з викладачем фізкультури капітаном Алтаєвим. Відділення залишилось без нагляду, і Ігор не витримав спокуси. Він скопив рапіру і став у бойову позу так само, як це робив Віктор Бродов, показуючи своє вміння фехтувати на останній вечорі самодіяльності.

Коли б Кость зразу сказав: «Поклади на місце», Ігор поклав би зброю. Але на цей раз і Костя зрадила його розважливність. Він теж скопив рапіру і став у позу.

Задзвеніла сталь. Хлопці робили стрибки, наступали і відступали, намагаючись у всьому наслідувати кращих фехтувальників училища. Вони опам'яталися тільки тоді, коли пролунав здивовано-загрозливий оклик:

— Що це таке?

Капітан Алтаєв стояв біля входу до залу. Він стояв уже з хвилину, бо, по правді, йому сподобалось, як вправно хлопчики орудували рапірами. Але їм заборонено брати цю зброю, вони порушили наказ.

Хлопці завмерли на місці.

— Хто вам дозволив брати рапіри?

Відповідати на такі прості питання найважче. Хто дозволив? Ніхто не дозволяв. Навіщо питати про те, що й так очевидно? Але викладач капітан Алтаєв знає, навіщо ставить це питання. Обидва хлопці дістануть зауваження, можливо догану перед строем і після цього вже не порушуватимуть дисципліни, не братимуть того, що їм не дозволено.

Догана! І це перед кінцем чверті! Знову відділення капітана Єгоровського не вийде на перше місце в роті!

«Погана дисципліна,— скаже педагогічна рада.— Суворовець Криничний Ігор весь час дістає догани. Навіть Мовчан Кость, цей зразковий суворовець, підпадає під шкідливий вплив Криничного».

Тепер Ігор зрозумів усю недоречність свого вчинку. Але рапіра в руках! І як він знову не витримав! Скільки разів Микола Леонідович казав йому, і Ігор з цим згоджувався,— спочатку подумати, а потім зробити.

Хлопці стояли перед капітаном, чекаючи наказу покласти рапіри. Ось зараз викладач накаже доповісти про порушення дисципліни командирові роти. А тоді?.. Все пропало! Відділення не вийде на перше місце.

Ігор дивився в обличчя капітанові і напружено думав, як розчулити неблаганного викладача фізкультури.

— Покладіть рапіри на місце,— наказав офіцер.

«Умирати, то з музикою!» — промайнуло у Ігоря в думці. Він молодцювато повернувся і, проходячи повз капітана, віддав йому салют рапірою так вправно, що позаздрих би і віце-сержант Віктор Бродов.

Капітану дуже хотілось усміхнутися, але він примусив себе стриматись. Обличчя, правда, стало в нього не таке грізне, і, не наказавши доповісти про цей випадок командирові роти, капітан тільки посварився на хлопців пальцем і вийшов до другого залу.

Ігор і Кость, а з ними й усе відділення полегшено зітхнули. Хмара пройшла так само раптово, як і з'явилася.

КАНІКУЛИ

Коли від наступного дня чекаєш чогось приємного, тоді прокидаєш дуже рано. Ще немає шести годин, а Ігор уже кілька разів зиркав на сержанта, що сидить коло столика. І Кость не спить. Не спить і Юрко. Та майже вся рота не спить. Сьогодні перший день канікул.

Це був надзвичайно урочистий день. Третя чверть скінчилася. Прізвище круглого відмінника Криничного Ігоря не тільки красувалося в стінній газеті, його повторювали по радіо в спеціальній передачі, повторювали перед строем роти, повторювали на вечорі художньої самодіяльності, що відбувся з нагоди закінчення чверті.

Не тільки Ігор — усе відділення почувало себе іменинниками. Адже нарешті учбове відділення капітана Єгоровського вийшло на перше місце в роті.

Генерал тиснув руку Ігорю. І хоч генерал тиснув руки ще й багатьом іншим відмінникам, Ігореві здавалося, що йому генерал тиснув руку якось особливо.

В широкій програмі канікул після третьої чверті Ігоря найбільше цікавили насамперед шаховий турнір, доповідь Костя про Олександра Суворова і вечір разом з жіночою середньою школою. Серед гостей, напевно, буде Маня.

Звісно, Ігоря цікавила й доповідь Володі Круглова про академіка Крилова — великого радянського математика, що дав найкращу в світі теорію будівництва кораблів. Цікавили його й конкурс на кращий твір, що його писали суворовці старших класів, і літературний журнал, що видавали в училищі, і свято фізкультури, де виступатимуть кращі фехтувальники, боксери, джигіти, гімнасти.

Та найбільшу увагу Ігоря притягав турнір. При згадці про нього Ігоря обіймало тривожне хвилювання. В зустрічі кращих десяти шахістів училища брав участь Маслюк. Ігоря не було в списку десяти. Але він міг вступити в змагання, коли б вийшов на перше місце по шахах у своїй роті.

Ігорю хотілося зіграти з Петром, саме з Петром і ні з ким більше. Після комсомольських зборів Маслюк ні разу не підійшов до Ігоря. А хлопчика чомусь вабило до старшого товариша.

Виступ Маслюка на зборах викликав у Ігоря повагу до нього. І Ігор не знав, як йому поводитись з Петром: хотілось забути все те неприємне, що сталося між ними, а з другого боку, виникало питання — чи гідно суворовця забувати образи?

І потім...

Як тепер поставиться до нього Маслюк? Що він думає тепер про Ігоря?

Можна було б якось зачепити Петра, почати з ним розмову, та в чого починати? Не сказати ж: «Як поживаєш?»

А в Петра, безперечно, є що сказати Ігорю. Інакше чому б він так уважно дивився на хлопчика, коли вони випадково зустрічалися поглядами?

Ігор вирішив, що б то не було, добитися першого місця в роті і сісти з Маслюком за партію в шахи.

Сьогодні хлопчик торжествував. Остання його партія, партія з Костем, яка вирішить питання про першість у роті, підходить до кінця. Ігор пожертвував двох пішаків і офіцера, зате вилка Костем королю і королеві немінуча.

— Шах королю і гарде королеві! — скрикує Ігор, роблячи хід конем.

Як не памагається спокійно себе тримати Кость, та від Ігоревої уваги не випадає сумпе, ледве чутиє зітхання.

— Здавайся,— радять Костеві хлопці, що обступили шахістів.

— Ботвинник на твоїм місці теж здався б. Навіть Ботвинник,— вапевняє Ігор.

Кость удає, що не чує глузливих зауважень. Його очі повільно і уважно переходять від фігури до фігури, від одного краю дошки до другого.

— «Боротися до останнього зітхання!» — сказав Кутузов.— З цими словами Кость віддає королеву, зробивши хід королем.

— «Розгром фашистів під Москвою!» — глузує Ігор.— Адже ти це хотів сказати?

— Ходи,— спокійно відповідає Кость.

Ігор, певний своєї переваги, грає тепер необережно, йде на невідгідні розміни фігур, жертвує пішаки, щоб тільки наступати і наступати.

До них підходить Петро. Він хвилину мовчки дивиться на дошку і, усміхнувшись, проходить далі. Ігорю здається, що в погляді Маслюка промайнула підтримка.

Ще один-два ходи, і Костеві буде мат. Але в Костя чомусь такий загадковий вигляд. Ігор бачить ледве помітну посмішку в очах свого

друга і занепокоєно переводить погляд на дошку. Кость робить хід і спокійним голосом каже:

— Шах і...

Тільки тепер Ігор побачив свою фатальну помилку, Навіть не помилку, а просто зівок.

— ...і мат! — закінчив Кость фразу, дивлячись насмішкуватими очима на друга.

— Кость виграв! Кость виграв! — гукає Саня Мороз, хоч суворовці обступили стіл і самі бачать, що Кость виграв.

— А ти не помилився, — уїдливо каже Кость до Ігоря. — Я хотів тобі сказати: «розгром фашистів під Москвою». Ти тепер бачиш цей розгром.

— Ну-ну... — тягне Ігор. — Я просто прогавив. А взагалі, я граю краще за тебе.

— Може... — байдуже відповідає Кость, і раптом у нього в очах спалахують лукаві вогники. — Знаєш, що б я тобі порадив?

Всі замовкають. Ігор, відчуваючи підступ, хоче витримати характер і спокійно питає:

— Що?

— Ти дістань маленькі шахи — знаєш, є такі, дитячі — і спробуй грати під столом, як малюки. А вже навчившись грати під столом, сміливо бери участь у турнірах.

— Ха-ха-ха-ха! — здіймається регіт. Ігор мало не плаче від образи.

Кость розуміє, що вхопив через край. Ще мить — Ігор скаже щось образливе, і вони посваряться.

— Ну, це я просто жартував, — каже Кость. У нього знову серйозне обличчя. — Ти грав би краще за мене, коли б ти був уважнішим. Увага — запорука перемоги в шахах, та й взагалі.

Ігор не може не згодитись, що Кость діє зараз благородно. Образа вгамовується. Хлопчик тільки тяжко й безнадійно зітхає.

Зустріч з Петром не відбудеться...

БАЛ

Ігор чистив гудзики на мундирі і думав про сьогоднішній вечір. Чи буде на ньому ця дівчинка? Він часто бачив її з вікна училища. А Кость і інші товариші помічали, що Ігор намагається бути біля вікна саме в час повернення учениць із школи додому. Ігор не розумів, чому йому хотілося дивитись у вікно, коли мимо проходила ця дівчинка з довгими товстими косами і такими очима, яких не було більш ні в кого.

В мріях Ігор уявляє себе тяжко пораненим після героїчного подвигу. Він лежить непритомний, увесь перев'язаний, накритий

простинею. Ось він, нарешті, приходить до пам'яті, розкриває очі і бачить, що Маня схилилась над ним.

Або так. Ігор з підрозділом бійців вривається в зайняте фашистами місто. Він визволяє тисячі людей з фашистської неволі, і перше обличчя, яке він бачить серед визволених,— Манине.

Ось Ігорів корабель після перемоги над ворогом повертається до рідного порту. На березі тисячний натовп, лунають вигуки привітань, гримлять оркестри. Ігор сходить на берег. Йому простягають букети квітів. І перший букет, звичайно, від неї...

Ігор натирав гудзики крейдою, чистив їх суконкою, дмухав на них, навіть слинив, а перед очима стояла дівчинка з довгими косами.

«Коли вона прийде, я запрошу її танцювати»,— думав Ігор.

Танцювати з дівчиною! Скільки разів Ігор вирішував це зробити і кожен раз, у найвідповідальнішу хвилину, відступав. А що як він зробить помилку в якомусь па і осоромиться перед товариством? І Ігор танцював з хлопчиками.

— Цікаво, чи Олександр Суворов чистив гудзики? — згадавши Костеву доповідь, ні до кого не звертаючись, промовив Саня Мороз.

Юрко Череда зразу ж підтримав розмову:

— Справді, що пишеться в монографії з цього приводу? — лукаво усміхаючись, питає Юрко Костя.— Ти нічого не сказав про це в своїй доповіді.

— Чистив,— сказав Кость, дивлячись Юркові у вічі і чекаючи від нього ще якогось глузування.

— Так написано в монографії?

— Так написано в монографії.

— Значить, ти вважаєш,— продовжував прискіпатися Юрко до Костя,— що для того, щоб стати великим полководцем, треба чистити гудзики?

— Я вважаю, що коли людина не може зрозуміти, для чого чистять гудзики, вона не зможе стати і полководцем,— заступається за друга Ігор.

Кость задоволено усміхається. Юрко зиркає на Ігоря, і на обличчі в нього такий вираз, ніби він каже: «Дивись, який розумний!»

— От Суворов узяв неприступну турецьку фортецю Ізмаїл, маючи вдвічі менше війська, ніж було у фортеці. Правда, здорово? — говорить Саня, згадуючи доповідь Костя.— Шкода, що мене в той час не було на світі...

— Ти хочеш сказати, що тоді Костеві довелося б робити доповідь на тему: «Хто ж узяв Ізмаїл — Олександр Суворов чи Олександр Мороз»? — знущається Юрко.

— Ні, я не це хотів сказати,— спокійно відповідає Саня.

Юрко перестає чистити гудзики:

— Ну, добре...— кидає він до Сані і знову пристає до Костя: — А яка відмітка була в Суворова з англійської мови? Що про це написано в монографії?

— Там написано, що Юрко Черета одержав з історії трійку в четверті...

— А не пишеться там, що Черета Юрій — найкращий фізкультурник у роті?

— Ні. Про це, очевидно, буде в додатковому томі, — каже Кость. Всі сміються.

— Суворовець Черета Юрій! — раптом втручається сержант. — Олександр Суворов був великий полководець, але чому ви припинили чистити гудзики? Можна одночасно і розмовляти і діло робити. Скоро ж почнеться вечір!

Ігоря враз охоплює той радісно-тривожний настрій, коли чекаєш чогось приємного і в той же час невідомого.

Через кілька хвилин гудзики в суворовців блищать, як сонце. Хлопці ходять по коридорах, прибраних у квіти, з килимами на підлозі.

Ігор підходить до дзеркала, перевіряє, чи все в нього гаразд — підкомірець, гудзики. Незадоволений він тільки кольором свого обличчя, яке здається йому потворно червоним. Раптом за ним виростає чиясь постать. У дзеркалі він зустрічається очима з Петром. В Ігоря завмирає серце. Може, Маслюк почне з ним ту розмову, про яку весь час мріє Ігор. На обличчі в Петра нерішучість. Він хвилину дивиться на Ігоря, потім повертає голову в один бік, потім у другий, поправляє комірець і, знову глянувши на Ігоря, каже:

— Ну, в тебе гудзики блищать — так уже блищать!

— Я їх чистив, — відповідає Ігор.

— Петре! Ну, чого ж ти там? Іди! — лунає вигук позад них, і Маслюк йде від дзеркала.

Ігор уже не помічає ні гудзиків, ні підкомірця. Петро хотів сказати йому ще щось. Це безперечно. І хлопчик уже ні про що не думає, тільки про Петра. Йому приємно бути в товаристві старшого суворовця. Так само, коли до них бувало приїжджав мамин брат, дядя Валерій, Ігорю завдавало величезної насолоди стояти коло нього і дивитися, як він голиться, як набиває в портсигар цигарки, вдихати мішаний запах одеколону і хорошого тютюну... А як радів Ігор, коли дядя скаже йому кілька слів або візьме з собою в кіно чи на прогулянку!

В коридорі раптове пошвавлення.

Прийшли!

Ігор, завмираючи від хвилювання, йде в напрямку до входу. У вестибюлі — генерал, полковники, офіцери. Начальник училища бере під руку директора жіночої школи і веде її до залу.

У коридорі показуються дівчата.

Ігор бере під руку Костя, до них приєднуються Юрко, Саня, Тарас... Вони стоять купкою, зустрічаючи появу кожної нової поєстаті.

Раптом у Ігоря приливає кров до обличчя. Показується Маня. — Прийшла! — каже Юрко і дивиться просто у вічі Ігорю.

Той червоніє до сліз і опускає очі.

Все кінчено! Він розуміє, що тепер не наважиться навіть підійти до неї, не те що запросити на танець.

Старші суворовці вже прогулюються з дівчатами. Молодші ходять зграйками по три, по чотири вряд, поглядаючи на учениць, що теж не насмілюються підійти до хлопців.

Лунає сигнал. Коридор швидко порожніє. Суворовці і гості наповнюють зал. Вечір починається пірамідою. Кость і Ігор хвилюються: в ній бере участь Юрко. У нього погануватий характер, але зараз вони боліють за нього. Піраміда виходить чудово, і друзі плещуть з усієї сили, і насамперед Юркові.

Зараз почнеться вистава.

— Яка п'єса? — питає Ігор.

— Справді, яку п'єсу ставлять? — питає і Кость, дивуючись, як це сталося, що вони цього не знають.

Виявилось, що ніхто не знає назви п'єси.

— Чому не оголошено, яка йде п'єса? — спитав Ігор у Миколи Леонідовича, що сидів поряд них.

Офіцер-вихователь загадково усміхнувся і сказав:

— Зараз дізнаєтесь.

Піднялася завіса, і весь зал завмер від здивування: вистава йшла англійською мовою. Суворовці останнього класу зробили самі переклад і самі розучили ролі. Ця вистава була підсумком їхньої роботи по вивченню іноземної мови.

Ігор, Кость і Тарас із захопленням слухали напівзрозумілі фрази. Вони ще не досить знали англійську мову, щоб вільно слідкувати за п'єсою. Та справа не в цьому. Головне, вони переконалися, що вивчити чужу мову може кожен і не за такий уже довгий час. Успіх старшокласників надав упевненості в своїх силах і молодшим. Побачивши результати навчання, вони тепер інакше ставитимуться до вивчення англійської мови. Вільно розмовляти по-англійському! Це ж... це ж не кожен умітиме, а вони всі, що сидять у цьому залі, — вмітять!

— Це подвійна перевірка, — сказав Микола Леонідович. — Перша — чи знають суворовці англійську мову, друга — чи вміють вони тримати секрети.

Подвійний іспит був витриманий.

Нарешті починаються танці. Гримить музика. Полковник Голуб виступає з директором жіночої школи в першій парі. Зал враз наповнюється парами. Ігор на мить ловить у натовпі тоненьку фігурку,

з довгими косами, зітхає і запрошує Костя на вальс. Вони кружать по залу, та Ігор не відчуває ніякого задоволення від танців.

Незабаром музикна замовкає.

— Літуча пошта! Хто хоче грати в пошту? Беріть номери!

Ігорю дають номер «сімдесят три». Він пише листа до Костя. Незручно, коли граєш у пошту і ні від кого не одержуєш листів.

— Номер сімдесят три! — гукає «поштар».

Ігор бере записку і, хвилюючись, розкриває її.

«Що ви їсте зранку? У вас обличчя червоне, як переспілий помі-дор».

— Що тобі пишуть? — заглядає Кость через плече.

Ігор жмакає папірець, ховає його в кишеню і байдуже питає:

— Невже я дуже червоний?

— Ні. А що?

— Просто так...

— Номер сімдесят три! — знову гукає «поштар».

Ігор бере записку без найменшої ознаки радості.

«Вами цікавиться одна дівчина».

Ігор допитливо оглядає обличчя своїх товаришів, довго спляється на Юркові, але не помічає нічого підозрілого. Тоді він показує записку Костеві.

— А тепер ти справді червоний, — усміхається той.

— Номер сімдесят три!

Ігор ледве розбирає записку:

«Я жду, що ви мене запросите на вальс. Маня».

Щоки в Ігоря просто палахкотять. Він шукає поглядом Маню і не бачить, як регоче Саня Мороз, повиснувши на руці в Юрка.

— Що робити? — Ігор показує записку Костеві.

У цей час Юрко силою повертає Саню спиною до Ігоря, повертається сам, і вони регочуть, мало не падають.

— Що робити? Іди, запрошуй.

— Ходім удвох.

— Тебе ж одного просять.

Оркестр починає вальс. Ігор, ніби шукаючи підтримки в усіх присутніх, оглядається навкруги, набирає повні груди повітря, видихає і, вже не червоний, а блідий, іде через увесь зал до Мані, що сидить, оточена подругами. Найнебезпечніший похід корабля в бурхливому морі не здався б зараз страшнішим Ігорю, ніж цей короткий рейс до протилежної стіни.

Малюки враз замовкають, побачивши, з яким рішучим виглядом направляється Ігор до дівчат, та хлопчик не помічає цієї несподіваної тиші. Він підходить до Мані і зустрічає її здивований погляд. Від цього погляду в Ігоря враз проступає холодний піт. Та повертати пізно. Червоний як рак, він ввічливо вклоняється і каже:

— Дозвольте запросити вас на вальс.

Радість бризкає з очей дівчинки. Вона стає червоніша за піонерський галстук, що пов'язаний у неї на шиї, і, підвівшись, кладе свою руку на плече хлопчикові.

«Тільки не наступити на ногу. Тільки не наступити на ногу!» — нагадає собі Ігор. Він робить кілька па, як сновида перебираючи ногами, нічого не бачачи перед собою.

— Ви, мабуть, найхоробріший з усього вашого класу? — чує він голос Мані.

— Чому? — і враз хлопчик забуває про свою соромливість, забуває про обережність, і від цього його рухи стають вільними, плавкими і чіткими, як на уроці танців.

— Ви перший запросили танцювати дівчину.

— Моряк повинен бути хоробрим.

— Хіба ви будете моряком?

— Буду.

Вони кружать легко й вільно, майже не прислухаючись до музики і не помічаючи, з якою заздрістю дивляться на них маленькі дівчатка і суворовці молодших класів.

— Я не знала, що з Суворовського училища можна піти в моряки, — каже Маня.

— Відмінник має право йти до якої завгодно школи.

— Ви відмінник?

— У нас багато відмінників, — щоб не здаватися хвальком, відповідає Ігор. — А в якому ви класі?

— У четвертому. А чому ви кажете мені «ви»?

— Ми ж ще не дуже знайомі.

— А я бачила вас на вулиці.

— І я вас бачив.

— А у вас є гурток юннатів?

— Є. Ми будемо навесні садити різні рослини.

— О, будете! А ми вже посадили огірки в трьох парникових рамах. Наш піонерський загін має три рами. Ми самі їх зробили...

Музика уривається. Ігор веде дівчинку на місце, не почувавши вже ніякої соромливості. Дівчатка посуваються, звільняють місце для хлопця.

— Номер сімдесят три! — гукає «поштар».

Записка коротка: «Дякуй мені. Юрко».

Ігор не розуміє, за що треба дякувати Юркові, але відповідає: «Дякую. Ігор».

Потім він кличе Костя і знайомить з дівчатами. Ігор помічає, що Кость — не той упевнений Кость, якого він звик бачити завжди. Тепер Кость утричі довше мовчить, перш ніж сказати щось. Та швидко його ніяковість проходить, і він уже обіцяє показати новим знайомим свій альбом автомобілів, розповідає, що в училищі видається журнал, де є вірш їхнього однокласника Олеса Кириченка, що

суворовці в найбільші морози роблять фіззарядку надворі в одних сорочках, без шинелей, що в них відбуваються наукові конференції.

— Кость робив доповідь про Олександра Васильовича Суворова, — з гордістю повідомляє Ігор.

— О, ми про нього теж учили. А Кутузов — вихованець Суворова!

— А ви знаєте, що сказав Суворов про Кутузова після взяття Ізмаїла? — питає Кость.

Дівчатка мовчать.

— Суворов сказав: «Кутузов командував у мене лівим флангом, але був моєю правою рукою».

— У нашому підручнику цього немає, — каже Маня.

— Це він знає з літератури. Він читав книгу отакенну завтовшки, — пояснює Ігор, показуючи рукою товщину книги.

Учениці після цього поглядають на Костя з побожністю. Не кожен може прочитати книгу з генералової бібліотеки і зробити доповідь!

Знову грає оркестр. Не встигають Кость і Ігор запросити своїх нових знайомих на танець, як увесь їхній клас юрбою суне до дівчат. Зраділі дівчатка, нарешті, танцюють з суворовцями.

Після танців вони грають у «море хвилюється», у «сусідів», знову танцюють.

У перерві між танцями суворовці показують ученицям виставку малюнків до 800-ліття Москви, що займає всю кімнату. Потім ведуть гостей до кабінету військової справи, де просто проти входу на стіпі висить великий плакат, зроблений руками суворовців.

«ПОТОМСТВО МОЄ, ПРОШУ БРАТЬ МОЙ ПРИМЕР:

ДО ПОСЛЕДНЕГО ИЗДЫХАНИЯ БЫТЬ

ВЕРНЫМ ОТЕЧЕСТВУ»

(Суворов)

Дівчатка читають заклик великого полководця і хвилину стоять в благоговійному мовчанні.

Далі хлопці показують стінні газети й бойові листки, плакати, намальовані суворовцями. Вони довго стоять біля стенда, де вивішені дипломи, грамоти і вимпели, одержані суворовцями на спортивних змаганнях.

— Сорок два дипломи! — підраховує одна з дівчаток. — О! — раптом кричить вона до Костя. — Ось і ваше прізвище!

— Це за перемогу в естафеті, — соромливо пояснює Кость.

Суворовці розповідають своїм гостям, що в училищі є метеорологічна станція і що вони самі провадять спостереження погоди; що днями в них був вечір «цікавої хімії», що до них приїжджав Герой Радянського Союзу; що недавно була зустріч з токарем Підвозним, що в училищі видається радіогазета...

Коли Ігор сказав про виступ Підвозного, Маня усміхнулася.

— Ви думаєте, що коли людина працює токарем,— каже він ображено,— так в ній немає вже нічого видатного? Товариш Підвозний орденоносець! Йому дали орден Леніна за те, що він найшов спосіб різати метал в десять разів швидше, ніж різали раніш! Он який це токарь.

Маня червоніє ще дужче, а одна з її подруг каже усміхаючись:

— Маня дуже добре знає токаря Підвозного. Це ж її тато...

— Тато? — аж роззявляє рота Ігор.

— Тато? — повторюють за ним Кость, Юрко і інші суворовці. Маня зовсім розгублюється. Їй дуже незручно, що вона в центрі уваги. Хвилину вона стоїть мовчки, не знаючи, що робити, потім, щоб відвернути від себе увагу, каже:

— І в нашому піонерзагоні є радіогурток. Ми самі зробили радіоприймач.

— Радіоприймач? — повторює Кость, не розуміючи маневру дівчинки.— Ми завтра підемо на екскурсію на завод і побачимо вашого тата.

Але Ігор розуміє, чому Маня переводить розмову на іншу тему.

— У нас теж є радіогурток. Але радіогазета — це зовсім інше,— пояснює Ігор.— Газета передає різні статті, накази, новини. В ній є відділ «Що кому сниться».

— А що снилося вам? — прогнавши ніяковість, питає дівчинка.

Ігор ніяковіє. Він згадує, що попав у цей відділ, коли передав Маслоюку цигарки.

«Криничному сниться, що він ніколи не одержував догани перед строем».

Ігор замість відповіді зітхає.

— Мабуть, воєнна таємниця? — сміється Маня.

— Не зовсім...— сміється хлопчик і собі.

Зовсім несподівано музика починає грати марш.

— Невже так пізно?

Сумне зітхання виривається у дітей. Розпорядник оголошує, що вечір закінчується.

СЛУЖУ РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗУ!

Найважче вчитися в останній чверті року. У вікно класу заглядає зелена гілка тополі, цвірінчить в густім листі птах, а коли викладач географії розповідає про далекі ріки, в уяві виникає та річка, що ось зараз за училищем, де під час великої перерви або після занять можна скупатися, повудити рибу, половити раків.

А коли викладач арифметики дає звичайну задачу, в якій згадується колгосп, то бачиш перед собою не цифри, а просторі поля, зелені гаї, ставок, оточений розлогими вербами, і поважних колгоспників із золотими зірками на грудях. І думаєш уже не про задачу,

а про героїв сільського господарства, яким недавно суворовці писали привітального листа і зобов'язувались добитися в навчанні таких самих успіхів, як колгоспники в сільському господарстві.

Зате як хороше па перервах!

Футбольний м'яч літає від воріт до воріт, на кількох площадках іде гра у волейбол, у крокет, щодня влаштовуються прогулянки на велосипедах за місто...

А найкраще біля річки. Можна зняти пояс, гімнастерку, штани й залишитись у самих трусах. Ходити на руках, лазити по деревах або просто лежати на сонці, ні про що не думаючи, тільки вбираючи в себе гаряче сонячне проміння, та слухати, як гудуть на квітах джмелі та бджоли.

А як приємно, знявши чоботи, ходити босими ногами по землі. Трава лоскоче і холодить підошву. А пахне! Як пахне прим'ята трава!

А десь у глибині свідомості народжується неспокій. Неясна тривога поволі охоплює Ігоря.

«Екзамени! Скоро екзамени!»

Екзамени! Уже скрізь: у бібліотеці, в класах, у клубі — висять плакати:

«Екзамени — це твій звіт перед Батьківщиною».

Ігорю нічого боятися. Він упевнений у своїх силах і знаннях. Це буде ще одна його перемога. Тому так солодко-тривожно чекає він іспитів.

Нарешті іспити починаються.

...За столом екзаменаційної комісії сидять два генерали — начальник училища і представник з Москви; начальник політичного відділу полковник Кугай, начальник учбової частини полковник Голуб, викладачі, офіцери-вихователі. Ігоря і лякає такий поважний склад комісії і надає йому ще більше рішучості. Він розуміє, що комісія хоче не «зрізати» його, а тільки перевірити знання. А Ігор знає все, що вчили. Екзамени проходять для нього як парад.

Коли члени комісії переглядаються між собою, піби запитуючи: «Годі?», незнайомий генерал питає:

— Суворовець Криничний, як звали вашого батька?

— Іван Олександрович.

— Іван Олександрович Криничний, — з відтінком суму каже генерал. — На фронті ми були з ним у одному корпусі. Я радий, що в полковника Криничного такий прекрасний син. Дякую вам, Криничний Ігор, за відмінні успіхи!

— Служу Радянському Союзу! — відповідає Ігор, і в його голосі бринить гордість за батька.

...Іспити закінчені. Тепер всі думки Ігоря тільки про канікули. Він з хвилюванням думає про той момент, коли вирушить у путь додому. А Кость ходить сумний, задумливий,

«У Костя ж немає родичів! Йому ні до кого їхати»,— раптом пригадує Ігор, і йому робиться соромно, що він забув про товариша. «Яка я свиня!»— лає себе Ігор у думці і біжить шукати Костя. Він гаряче запрошує Костя їхати на літо до нього. В Костя враз міняється настрої, але він відмовляється.

— Може, твоя мама буде проти?— каже Кость.

— Моя мама буде проти?— широко розкриває очі суворовець.— Що ти?

— Ну, ти ж не питав її про це?

— Я і так знаю, що вона буде дуже рада,— умовляє Ігор друга.

— Мені хотілося б побути в тебе, але без згоди твоєї матері я не поїду,— твердо каже Кость.— Ти не турбуйся,— заспокоює він друга,— мені й тут буде непогано. Мені було дуже приємно, що ти не забув про мене.. Бачиш, я зразу повеселів,— усміхається він.

— Ну, от...— сумно тягне Ігор і шукає в думці, чим би зацікавити Костя.— Ти подумай,— раптом жвавішася він,— ми будемо купатися в морі! Будемо ловити рибу!

У Костя очі загоряються блиском, але він твердо стоїть на своєму.

Цілий день Ігор ходить неспокійний. Треба було раніш написати листа мамі, а тепер уже пізно: відповідь не встигне прийти до від'їзду.

Другого дня у Ігоря виникає блискуча думка. Він дасть телеграму матері. Хлопчик радіє: тепер вони з Костем проведуть літо вкупі. Та коли він просить у Миколи Леонідовича дозволу на відпустку до міста, щоб надіслати телеграму, офіцер-вихователь каже:

— Сьогодні надійшло два запрошення Костеві. Його кличуть до себе на літо піонерський загін заводу точної механіки і колгосп «Більшовик».

— Який колгосп «Більшовик»?— питає Ігор.— Той, куди ми взимку писали листа Героям Соціалістичної Праці?

— Так. Той самий.

— А Кость не сказав мені нічого про запрошення,— ображено каже Ігор.

— Кость довідався про ці запрошення тільки півгодини тому,— заспокоює його офіцер-вихователь.— Він поїде з піонерзагоном заводу в піонерський табір.

— Нехай краще Кость їде зі мною. Мама завтра відповідь на мою телеграму. Ми будемо з Костем купатися в морі.

— Він і так купатиметься в морі. Адже піонертанір заводу міститься на березі моря, в Криму.

Ігорю нічим більше переконувати Миколу Леонідовича.

Через кілька хвилин після цієї розмови Кость хвалиться своєму другу про запрошення піонерзагону і дякує Ігорю за його увагу.

— Я хотів сьогодні надіслати телеграму мамі,— сповіщає його Ігор.

— Ти справжній друг,— тисне йому руку Кость.

Наступає довгождана 25 червня. В Ігоря солодко мліє серце.

Він підходить до офіцера-вихователя і, взявши під козирок, промовляє:

— Товаришу капітан, суворовець четвертого відділення п'ятої роти Криничний Ігор просить дозволу йти у відпустку.

Та хто ж може відмовити Ігорю, коли він усі іспити склав на «п'ять»?

ДОДОМУ!

Тільки під'їжджаючи до рідного міста, Ігор зрозумів, наскільки він скучив за домом. Йому просто не вірилось, що через кілька годин він знову побачить знайомі біленькі будиночки міста, вибруковані білим каменем вулиці, море, і — тут серце в нього солодко стискавалось — побачить маму.

Вже за три станції до міста він не відходив від вікна. Ось поїзд минає передостанню станцію.

— Море! — крикнув Ігор.

Пасажири кинулись до вікон.

Над обрієм здіймалась блакитна смуга, подібна до гори або до низької хмари.

— Де? Де ж воно? — розгублено питала в людей жінка, яка вперше їхала цим маршрутом і не розуміла, що ота хмара і є море. І потім, роздивившись, що перед нею справді вода, крикнула: — Море! Ой лишенько! Море!

Поїзд ішов уже повз Матроську слободу. Куці винограду зеленіли по дворах.

З кожним новим будиночком, що залишався позаду, Ігор відчував своє наближення до дому, і хвилююча радість охоплювала його все дужче і дужче.

Проїхали завод, міст, поїзд став притишувати хід. Вокзал — і поїзд спинився.

Ігор вийшов з вагона.

Треба тримати себе солідно, серйозно, як належить людині, що приїхала додому без провозатого. Ігор зробив заклопотаний вигляд, щоб сховати усмішку, яка вперто не сходила з обличчя. Та хіба це допоможе, коли хочеться на весь голос крикнути:

— Я приїхав додому!

І хоч як намагався Ігор набрати солідності, він усміхався носильнику, усміхався черговому по станції, дівчині в книжковому кіоску, дівчині, що стояла з лотком пиріжків, усміхався просто сам до себе.

У листі він писав, що зустрічати його не треба. Сам добереться додому. Тим більше, що мама в цей час саме на роботі.

Хлопчик здав чемодан до камери схову ручного багажу.

— Приїхали, молодий чоловіче? — спитав приймальник.

— Так точно, приїхав,— відповів Ігор.

— На побивку, значить?

— У відпустку.

— Герой, герой,— оглядаючи суворовця ласкавими очима, промовив приймальник і видав квитанцію.

Ігор узяв під козирок і, кладнувши закаблуками, вийшов на привокзальну площу. Ех, з якою охотою він бігом побіг би зараз додому!

Але форма суворовця зобов'язує, і хлопчик пішов звичайним, але трішечки прискореним кроком.

Зустрічні уважно оглядали його, і Ігорю здавалося, ніби всі знають, що він приїхав до мами у відпустку.

Промінувши кілька кварталів, суворовець зустрів незнайомого хлопчика із задерикуватими очима, незвичайно густим ластовинням на обличчі і рудим волоссям, що стирчало в усі боки, як у динобрана. Незнайомий хлопчик кипув на Ігоря погляд, повний заздрості і захоплення, і, пропустивши його вперед, пішов слідом за ним, дотримуючись певної відстані. По дорозі до рудого хлопчика пристало ще кілька малюків, і тепер за суворовцем ішов уже цілий ескорт¹.

Раптом на вулиці показався офіцер. Ігор, порівнявшись з ним, виструнчився і відкозиряв.

— Віддав честь! — аж охнула ватага хлопчаків.

Рудий охнув разом з іншими, але через хвилину це йому не завадило задерикуватим тоном сказати:

— Ну то й що? І я б віддав честь! Якби тільки був у формі...

Та, захоплені суворовцем, хлопці не звернули на рудого ніякої уваги.

Коло будинку, де жив Ігор, хлопці спинилися і довго обговорювали суворовську форму та малий зріст Ігоря і сперечалися, яке звання одержує суворовець, закінчивши училище,— лейтенанта чи зразу полковника.

— А я теж міг би бути суворовцем,— сказав рудий хлопчик.

— Туди рудих не приймають,— пожартував хтось із гурту.

— Не приймають? — раптом аж зів'яв малюк.

— А ти не знав?

Ігор, хвилюючись, увійшов у двір. Все було тут таке знайоме і рідне. Високі, припалі білим пилом тополі понад муром. Пофарбована в зелений колір лава під тополями. Тільки на тому місці, де торік лежала куша залізного брухту, тепер красувалась клумба з

¹ Ескорт — козвой, охорона, прикриття.

різнобарвними квіточками на м'ясистих, зелених стеблах. Та двері в під'їзді, де жила Ігорева мама, не висіли навскіс на одній петлі, а були відремонтовані й блищали свіжою фарбою.

Суворовець піднявся на другий поверх і з завмиранням серця подзвонив. Він почув поспішні кроки.

«Невже мама?»

Але двері відчинила сусідка.

— Ігор! — скрикнула вона. — Ох, та який же ти став великий! Тепер тебе, мабуть, і поцілувати не можна? — і вона, схопивши його в обійми, стала цілувати. — А мама тебе чекає! Ну, як же ти доїхав? Мама так хвилювалась! Ти, мабуть, стомився? — не замовкала сусідка. — Ну, відпочинеш, відпочинеш.

Ігор терпляче переждав, поки сусідка закінчила говорити і дала, нарешті, йому ключ. Аж тепер, у кімнаті матері, Ігор відчув себе посправжньому вдома. Він глибоко видихнув, як після важкої роботи, і оглянув таку знайому обстановку — шафу, мамине ліжко, своє ліжко, накрите сліпучо-білим покривалом, комод, стіл.

На столі — дві вази з чудовими білими черешнями і абрикосами. Ще якась тарілка, накрита другою тарілкою. І... записка.

Хлопчик схопив записку. Вона найбільше йому говорила про маму. Та в ній було тільки сказано, щоб Ігор їв свою улюблену скумбрію (під тарілкою) і фрукти і що мама прийде тільки о п'ятій годині.

Хлопчик із запискою в руках підійшов до маминого ліжка, над яким висіла фотографія полковника Криничного. Задумливо й довго Ігор дивився на свого тата. Весь під владою спогадів, він до болю яскраво уявив, як бувало тато садовив його до себе на коліна і гладив рукою по голові, торкаючись шорсткою щоголю ніжнього лобика сина. Ігор відчув, що не втримає сліз...

Раптом грюкнули входні двері і в коридорі почувлися легкі, такі знайомі кроки, а через хвилину Ігор був уже в обіймах матері.

— Тільки не треба плакати! Мамо, не треба... — ніжно промовив Ігор, визволяючись з її обіймів.

Він глянув на портрет батька і швидко відвів вологі очі.

— Не буду, не буду, — казала мама, і, помітивши Ігорів погляд, схопила знову хлопчика, і сховала обличчя в нього на грудях.

— Мамо, я ж не плачу, — знову промовив Ігор, почувваючи, що ще хвилина і він розривається, як мама.

Та Галина Миколаївна вже дивилася на сина веселими, блискучими від сліз очима.

— Ну, як же ти доїхав? Розповідай... О! Та ти нічого ще й не їв!

Вона посадила його за стіл,

— Сьогодні спеціально ходила на базар, щоб купити для тебе скумбрію, — говорила мати. — А директор заводу, довідавшись про твій приїзд, сам наказав мені йти додому. І всі мої співробітники

обов'язково хочуть тебе бачити... Я страшенно хвилювалася: як ти їхатимеш сам, без проважатого.

Вона розпитувала сина про училище, про товаришів, про викладачів і вихователів.

Ігор показав свої відмітки і розповів, що найкращий його друг — Кость.

— О! Ти не знаєш Костя! Він такий розумний, що, напевне, зразу стане командиром дивізії.

— Скільки ж йому років?

— Він великий. Йому чотирнадцять років. Він робив наукову доповідь!

— А ти? Ти про себе розкажуй.

Та як не намагався Ігор розповідати про себе, його розмови все сходили або на Костя, або на Миколу Леонідовича.

— У нас є ще Маслюк.

— Що ж він?

— Він був на фронті. Відмінник.

Про свою сутичку з Петром Ігор вирішив не розповідати, обмежившись зауваженням, що Маслюк, напевно, буде генералом.

— А Микола Леонідович? Як він до тебе ставиться? — питала Галипа Миколаївна, яка знала офіцера-вихователя по листах від нього.

— Він мені подарував у день мого народження кіло горіхів і дві марки.

— Не кричить на тебе?

— Як треба, то й кричить. Ти ж не знаєш, що таке дисципліна! Тільки він дуже любить мене. Він хороший...

— Ну, а генерал? Мабуть, суворий?

— Генерал-майор? І зовсім не суворий. Ми його бачимо кожен день. Він мені тиснув руку, як я став відмінником.

— Як же це було, розкажи.

— Ну, просто так...

Галина Миколаївна глянула на годинник і стурбувалася. Треба йти на роботу. Вона пообіцяла директорові повернутися через три години.

— Може, треба що зробити дома? — спитав Ігор.

— Ні, ні. Нічого не треба. Відпочивай.

Галина Миколаївна взяла Ігореву квитанцію з камери схову, щоб заводський шофер, який часто буває на вокзалі, привіз речі, і, наказавши синові відпочивати, пішла на роботу.

Та хіба може хлопець спочивати, коли сьогодні тільки перший день його приїзду додому?

РУДИЙ

Товариші вже чекали Ігоря. Тільки він вийшов у двір, як десяток засмаглих хлопчаків припинили балачки і пильно на нього подивились. Вони не кинулись зразу до нього. Може, він загордився? Адже в усьому місті лише один суворовець, серед місцевих хлопчиків тільки він один носить військову форму.

Ігор підійшов до них, правда не поспішаючи, солідно, як належить військовому, привітався, взявши під козирок, але очі в нього блищали такою радістю, що хлопці враз забули свою стриманість і, обступивши Ігоря, закидали його запитаннями.

— А ти стріляв з гвинтівки? — допитувався один з хлопців. — Скажи, ви щодня стріляєте з гвинтівки?

Звичайно, Ігор міг би сказати, що не випускає з рук не те що гвинтівки, а навіть і кулемета, але це була б неправда.

— Ні,— зітхнув Ігор.— Суворовське училище — це середня школа. В ньому тільки дисципліна військова та багато фізкультури. А вчать усе те, що і ви в школі. Тільки ми вчимося так, що ого-го!..— закінчив він.

— А як це ого-го?

— Ну, як? Кожен суворовець, закінчивши училище, знає, наприклад, англійську мову так, як і англієць. А математику так, що може вступити в артилерійську школу без іспиту.

Ігор розповідав про фехтування на рапірах, про їзду верхи на конях, про військові ігри, про наукові конференції, про гуртки...

— А коли суворовець одержить двійку? Ви знаєте, що буває тоді?

— Що? Що?

— Його викликають до генерала!

— До самого генерала? Простого учня? — дивувалися хлопці.

— Простого учня.

Розмовляючи, хлопці пішли до моря. Коли вони вийшли на вулицю, від воріт кинувся вбік рудоволосий хлопчик, якого Ігор зустрічав ранком.

— Рудий! Кузь! — гукнув хтось з товариства.— Іди, не бійся!

Кузь приєднався до компанії, але до Ігоря не наважився підійти і йшов позаду, слухаючи перекази того, що розповідав суворовець раніш хлопцям.

— Зараз ми тобі щось покажемо,— по-змовницькому переморгнувшись, сказали Ігорю хлопці.

— Що? — зацікавився Ігор.

— Побачиш... ось зараз... зараз...

Компанія повернула за ріг, де починався невеликий пустир.

— Бачиш?

Пустир був прибраний, і на ньому зеленіли тоненькі деревця — тополя, біла акація, каштани.

— Це робота нашого піонерського загону! — з гордістю хвалилися хлопці.

Кузь наблизився до Ігоря:

— А ось клумба нашої ланки.— І він показав суворовцю грядку квітів, акуратно облямовану стрічкою з черепашок і різнокольорових морських камінців.

— Ми теж обсадили училище деревцями,— промовив Ігор.— Ще восени.

— І ми садили ці дерева восени.

— А ми поливаємо свої деревця щодня! — похвалився Кузь.

Через півгодини Ігор уже нічим не відрізнявся від своїх товаришів. В самих трусах, такий же засмаглий, як і інші, він перекидався на морських хвилях, хіба що плавав тільки краще від них, бо заняття з фізкультури в училищі значно зміцнили його тіло.

Коли, накупавшись, хлопці лежали на піску, Кузь підсунувся ближче до Ігоря.

— А ми теж учимо англійську мову,— сказав він з викликом.

— А як буде по-англійському «каченя»? — спитав Ігор.

Кузь на мить розгубився.

— Ми «каченяти» ще не вчили,— сказав він не дуже впевнено.

— Не вчили «каченяти»? А по якому підручнику ви вчитесь?

Кузь назвав підручник.

— Учили! — торжествуючи заявив Ігор.— «Каченя» там на перших сторінках!

← Рудий засипався! — весело засміялися хлопці.

— А ти знаєш, що було б суворовцю, коли б він збрехав так, як ти? — спитав Ігор.

Всі підсунулись до Ігоря. В очах хлопців суворовець читав пімо запитання.

— Що було б? Догана в наказі по училищу або догана перед строем — ось що було б!

Хлопці мовчали, вражені, ніби питаючи: «Невже в наказі?»

— І суворовці завжди кажуть правду? І хоч уроку не вивчив, то не скаже, що боліла голова, а скаже, що полінувався?

— Тільки правду!

— Як же це можна? — спитав хтось із хлопчиків.

— Як можна? — здивувався Ігор.— Що ж тут важкого? Ми ж будемо радянськими офіцерами. А офіцер повинен бути правдивим.

— Ми знаємо, що треба говорити правду,— підтримали Ігоря всі.— Тільки коли не вивчиш уроку, то треба ж якось викручуватись!

— Ні. Краще вже вчити уроки, ніж брехати,— засміявся Ігор.

Тема була вичерпана, і товариші перейшли до обговорення футбольних справ. Ігор пообіцяв показати їм альбом, де він зібрав

портрети всіх найвидатніших футболістів і відомості про цікаві матчі.

— А в нас післязавтра буде матч!

— Обов'язково підемо! — зрадів Ігор.

Хлопці ще раз покуналися і зібрались додому, вирішивши післязавтра піти на стадіон разом, а завтра зранку до порту — ловити бичків.

День хилився до заходу, й Ігор згадав, що мама, напевно, вже чекає його. Веселою юрбою вони посунули додому.

По дорозі Ігорю у вічі впала афіша:

30 ЧЕРВНЯ НА СТАДІОНІ «ДИНАМО»
ВІДБУДЕТЬСЯ ФУТБОЛЬНИЙ МАТЧ.
ГРАЄ ДУХОВИЙ ОРКЕСТР

Початок о 7-ій годині вечора.

Ігор, іронічно посміхаючись, дивився на афішу.

— Може, думаєш, слабі будуть команди? — спитав Жора.

Суворовець заперечливо похитав головою:

— Ні, мене цікавить, з якою командою грає духовий оркестр.

Тепер хлопці реготали.

— Справді, яка неграмотна афіша!

— Ха-ха-ха! З ким грає духовий оркестр? Треба спитати завідувача стадіону.

— От що значить суворовець! А ми й не помітили!

Дома Ігор розповів матері, де він був, потім узяв ручку і папір і написав такого листа Миколі Леонідовичу:

«Здрастуйте, товаришу капітан!

Як Ви поживаєте і як Ваше здоров'я? Я доїхав благополучно. Поїзд прийшов без запізнення. Мама була дуже рада моему приїзду. Я вже купався в морі, а завтра піду ловити бичків і потім — на футбол. Я почувую себе дуже добре.

Бажаю Вам гарно провести літо.

Криничкий Ігор».

— А ти написав привіт від мене Миколі Леонідовичу? — усміхнулась мама.

— Зараз напишу. — І він додав у кінці листа: «Мама посилає вам привіт».

ЯКІ БУДУТЬ ДОРУЧЕННЯ?

Ігор прокинувся і швиденько глянув на годинник, що висів на стіні.

Рівно шість.

Хлопчик враз підхопився і потихеньку, щоб не розбудити матір, одягся і став заправляти ліжко.

→ Ігорьок, так радо? — почув він голос матері.— Ти ж у відпустці. Відсипайся як слід.

Ігор сміявся:

— Я не хочу спати. Я і в училищі висипався. Ти спи, а я побіжу до моря, купаюся, зроблю фіззарядку і через півгодини буду дома.

У Ігоря був такий бадьорий вигляд, говорив він таким рішучим тоном, що Галина Миколаївна не стала сперечатися.

Коли він повернувся з моря, мати вже приготувала сніданок і збиралась на роботу.

— Які будуть доручення? — спитав Ігор.

— Ніяких. Відпочивай.

— Ну, все ж таки? Може, наколоти дров? Помити підлогу?

— Мій помічник! — цілючи сина, ніжно промовила мати.— Я все зроблю сама. Ти краще пограйся з хлопцями, покупайся в морі...

Як тільки мати пішла, Ігор взяв ганчірку і відро води. Помивши підлогу, він спустився у двір і нарубав дров.

«Треба буде щоранку рубати дрова замість фіззарядки»,— подумав хлопчик. З вікон дивилися на нього господарки і схвально кивали головами:

— Правильно вчать у Суворовському!

Повернувшись у кімнату, Ігор начистив гудзики на гімнастерці, начистив до блиску черевики, пройшовся щіткою по штанах і, взявши вудочки, вибіг у двір. Кілька хлопців з вудками вже чекали його. На вулиці приєднався до них і Кузь.

Швидкою ходою вони направились до порту і, посідавши на пристані, закинули вудки.

До обіду у Ігоря була вже порядна низка бичків. Він кинув ловити, роздягся і стрибнув у воду. Коли він відплив уже далеченько від берега, ззаду почувся плюскіт води. Ігор оглянувся і, побачивши Кузя, крикнув:

— Давай наввипередки!

Кузь підплив до суворовця, але наввипередки відмовився.

— Я в тебе хочу щось спитати.

— Що?

— Скажи, рудих приймають до Суворовського училища?

— Як? — не зрозумів Ігор.

— Ну, таких, як я. З рудим волоссям?

— А чому ж? У мене товариш, Кость Мовчан, з таким самим волоссям, як у тебе.

— Невже? — зрадів Кузь.— Значить, і мене можуть прийняти?

— А в тебе є тато?

— Немає. Його вбито на війні.

— А мама?

— А маму вбило бомбою.

— У кого ж ти живеш?

— У тітки.

— Треба подати заяву,— сказав Ігор.— Скільки тобі років?

— Десять.

— Подавай заяву,— порадив Ігор.

— А кому?

Ігор замислився.

— Я спитаю в мами, кому вона подавала заяву.

— І ти думаєш, що мене приймуть? — з надією в голосі спитав Кузь.

— А чому ж! Саме таких і приймають.

— А що рудий?

— Аби не дурний! — засміявся Ігор.

— Ну, тепер давай наввипередки! — повеселів Кузь.

Надвечір, коли Галина Миколаївна повернулась з роботи, Ігор розповів їй про свою розмову з Кузем.

— А, рудий! — засміялась мати.— Його тітка працює в нас на заводі. Правда, добре було б улаштувати його в училище. А то він цілими днями без догляду. Я напишу заяву для неї.

Ігор був страшенно радий, що мати взяла до серця справу його пового товарища.

Другого дня, повернувшись із заводу, Галина Миколаївна розказала Ігорю, що говорила з Кузевою тіткою і порадила їй, які документи треба дістати.

— Сьогодні футбол,— через хвилину сказала Галина Миколаївна.— Може, підемо?

Ігор зам'явся. Йому хотілося піти з хлопцями. Адже він пообіцяв піти з ними.

Матері, звичайно, не так хотілося подивитися матч, як пройтися з сином по місту. Вона помітила збентеження хлопчика і, усміхаючись, чекала відповіді.

— Ну, добре,— невпевнено промовив Ігор.— Ми підемо з тобою, а на стадіоні я сидітиму з хлопцями. Я дав їм слово раніше.

Галину Миколаївну це цілком задовольняло. О пів на сьому вони пішли до стадіону, а за ними в двадцяти кроках сунула ватага хлопців. До стадіону вже залишилось два квартали, коли Ігор став притишувати ходу.

— Спізнимось,— сказала мати, не звертаючи ніякої уваги на те, що поперед них не поспішаючи іде підполковник.

— Ну, ходім швидше,— промовив Ігор і, наздогнавши офіцера, узяв під козирок: — Товаришу підполковник, дозвольте пройти вперед.

— Будь ласка,— відповів той і, зрозумівши, що хлопчик іде, очевидно, з матір'ю, ввічливо вклонився Галині Миколаївні.— Син? — усміхнувся підполковник.

— Син,— спалахнувши радістю, відповіла Галина Миколаївна.

— Прекрасний молодий чоловік!

«Прекрасний молодий чоловік» почервонів, як маків цвіт. Підполковник, помітивши ніяковість хлопчика, показав рукою вперед і промовив:

— Прошу, прошу.

На стадіоні все склалося якнайкраще. Хлопці підійшли до Ігоря і Галини Миколаївни і посідали всі вкупі.

— Що ти говорив з підполковником? — пошепки питали вони Ігоря, а довідавшись, що він прохав дозволу пройти вперед, бо є таке правило в уставі, хвилин двадцять дивилися на підполковника, який враз набрав для них особливого інтересу.

Почався матч, Ігор забув усе на світі, захоплений грою. Він гукав, стукотів ногами, свистів, коли хтось «мазав».

Грали місцеві команди — військової частини, розташованої в цьому місті, і заводу, де працювала Ігорева мати. Він, звичайно, «болів» за армійських футболістів.

Коли нападаючі з військових рантом прорвалися на штрафний майданчик противника, Ігор на весь голос крикнув:

— Бий! Бий! Та бий же!

Його голос потонув у зливі подібних вигуків, та все ж, крикнувши, він згадав про офіцера. Ні, суворовець не повинен так поводитись. А коли помітить офіцер? І це після того, як він назвав його «прекрасним молодим чоловіком»!

Ігор відшукав очима підполковника.

Підвівшись з місця, підполковник щосили гукав:

— Вперед! В атаку! Бий! Та бий же!

ВІДПУСТЦІ КІНЕЦЬ

Після того як Галина Миколаївна допомогла Кузевій тітці написати заяву з проханням прийняти її племінника до Суворовського училища, Кузь не відступав від Ігоря ні на крок.

Ще тільки суворовець збирається іти до моря — Кузь уже чекає його на вулиці. Ігор лежить з книжкою на гарячому піску — Кузь на другий день теж прийде з книжкою. Ігор починає малювати — Кузь і собі бере олівець.

Одного разу Кузь привів Ігорю задачник і напівзписаного зошита.

— А ти можеш розв'язати одю задачу? — спитав він, розгорнувши книжку.

Суворовець прочитав умову.

— Скільки в тебе з арифметики? — спитав він у Кузя.

— Трійка. Я хочу трохи підготуватись.

— Ти сам можеш розв'язати цю задачу, коли добре подумаєш.

— Я вже думав...

— Нам Микола Леонідович так казав... (Кузь уже знав, хто такий Микола Леонідович): «Суворовець повинен привчати себе змалку до того, щоб самостійно знаходити вихід з важкого становища. У вас не виходить задача,— а ви уявіть собі, що це бойове завдання, без вирішення якого ви не виконаєте наказу командування». Сам знайди вихід! Повернись до минулого уроку, прочитай ще раз арифметичні правила. На фронті дуже часто буває, що ніколи і ні в кого спитати поради, а завдання треба виконати, розв'язавши його швидко і правильно.

Зробивши паузу, Ігор продовжував:

— Ну, давай розглянемо, як ти рішав...

Кузь закрив задачник і зошит і з захопленням промовив:

— А це цікаво! Значить, отак перевіряють, чи може хлопець стати офіцером? Я спробую розв'язати задачу сам. Ні, я її рішу обов'язково!

Ігор не бачив Кузя два дні. Тільки на третій він прийшов і, блискаючи очима, показав Ігорю спочатку зошит, а потім відповідь у підручнику.

— Я робив помилку в діленні дробу,— сказав Кузь.

Після цього Ігор щодня допомагав хлопчикові — екзаменував його по пройденому, пояснював правила, а закінчивши перевіряти арифметику, слухав вірні, які Кузь дуже любив учити напам'ять і декламувати.

Одного разу Кузь прийшов до Ігоря Крипичного з незнайомим юнаком.

— Це Григорій Іванович,— сказав Кузь,— наш піонервожатий.

Ігор ввічливо вклонився.

— Наші піонери,— звернувся Григорій Іванович,— хотіли б послухати на піонерському кострі вашу доповідь про життя в Суворовському училищі. Ми запрошуємо вас на костер.

Ігор зашарівся:

— Добре. А коли він буде?

— Сьогодні ввечері.

— О, тоді я зараз почну готуватися.

— Готуватись не треба,— сказав піонервожатий,— ви просто розкажете нам, як суворовці живуть, як учаться, як відпочивають...

Григорій Іванович пішов, пообіцявши, що за Ігорем заїде Кузь.

Коли стало смеркатися, прийшов Кузь. Хлопці рушили до моря, де зібралися піонери.

Діти вже чекали початку. Пролунала команда П'ятеро піонерів кинулись із смолоскипами до дров і запалили їх з п'яти кінців.

Враз згустилась темрява. Гучніш загримів прибіій. Ігор вийшов на середину кола і сів коло костра.

Він зробив коротеньку доповідь, і піонери закидали його запитаннями:

- Які нагороди має генерал — начальник училища?
- О якій годині підйом і відбій?
- Чи пускають суворовців після уроків до міста?
- З якого класу починаються уроки з фехтування?
- Чи мають суворовці зброю?

Запитання сипались одне за одним, і доповідь перетворилась на цікаву бесіду.

Тільки пізно вночі, оточений юрбою піонерів, Ігор повернувся додому, задоволений, збуджений, гордий тією увагою, що її виявили піонери до його училища.

Дома його чекали два листи — від Костя і від Юрка.

Кость писав, що йому дуже добре і весело в піонерському таборі.

Юрко сповіщав, що колгосп, куди він поїхав на літо, першим виконав план хлібоздачі. А він, Юрко, керує гуртком фізкультури в шкільному піонерському загоні, і в перший день жнив він цілий день їздив на комбайні.

Ігор позаздрив Юркові.

«Цілий день на комбайні!» — подумав він із захопленням.

Але згадавши Юрків характер, усміхнувся:

«Може, й не цілий день, а тільки трошки поїздив? Юрко любить похвастатись...»

...Минали дні. Липень кінчався. Галина Миколаївна ставала все сумніша і сумніша.

— От скоро ти й поїдеш, — зітхнула вона якось.

Ігор обняв матір:

— Я ж приїду на Новий рік! — І додав, забуваючи про материн сум: — Микола Леонідович уже, мабуть, нас чекає. І Кость, напевне, вже в дорозі. А Маслюк, мабуть, нікуди не їздив. От якби ти побачила Маслюка! Мені раз через нього добре попало... Догана перед строем...

— Що таке? За що? — сполошилась мати.

— Так... Нічого... — І, відповідаючи на свої думки, додав: — Мені просто цікаво — чи Маслюк справді думав, що я боягуз, чи, може, він це навмисно сказав, щоб мене подратувати?

Галина Миколаївна страшенно схвилювалась. Вона не знала, що Ігор одержав догану перед строем. Йй про це нічого не писав Микола Леонідович, хоч завжди сповіщав про поведінку Ігоря. І потім, що це за обвинувачення сина в боягузстві? Може, Ігор зробив щось недостойне?

Та хлопчик відводив усі запитання звичайними пічого не значущими фразами: «просто так», «нічого», «дрібниці», «ти не турбуйся». Віп так і не розповів матері про свою сутичку з Петром, заспо-

коївши її тим, що Микола Леонідович усе простив Ігорю, а Петро Маслоук уже знову перший учень у роті і в училищі.

Останні дні відпустки проминули дуже швидко. Нарешті, настав день від'їзду. Ігор начистив гудзики, запакував речі і вислухав від матері всі можливі поради: спочатку дома, потім по дорозі до вокзалу і втретє — вже у вагоні.

Пролунав голос провідника:

— Хто проводить, залиште вагони!

Мати ще раз обняла сина і спустилась на перон. Пролунав гудок. Поїзд рушив. І поки вокзал не сховався з очей, Ігор бачив постать матері, яка то махала хусточкою, то тією ж самою хусточкою витирала очі.

А поряд з нею стояв хлопчик з рудим волоссям і щосили махав рукою.

ГРА

Коли після літньої перерви вперше заходиш до училища, все в ньому здається якимсь незвичайним.

Особливо пахнуть свіжопофарбовані двері і вікна, побілені стіни, особливо віддаються кроки в довгих коридорах під склепистими стелями, якось інакше звучить сигнал горніста, і обличчя офіцерів-вихователів і викладачів теж якісь особливі.

Ігорю хотілося кинутися до Миколи Леонідовича, що радісно зустрічав своїх вихованців після довгої літньої відпустки. Але існує порядок. Офіцеру-вихователю приємно, коли суворовець завжди, що б не сталося, викопує встановлені в училищі правила.

Ігор взяв під козирок і відрпортував:

— Товарищу капітан, суворовець четвертого відділення п'ятої роти Криничний Ігор з канікулярної відпустки прибув. Зауважеш немає.

Офіцер-вихователь поплескав хлопчика по плечу:

— Приїхав? Благополучно? Чудово! Чудово! Ну, розповідай, як гулялося, як мама?

Ігореві хочеться все розповісти Миколі Леонідовичу, хочеться відчувати його руку на своїй голові, але приїхали вже і Кость, і Юрко, і Тарас, і веселі голоси сотень хлопців наповнюють гомоном довгі коридори.

Увесь день проминув у розмовах, у спогадах. Хлопці віталися з офіцерами-вихователями, з викладачами, з товаришами. Вони збиралися в купки, оглядали класи, спальні, майстерні, манеж¹, бібліотеку, фізкультурний зал.

¹ Манеж — тут майданчик або приміщення для навчання верхової їзди і виїжджування (трювання) коней.

Ігор, Кость, Юрко, Тарас і ще десяток хлопців обступили Миколу Леонідовича, слухаючи розповідь офіцера про найближчу роботу.

— О! В табір! Чудово! А коли ми туди поїдемо? Давайте швидше! — чути було захоплені вигуки хлопців.

— Не сьогодні і не завтра, — відповів офіцер. — Треба спочатку підготуватися. Старші класи вийдуть через день ставити намети. Потім повернуться до училища, і до табору вийдуть молодші класи.

— А старшокласники хіба не будуть у таборі? — спитав хтось із хлопців.

— Будуть. Але вони вийдуть пізніше і наступатимуть на табір, а ви захищатимете його.

— Оце цікаво так цікаво! — промовив Кость. — Не пустити їх! І ми покажемо, що витримаємо яку завгодно блокаду!

— А для цього, — сказав Микола Леонідович, — треба як слід підготуватися. Отже, з завтрашнього дня — всі до майстерень, готувати собі зброю!

Хлопцям зразу ж хотілося бігти до майстерні, але перший день — день відпочинку. Вони довго обмірковували план оборони, радились, яку зброю кому робити, мріяли про відважні вчинки під час бою за табір.

Другого дня закипіла робота. В майстерні стояв гамір від дзижчання пилок, шелесту рубанків, стукоту молотків. Моделі пістолетів, автоматів, кулеметів хлопці виготовляли під наглядом майстра та офіцерів-вихователів і складали в ящики. Особливу увагу приділяли хлопці тріскачкам, домагаючись, щоб вони торохтіли, як справжні кулемети.

До табору раз у раз від'їздили грузовики, навантажені наметами, продовольством, посудом, білизною, ліжками, санітарним майном і всім потрібним для місячного перебування суворовців у таборі.

Нарешті настав довгожданий день.

Уранці все училище було вишикуване на плацу. Генерал оголосив наказ про виїзд до табору. Сьогодні молодші класи займають табір і організують оборону. Через кілька днів старші суворовці починають наступ на табір. Оборonoю командує генерал-майор Тименко. Керує наступом полковник Голуб. По дорозі до табору проводяться кожним відділенням воєнні ігри під керівництвом офіцерів-вихователів.

Ігор тільки одного боявся: а що, як його призначать у санітари? Санітарна служба необхідна. Він це знав, але яка насолода бути санітаром, коли інші стріляють! Та Микола Леонідович розуміє Ігоря і інших хлопців. Гру в санітарів відділення організує по дорозі до табору.

Відділення розбивається на три ланки по сім чоловік кожна. Інші чотири суворовці розподіляються так: три виконуватимуть ролі поранених, а один буде за помічника капітана.

Командир першої ланки — Мовчан Кость, другої — Криничий Ігор, а третьої — Череда Юрій. Вони одержують годинники, компаси, санітарні сумки з намальованими на них червоними хрестами.

— Одержуйте бойове завдання, — каже Микола Леонідович, вручаючи кожному командирові запечатаний конверт. — Виконуйте наказ!

БОЙОВЕ ЗАВДАННЯ

Ігор хвилюючись розриває пакет і виймає звідти карту місцевості і лист з наказом.

Але в листі замість літер він бачить тільки крапки та риски. Розшифрувати наказ для Ігоря не становить ніяких труднощів. Азбуку Морзе він знає відмінно. Через п'ять хвилин він читає лапці зміст бойового завдання:

— «Ланка суворовця Криничного іде вулицею Горького до телефонного стовпа № 104. Звідси повертає по азимуту 270 і продовжує рух. Від вітряка повертає на 30 градусів ліворуч і йде до діброви. Знаходить пораненого, подає першу допомогу і доставляє його в санітарну частину, рухаючись під азимутом 210. Капітан Єгоровський».

Хлопці швидким кроком проходять вулицею Горького, поглядаючи на телефонні стовпи.

— Сто! — кричить Тарас.

— Тихше! — стримує його Ігор. — Ти в бойовій обстановці.

Нарешті, і стовп № 104. Командир ланки дивиться на компас. Азимут 270 градусів.

— 270 градусів — це просто на захід, — робить висновок Ігор.

— Це просто йти по вулиці Орджонікідзе, — додає Тарас, коли Ігор показує напрям путі.

— Дивіться, щоб не проминути вітряка, — попереджає Ігор.

Повсякчасні нагадування Миколи Леонідовича бути спостережливим тепер стають у пригоді.

Хлопці примічають усе: напрям вітру, рух машин по вулиці, число пройдених кварталів.

На перехресті двох вулиць ланку спиняє старший лейтенант Корольов. Він з нашивкою посередника на рукаві. Перевіривши правильність розшифровки наказу, офіцер повертає документи Ігореві:

— Продовжуйте виконання наказу!

— Слухаюсь! Продовжувати виконання наказу! — відповідає Ігор, взявши під козирок і клацнувши закаблуками.

Будинки стають дедалі все меншими. Натомість більшають садки, городи. Місто кінчається.

— Вітряк! — пошепки каже Тарас.

— Бачу,— відповідає Ігор, і всі хлопці вистрибком біжать до млипа.

Командир ланки відраховує 30 градусів від попереднього напрямку. Виявляється, шлях лежить через луг, за яким вдальні зеленіє перелісок.

— Ну, ходімо вже! — підганяє Боря Іванов.

— Ходімо? — перепитує Ігор.— А що треба робити, щоб не збитися з узятого напрямку? Ми ж ітимемо не шляхом і не стежкою, а навпростець!

— Що? — замислюється Боря.— Що! Треба знайти орієнтир.

— Ти, очевидно, знайшов його? — примруживши око, каже Ігор.

Боря, Тарас, Ігор і всі інші вдивляються в напрямі 30 градусів ліворуч від азимута 270. Немає жодного предмета, що виділявся б на фоні луку або височів би на обрії.

— Гм... Становище ускладнюється,— замислено каже Ігор.

Він засовує руки в кишені, збиває картуза на самий лоб і, розставивши, як це роблять моряки, ноги, хвилину думає. Вся ланка стежить за своїм командиром.

Що ж робити? Іти просто, тримаючи в руці компас? Але це, поперше, незручно. По-друге — обов'язково відійдеш від узятого напрямку. Спробуй тоді знайти в лісі пораненого!

Ігор відчуває насолоду від своєї моряцької пози, але стояти так — це означає порушувати дисципліну. Ігор виймає руки з кишень. Раптом обличчя його прояснюється.

— Тарас і Боря, біжіть уперед! — командує він.— Коли я крикну «стій», один із вас хай спиниться, а другий — біжить ще метрів сто. Ви будете для нас орієнтирами.

Коли хлопці відбігають на достатню віддаль, Ігор перевіряє по компасу, чи стали вони на правильній лінії, і решта ланки йде до них. Тепер треба знову висилати вперед орієнтир.

— О,— кричить Тарас,— дуб! Дивіться!

Справді, з цього місця видно дерево, що височить над рівною лінією переліска. Ігор знову перевіряє напрям по компасу і командує:

— Орієнтир — дуб. Ланка, кроком руш!

Один за одним, швидкою ходою розвідників суворовці йдуть до лісу.

Луг перейдений, ось уже починається чагарник, зарості вільшини, молодого дубняка, горіщини. Дуб зникає з поля зору. Тепер треба бути дуже обережним, щоб не заблудитися.

Кілька хвилин хлопці відпочивають у холодку. Потім Ігор залишає Борю Іванова на місці, а решта йдуть шукати пораненого. Вони продираються через кущі, заглядають за кожне дерево. Раптом лунає ледве чутний стогін.

— Тс...— прикладає Ігор палець до губів.

Хлопці прислухаються. Знову стогін. Всі прожогом кидаються праворуч і через хвилину знаходять Олесь Кириченко. Він лежить під розлогою дикою грушею і стогне, хоч на обличчі в нього весела усмішка.

— Ну, поранений нам попався — нівроку! Такого перенести на руках — тричі спітнієш,— зітхає Тарас.

Справді, Олесь — найтовщий з усіх у відділенні капітана Єгоровського.

— Припинити жарти! — суворо наказує Ігор. — Олесь — поранений боєць, і ми нестимемо його, хоч би він важив п'ять пудів.

— Куди вас поранено? — стурбовано питає Олесь командир ланки.

— В обидві ноги,— намагаючись сховати усмішку, відповідає хлопець.— Як жажнуло спарядом по ногах! Я так і впав!

— І зразу ж став їсти груші,— додає Тарас.

— О! Скільки тут груш! — вигукує Боря.— Вони смачні? — і нахилється взяти.

— Боєць Іванов! Струнко! — командує Ігор.

Боря випростується і застигає по команді «струнко».

— Санітари, виконуйте бойове завдання! — наказує Ігор.

Суворовці виймають індивідуальні пакети, скидають з Олесьа чоботи, накладають перев'язку.

— Ну, як вам тепер? — співчутливо питає Ігор.— Легше?

— Ніби трохи полегшало,— стогне «поранений».

— Солдат! Полкової кухні близько віде не бачив? — звертається до «пораненого» Тарас.

— О-о-о... — стогне Олесь.— Не ба-а-чив...

Суворовці роблять з плащ-палатки носилки, кладуть на них «пораненого». Ігор визначає азимут 210 градусів, і ланка рухається до санчастини.

Гайок швидко кінчається. Спітнілі суворовці виходять знову на луг, але йти доводиться помалу. «Поранений» таки важкенький. Та ніхто не виявляє невдоволення — виконувати бойове завдання завжди нелегко. Три роки правильно поставленого фізичного виховання дали свої наслідки. Хлопчики здорові, міцні, витривалі.

В усіх заклопотаний вигляд, серйозні обличчя.

— Стогни дужче! Нічого придурюватися,— нагадує Тарас «пораненому», коли той за хвилину замовкає.

— А ти думаєш, легко стогнати? — відповідає Олесь.— У мене вже горлянка заболіла.

— Ну, тоді хоч крикни: «ой»,— каже Тарас і щипає «пораненого» за ногу.

— Ой! — крикує Олесь і з сміхом пручається, штовхаючи ногою «санітара».

— Вам гірше? — стурбовано питає Ігор.

— Тарас щипається, — скаржитися Олесь.

— Рядовий Тарасюк! Припиніть жарти! — суворо наказує командир ланки, але не витримує серйозного тону і додає: — А ти справді стогни як слід, а то кинемо!

Незабаром хлопці виходять на шлях. Недалеко, в тіні невеликого гайка, стоїть вантажна автомашина. Хлопці пізнають постаті капітана Єгоровського і лікаря з санчастини. З другого боку шляху поспішає до машини ланка Костя Мовчана, що теж несе «пораненого».

Ще кілька хвилин, і вони здають «поранених». Лікар перевіряє якість перев'язки, оглядає самих «санітарів», а ще через кілька хвилин підходить і третя ланка. Всі сідають на машину і їдуть до табору.

По дорозі вони обганяють три підрозділи велосипедистів з 4 класу, що мчать до табору.

Машина зупиняється коло мосту через річку. Звідси до табору залишається не більше кілометра. Микола Леонідович із своїми вихованцями виходить з автомобіля, а шофер з лікарем їдуть далі.

— Зараз ми влаштуємо гру «розпалити вогнище», — каже офіцер-вихователь.

— Чудово! — радіють хлопці.

РОЗПАЛИТИ ВОГНИЩЕ!

Треба буде перепливти через річку, швидко назбирати дров на тім боці і розпалити вогнище, витративши не більше двох сірників. Хто зробить усе найшвидше — той і виграє.

— Починай! — подає команду офіцер-вихователь.

Тарас устигає роздягтися першим. Він так-сяк нав'язує на голову одягу, і, коли ще все відділення на березі, пропливає метрів з десяти. Але серед річки клуночок з одяжею раптом сповзає набік і наполовину поринає в воду. Тарас хоче підтримати його, та в нього нічого не виходить. Вся одяга в воді, і хлопець насилу допливає до берега, радий, що хоч не втратив нічого з свого обмундирування.

Інші хлопці теж поспішають, але кожен намагається міцніше прив'язати одягу, — коли замкнуть сірники, тоді вже не виграєш. Треба робити не тільки швидко, але й добре. Один по одному суворовці стрибають у воду. Обережно, щоб не замочити клуночка з одяжею, вони плывуть на той бік. Потім швидко оглядаються.

На березі двадцять п'ять хлопчиків, але не чути ні крику, ні галасу. «Розпалювання вогнища» дорівнює виконанню військового завдання, а суворовці звикли вже, що в бойовій обстановці не можна здіймати зайвого гамору.

На кілька хвилин берег порожніє. Всі кинулись у куці шукати дров. Потім то один, то другий суворовець знову з'являється на

березі і, присівши, старанно розкладає спочатку суху траву, зверху — тоненькі трісочки і гілочки, і аж зовсім зверху — грубіші дрова.

Залишається найголовніше — запалити.

«А що, як сірник попався поганий? Або несподівано війне вітер? Або дрова не досить сухі?»

Кожен хвилюється. Треба зробити якнайшвидше, швидше ніж інші, але покванився, ледь-ледь схибив, і вийдеш зовсім із гри.

Ігор, затаївши подих, черкає сірника. Сірка спалахнула, і хлопцеві хочеться зразу ж піднести вогонь до дров. Але тут саме й не можна поспішати. Ігор витримує якусь мить і, коли полум'я взялося вже як слід, підносить сірника до дров. Трава враз чорніє. Ледве помітні при сонячному світлі язички полум'я охоплюють тоненькі гілочки. Ігор полегшено зітхає і тільки тепер оглядається навкруги.

Юрко вже вийшов із гри. Перший сірник погас, а запалюючи останній, — дуже важко не хвилюватися. Хвилювання ж, як відомо, мало допомагає в такому становищі. І тепер Юрко сидить, трохи не плачучи, коло своїх дров з порожньою коробочкою в руках.

Тарас не втрачає надії. Він поклав на сонці замоклі сірники і вперто чекає.

У нього принаймні є надія випередити Юрка.

Микола Леонідович відзначає в списку тих, хто встиг розпалити багаття.

Він ставить цифру «1» проти Ігорового прізвища, «2» — проти Костевого.

То тут, то там здіймаються струмки синього диму. У Ігоря вже горить так, що аж тріск іде, і він удруге біжить до кущів по нові дрова.

Вже троє з відділення похмуро сидять коло своїх купок дров, які сьогодні не запалають яскравим полум'ям. Тарас пробує пальцем сірника і обережно черкає. Але головка розпадається і на черкалі залишається білувата смуга від невисхлої сірки. Хлопець намагається не дивитись на останнього сірника, що так довго не сохне. Щоб швидше минав час, він починає лічити, скільки хлопців встигли розпалити багаття.

— Вісімнадцять, — шепоче він і чекає, чим кінчиться спроба Сані Мороза.

Ось Саня витяг сірника, нахилився до дров. Тарас бачить, як здіймається димок.

— Дев'ятнадцять, — шепоче він, але дим раптом зникає.

— Вісімнадцять, — голосно промовляє Тарас.

Саня біжить до ліска по суху траву. Тарас пробує пальцем блискучу головку сірника і з рішучим виглядом людини, що йде на все, рвучко креше сірником об черкало.

«Горить!» — хочеться гукнути йому, але він боїться не тільки розкрити рота, а навіть дихнути.

— Горить! — переможно гукає він, коли полум'я охопило дрова.

Микола Леонідович ставить проти Тарасового прізвиська «19». Через хвилину багаття займається і в Сані. Все. П'ять хлопців сидять засмучені. Микола Леонідович ще раз пояснює їм, у чому їхня помилка.

— Кожна операція,— закінчує він,— буде вдалою тільки тоді, коли старанно підготовлені і виконані окремі моменти цієї операції. Робити треба швидко, але так, щоб ця швидкість ішла не за рахунок якості.

Іншим разом хлопці пекли б картоплю, купалися б, але зараз їм хочеться швидше побачити табір.

— Загасити вогнища! — командує офіцер-вихователь і потім пильно перевіряє виконання свого наказу.

Саня Мороз, затоптавши своє багаття, уїдливо питає в Юрка, коло якого лежить купка дров:

— А ти чому не затоптуєш свого вогнища? Гляди, а то пожежі наробиш!

— Нічого сміятися,— зупиняє його Кость,— ти теж не на перше місце вийшов.

Саня хоче щось сказати в своє виправдання, але лунає команда офіцера-вихователя.

— Від-ді-ле-ння! В дні шеренги лаштуєш!

ПОДВИГ СУВОРОВЦЯ КРИНИЧНОГО

Сталось те, чого так боявся Ігор. Його призначили в секретний дозір на зовсім безпечну дільницю далеко від «фронту». Він повинен сидіти тут і чекати «ворога», який, напевне, ніколи не з'явиться в цьому районі. Як було цікаво вчора і як нудно сьогодні!

Вчора! Аж до самого вечора тривала напружена підготовка до оборони. Будували і маскували різні курені і намети, що мали хвилюючі назви: склад боєприпасів, пункт спостереження, майстерня по ремонту зброї, медпункт, бомбосховище... Копали окопи, кулеметні гнізда, мінували підходи до табору, тягли лінії телефонного зв'язку... У всіх, і у Ігоря особливо, був такий схвильований, радісний настрій, піби вони чекали великого свята.

І от маєш! Лежи і дивись на чотири кущики, що стирчать серед простого луку. Навіть немає телефону, щоб поговорити з штабом. Та й про що говорити? Хіба можна сподіватися, що «ворог» поведе наступ з цього боку? Хто рискне йти через великий луг? Їх же всіх перестріляють!

Чому не послати було сюди Олеса Кириченка? Він не любить

багато рухатись. Лежати тут для нього було б найвищою насолодою. Так ні! Послали Ігоря з суворим наказом: бути якомога обережнішим, нічим не виявляти своєї присутності, ні в якому разі не стріляти з «кулемета», хіба тільки коли його оточать і відріжуть шлях до табору.

Капітан Єгоровський, мабуть, просто хотів випробувати дисциплінованість Ігоря. Ну що ж? Добре. Він лежатиме тут і доведе Миколі Леонідовичу, що розуміє важливість дисципліни.

«Ні в якому разі не стріляти з «кулемета»,— згадує він наказ.— В кого стріляти?» — з гіркотою питає себе Ігор.

Перед ним, трохи збоку, два високі дубки. До них не більше як метрів 20. Хіба злізти на дуба і подивитися, що там за лугом, біля зеленого гайка, що видніється на обрії?

Здалека, з-за табору, раптом долітає несамовите тріскотіння. Почався наступ! Там старші класи форсують річку, по всьому фронту йде скажена стрілянина, в штабах пишуть зумери¹ телефонів, лунають суворі накази командирів, ідуть в контратаки підрозділи оборонців табору... Ігореві хочеться плакати від образи за своє нещасне становище.

Він пригадує розмови Миколи Леонідовича, що всі посади в армії і на полі бою однаково почесні. Але Ігорю хочеться боротися за свій табір, а не лежати тут без ніякого діла. Як не розуміє цього Микола Леонідович!

Сонце починає припікати. Та окоп зроблений біля куща шипшини, і спека хлопцеві не страшна. Ігор у сотий раз оглядає поле перед собою.

За звичкою, прищепити яку так старався офіцер-вихователь, він відзначає луг, два дубки, гайок на обрії, чотири кущі на лузі...

— Що?! — Ігор протирає очі.

Кущів не чотири, а п'ять!

Невже він помилився? Ні. Він точно пам'ятає, що їх було чотири.

Він знову лічить:

— Один, два, три, чотири, п'ять... Де міг узятися п'ятий кущ?

Ігор уже не прислухається до стрілянини, що, то затихаючи, то знову шаленіючи, доноситься від річки, з того боку табору. Вся його увага — на кущах.

— О! — У Ігоря починає несамовито битися серце. Один, найближчий до нього кущ, рухається!

Кущ наближається просто на Ігоря. Що робити? Побігти до штабу і сповістити? Але тоді Ігоря побачить той, що повзе з тим кущем. Почекати і взяти в полон? А що, коли розвідник, користуючись з того, що їх тут тільки двоє, порушить правила «бою» і втече?

¹ З у м е р — електромагнітний переривник для автоматичного замикання і розмикання струму; видає під час роботи своєрідне гудіння.

«Стій! — раптом виникає думка в Ігоря. — Напевно, розвідник пройде далі, аж за Ігорів окоп, і тоді його буде дуже легко спіймати».

Хлопчик чекає. Ось уже куц не далі як на 50 кроків від нього. Куц хвилину відпочиває, потім повзе десяток кроків уперед. Ще хвилинка відпочинку, — і знову десяток кроків уперед...

А що було б, коли б Ігор не помітив куца?

У хлопця навіть холодне спина від цієї думки. Який сором довелось б йому пережити!

Куц уже коло двох дубків. Це в двадцяти кроках від Ігорового окопу. Хлопчик, здається, вріс у землю. Жодного руху, тільки очі бігають, озираючи час від часу луг, і потім знову прикидають до куца.

Розвідник спинився коло дубків. Розсувається гілля, і в зелені в плямистій маскувальній одежі вилазить... Маслюк.

У Ігоря перестає битися серце. «Я гадаю, що з тебе не буде офіцера», — згадує він Маслюкові слова.

«Та я ж тебе спіймаю зараз, як мишу! — із задоволенням говорить до себе Ігор. Щоб спіймати розвідника — досить запам'ятати номер, що висить у нього на грудях, — К-0127», — повторює про себе Ігор.

«К» — це перша літера прізвища Маслюкового офіцера-вихователя, старшого лейтенанта Корольова.

Але що це?

Петро Маслюк витягає с куца телефонний апарат, коток з дротом. Озирнувшись навколо і не помітивши нічого підозрілого, він швидко, як кішка, здирається по стовбуру вгору. Зараз розвідник передасть своїм, що дільниця не охороняється. Ігор розуміє тепер, що зробив помилку. Треба було раніше бігти до штабу, а тепер, поки він добіжить, ворог може встигнути послати сюди значні сили. Адже велосипеди вчора ще відправлені з табору до училища і надійшли в розпорядження полковника Голуба. Сорок верхових коней — теж у розпорядженні полковника. Може, там, за гайком, стоїть кіннота і чекає сигналу, щоб ринутись на незахищений табір.

У Ігоря блискавично виникає рішення: підповзти до дубка і перерізати дріт.

Маслюк зникає в густій гіллі дуба. Тільки тоненький шнур від телефону, що губиться в зелені дерева, свідчить про присутність Маслюка.

Ігор вилазить з свого сховища і, затиснувши в руді складаний ніжик, повзе до дубка.

— Снаряд! Снаряд! — чує він приглушений голос розвідника. — Говорить Міна. Ви чуєте мене, Снаряд? Говорить Міна. Так... Так... Я встановив пункт спостереження на дубку.

Ігор приготував ніжик і, взявши в руки дріт, чекає моменту, щоб перерізати його.

— Весь табір на видноті, — продовжує Маслюк, — дільниця АВС...
— Треба різати! — вирішує Ігор.

В цю мить над ним лунає тріск, хряскотить поламане гілля. Ігор здригається від несподіванки. Просто перед ним важко падає на землю Маслюк. Ігор спочатку нічого не розуміє. Потім він бачить нерухоме Петрове тіло, зжовкле обличчя і струмочок крові, що поволі стікає з рота по підборіддю. У хлопчика аж мурашки забігали по тілу.

«Невже загинув?»

Ігор припадає до грудей товариша.

Так-так... так-так... Удари серця ледве чутні, але Петро живий, Гарячково поспішаючи, Ігор розстібає йому комір, розпускає пояс, підкладає під голову картуз...

Що ж робити? Бігти до табору? А коли в цей час Петро вмере? Та чи має право він залишати свій пост?

Що буде, коли в його відсутність «ворог» нападе на цю дільницю табору?

Ігор бризкає в обличчя Маслюку з своєї баклажки. Ні. Петро так само нерухомий і страшний, жоден мускул на лиці не здригнувся від холодної води. «Ні. Наступ і оборона — це тільки гра. А Петрове життя — це життя людини. Схопити на плечі його нерухоме тіло і нести до найближчого санпункту. Може, ще встигнуть його врятувати».

Раптом Ігореві впадає у вічі телефонний апарат, що звисав з дерева майже до самої землі. Хлопчик якусь мить дивиться на апарат, потім швидко бере трубку.

— Снаряд! Снаряд! Ви чуєте мене? Говорить Міна. На дільницю АВС підійшов сильний загін противника... Скільки? Не менше трьохсот чоловік. — Хлопчик усвідомлює свою помилку тільки тоді, коли з трубки лунає сміх. Схвилюваний страшною подією, він надто перебільшив число. Справді, не міг же генерал оголити інші дільниці оборони. — Які триста?.. Невже я сказав триста? Ні... Не менше п'ятдесяти чоловік... Так... Півсотні... Так... Так... Єсть бути уважним... Так... Єсть продовжувати спостереження!

Ігор кидає трубку і знову припадає до Петра Напруживши всі свої сили, він звалює його собі на спину і несе до табору. Обличчя йому червоніє, піт заливає очі, але хлопчик не відчуває тягара.

«Невже він умер?»

Ця думка прорізує свідомість Ігоря, і він біжить з непосильним вантажем, захекавшись, нічого не бачачи перед собою. Серед рідких кущів, він як маленька мурашка, що несе на собі втричі більшу за себе зернину.

Ігор чує, що в нього починають підгинатися ноги. Ось-ось він упаде. Нелюдським напруженням він робить ще кілька кроків і осідає на землю. Якусь секунду він лежить. Потім схоплюється на ноги і вибігає з куців на чисте місце. Он три суворовці йдуть до «складу боєприпасів».

— Сюди! Сюди! — гукає він.

Через хвилину вони вчотирьох несуть Петра до санчастини, а через п'ять хвилин в наметі коло Маслока — капітан Єгоровський, майор Лихачов і сам генерал Тищенко.

Всі напружено чекають, поки лікар вислухає Петра і впоркує йому щось у руку.

— Глибока непритомність, вивих плеча, можливо, тріснула ключиця, — повідомляє лікар. — Могло б кінчитися дуже сумно, але допомога подана вчасно, і тепер немає ніякої небезпеки.

— Ху-у... — разом виривається з грудей у офіцерів, у генерала і у суворовців.

— А кров? — питає Ігор. — Кров з рота?

— Падаючи, він прикусив язик. Це нічого, — каже лікар.

Ігор спохвачується: він же покинув пост! Взявши під козирок, хлопчик підходить до генерала:

— Товаришу генерал-майор, дозвольте звернутися до капітана Єгоровського.

Генерал, звичайно, дозволяє.

— Товаришу капітан, дозвольте доповісти. — І Ігор розповідає про все, що сталося на його дільниці.

Генерал схвально киває головою. У полковника Голуба немає зараз стільки війська, щоб негайно кинути в атаку на цю дільницю сто чоловік. Адже щоб атакувати п'ятдесят чоловік оборони, треба мати принаймні сто наступаючих. Але полковник може підтягнути резерви. Генерал дає наказ перекинути в район Ігорового окопу роту суворовців і тримати постійний зв'язок з штабом.

Потім він підходить до Ігоря і дякує йому:

— Ви зробили так, як повинен був зробити справжній суворовець. Ви виявили мужність, високе почуття дружби і справжню військову кмітливість. Дякую вам, суворовець Криничий Ігор, — закінчує генерал і тисне хлопчикові руку.

У Ігоря стають блискучими очі. Він сам не знає, хочеться йому плакати чи сміятись, а може, те й друге разом.

— А тепер можете відпочити, — каже генерал.

— Ні! Ні! Я не стомився, — стурбовано відповідає суворовець. — Я теж хочу захищати табір!

Начальник училища сміється:

— Ну, добре, ідіть на оборону табору.

— Слухаюсь, іти на оборону табору! — твердо промовляє Ігор і, клацнувши закаблуками, повертається і виходить з намету.

КУЛЕМЕТИ, ВОГОНЬ!

Телефон звисає з дуба так само, як його залишав Ігор. На лузі ніяких ознак наступу. Ігорева хитрість удалась: очевидно, «ворог» не підготував відповідних сил для наступу проти п'ятдесяти чоловік.

Рота майора Лихачова розтапувалася серед чагарника, замаскувалася гіллям у окопах. Ігор перерізав дріт, і апарат падає йому просто в руки. Потім хлопчик з'єднує кінці проводу і тягне його до командного окопу. Порадившись з командиром, він викликає «Снаряд».

— Говорить Міна... Чому мовчав? Близько підійшли «вороги», боюся, що почують... Так, тепер відійшли... «Противник» відвів частину своїх сил. Залишилось не більше як двадцять п'ять бійців... Ні. Не видно, щоб вони чекали наступу. Так, п'ятдесят чоловік цілком досить, щоб захопити табір з цього боку... Слухаюсь, чекати наказів.

Майор Лихачов, капітан Єгоровський усміхаються. Ігор почував себе героєм. Він вдивляється в далечіль, туди, де боввапіє гайок, і раптом скрикує:

— Ідуть!

Це не зовсім точно. «Вони» не ідуть, а повзуть, та справа не в цьому.

— Ідуть,— прокочується по фронту.

Рота майора Лихачова припала до землі. Командир дає наказ тримати напоготові «кулемети» і «гранати».

— Не починати стрілянини без мого наказу! — закінчує майор.

Наступаючі все ближче і ближче. Ігор відчуває, як його охоплює незвичне хвилювання. Він забуває, що це тільки гра. Гарячковим поглядом стежить він за «противником», що крок за кроком підповзає до лінії оборони. Рука лежить на тріскачці, готова за першим словом командира дати «чергу».

Ось наступаючі вже зовсім близько. Зараз вони підповзуть до самих кущів, де засіли молодші.

Коло дубків півсотні наступаючих схоплюються на ноги і кидаються в атаку.

— Кулемети, вогонь! — гримить голос майора Лихачова. Скажена тріскотнява наповнює повітря. Наступаючі миттю падають на землю.

— Гранати! — командує майор.

Десятки ялинових шишок летять із кущів, і знову шаленіють «кулемети». Молодші з таким захопленням стріляють, що майорові Лихачову не хочеться подавати команди «припинити вогонь», хоч бій уже можна вважати скінченим.

Нарешті майор вигукує:

— Припинити вогонь!

«Стрілянина» раптом стихає. Лихачов з офіцером-посередником виходять з кущів і йдуть до «противника». Звідти назустріч їм підіймаються командир першої роти із старшим лейтенантом Корольовим — посередником.

Чотири офіцери хвилину розмовляють. Сердитий командир першої роти нервово сперечається.

— Ви переможені,— каже до нього Корольов,— ви потрапили в засідку. Підрозділ наступаючих слід вважати частково знищеним, частково взятим у полон.

Молодші оточують «полонених» і «битих».

— Ну, як вам подобається наш Сталінград? — питає їх Кость.

— Ну, ну, не дуже, а то ми вас усіх тут порозкидаємо,— загрожує хтось із «убитих».

— Порозкидати не штука, а от перемогти — для цього треба мати голову на плечах,— уїдливо каже Кость.

Втручаються офіцери, і суперечка затихає. «Ворогів» ведуть до штабу.

В штабі виявляється, що полковник Голуб уже втратив більшу половину свого війська, а невдала операція в районі АВС і зовсім знесилила наступаючих. Збирається нарада посередників і вирішує, що гру можна вважати скінченою. Табір устояв. Старші класи не могли взяти його. Через годину решта наступаючих входять у табір і займають місце в своїх наметах.

Полковникові розповідають про події в районі «двох дубків», або АВС, і він заходить до намету капітана Єгоровського, щоб побачити Ігоря.

— Молодчина! Дякую вам, що ви врятували Маслюка.

Хлопчик здивований, що полковник аж ніяк не сердиться на нього, хоч поразка наступаючих багато залежала від Ігоря.

— Завжди будьте віддані своєму обов'язку і мужні,— закінчує полковник, тиснувши Ігореві руку.— Ви поводитись сьогодні, як справжній суворовець!

Увечері Ігор зайшов відвідати Петра. За наказом лікаря Маслюк мав пролежати кілька днів у санчастині.

— Я так боявся за тебе,— каже Ігор.— У тебе із рота текла кров.

— Невже ти ніс мене? — дивується Петро.— Ні. Ти таки молодчина!

— Ти знаєш, які в мене мускули? — дає йому руку Ігор.— Спробуй.

Хлопчик стискує кулак і, зціпивши зуби, напружує м'язи передпліччя.

— О! Ти міцний хлопчина! А спробуй мої!

Ігор мацає під коврою теплу Петрову руку.

— У-у... в тебе як залізни... У мене не такі...

— І в тебе будуть такі! Ти ж іще...— Петро зупиняється,— ти ще не такі матимеш. За це не турбуйся.

Він і разу не промовив слова «малий», хоч воно вже кілька разів готове було зірватися з язика. І хоч тепер у цьому слові не було нічого образливого, Ігор розуміє і цінить тактовність Петра.

— Але як ти чудово повз із кущем!— із захопленням каже Ігор.— Коли б я не перелічив кущів з самого початку, ти захопив би мене несподівано.

— Так...— трохи з сумом мовить Петро,— але справа повернулась до мене поганим боком...

— Ну, нічого,— цілком щиро заспокоює його Ігор.— Це ж не твоя вина. Просто трапилася погана суха гілка.

Вони ще довго розмовляють удвох про сьогоднішній бій і, посперечавшись, хто кращий стратег і тактик — генерал чи полковник, переходять до нового навчального року, потім розмовляють про далеке майбутнє після скінчення училища.

Приходять відвідати Петра Володя Круглов і Вітя Бродов. Серед трьох юнаків Ігор спочатку ніяковіє. Але вони розмовляють з ним, як з рівним, хіба тільки, може, трохи більше вихваляють його, ніж то слід було б.

Хлопчик сидить задоволений і гордий, що він у такій компанії.

Старші пробують Ігореві мускули і знову хвалять його.

— Ти знаєш,— каже Володя,— можливо, я візьму тебе в збірну футбольну команду...

— Ну? — рожевіє від задоволення Ігор.— Правда?

— Справді, чому не взяти його? — подає голос Віктор.

— Правда,— каже Володя,— візьмемо! Тільки, звичайно, на тренування.

— Невже в збірну? — допитується Ігор, не вірячи такому несподіваному щастю.

— В збірну...

Лунає сигнал на вечерю для молодших класів. Ігор прощається і виходить з намету.

Він раптом натягає картуза аж на лоб, засуває руки в кишені і, по-моряцькому, розставивши ноги, якусь мить нерухомо стоїть, суворо вдивляючись у сутінки. Потім швидко виймає з кишень руки, поправляє картуз і карбованим кроком іде до свого відділення.

ЗАПИСКИ
СОЛДАТА

I

Хто хоче в розвідку? — крикнув офіцер, витягнувши записку книжку.

«Ось куди мені треба», — промайнуло в думці, і я назвав своє прізвище.

За півгодини я вже сидів у землянці окремого взводу пішої полкової розвідки і розмовляв з черговим. Надвечір повернувся з навчання взвод, і тепла землянка наповнилась гамором. Мені сподобалися майбутні товариші. Вони були переважно молоді, доброзичливі, веселі, і, головне, в кожній постаті почувалась самостійність і впевненість.

Лейтенант, командир взводу, покликав мене до столика. Я з задрістю дивився, як сидить на ньому пілотка. Вона була зсунута пабакир і трималася якимсь чудом біля самого вуха, як може триматися, не падаючи дотолу, тільки в молодших лейтенантів та лейтенантів, що недавно закінчили військове училище.

— Старий, — звернувся він до мене, — ви взагалі уявляєте, що таке розвідка?

«Старий! — подумав я собі. — Який же я старий? Мені лише сорок років!»

— Вам доведеться частіше ризикувати життям, ніж у інших взводах, і робити таке, чого звичайному бійцеві робити не доводиться. Розвідник стріляє рідко, тільки у виняткових випадках. Масте ви в собі силу заколотити гітлерівця? Це вбити, а заколотити?

Я глянув на його обличчя з ніжною, як у дитини, шкірою, але з упевненими і трохи задерикуватими очима і уявив собі, як він мав поводитися дома, коли приносив з школи погану оцінку. Напевне, намагався триматися байдуже, може, навіть бравував, але на серці в нього шкребло. Словом, це був хлопчик з хорошої родини, порядний і добре вихований.

Я відповів, що вбити, наприклад, собаку — це нікому не принесе задоволення, але скаженого собаку повинен убити кожний, хто його зустрине, незалежно від того, яким способом доведеться його вбити.

— Правильно, старий! — тоном учителя, що почув від ненадійного учня правильну відповідь на складне питання, промовив лейтенант. — Та це не все. Інколи розвідник тижнями нічого не робитиме,

але траплятиметься, коли ви, зморені маршем, повинні будете зразу ж, не відпочиваючи, йти в розвідку. Інколи розвідникові доведеться пролежати на снігу і день, і добу, чекаючи слушного моменту. Чи вистачить у вас терпіння і витривалості для цього? Чи досить знаєте ви себе?

Мені хотілося спитати лейтенанта, скільки разів за своє життя голив він бороду.

— Майте на увазі, — додав командир, — що вилежати на снігу добу важче, ніж піти в атаку проти кулеметів. За це, правда, не дають орденів, але... Взагалі вірте мені. Я був на фронті і знаю.

Я усміхнувся — невже він думає, що в мене не вистачить терпіння, коли я бачитиму, як поряд мене лежатиме він, ще юнак?

— Я розумію вас, — продовжував лейтенант, — вам хочеться побувати у самому пеклі. Я, коли перший раз ішов на фронт, теж так думав. Але пам'ятайте, що в розвідці ви не побачите справжнього бою. Від розвідки залежатиме у великій мірі успіх військової операції, але у вирішальному моменті ви участі не братимете. Ваша робота — до бою. Через це вам інколи здаватиметься марною і незначною ваша діяльність, бо наслідки вашої роботи використовують інші підрозділи, а як вони реалізують ваші дані — ви не побачите.

Мені кортіло поглядити лейтенанта по голові і сказати:

«Ти хороший хлопчик. Пізніше, коли ми познайомимося ближче, я напишу твоїм батькам, що вони можуть гордитися тобою».

— І ще одне зауваження. Інколи вам доведеться повернутися з розвідки з порожніми руками. Ви повинні чесно сказати, що нічого не змогли взяти. Чи маєте ви в собі силу і твердість сказати правду, якою б вона не була? Подумайте про це все. І коли вам хоч щось не до душі, — кажіть зразу.

Я запевнив командира, що докладу всіх своїх зусиль, щоб він не пожалкував, залишивши мене в цьому взводі, і повернувся до старшини, якого я зараз цікавив насамперед як особа з арматурною книжкою і записаним до неї військовим майном.

Скінчивши всі формальності, я знову підійшов до лейтенанта. За-в'язалась розмова. Я дізнався, хто він і звідки.

Лейтенантові було вісімнадцять років, він закінчив десятирічку, його батька повісили німці, мати загинула під час повітряної атаки, на фронті він був поранений. І хоч я був більше ніж удвоє старший за нього, я зрозумів, що цей хлопчик мав багато підстав розмовляти зі мною так, як він розмовляв. Та минуло ще чимало часу, поки я переконався, наскільки справедливі були його слова про війну і розвідку.

На другий день я вже почував себе розвідником, вчився повзати по-пластунськи, ходити за компасом, розбирав і складав зброю.

Потяглися тижні бойової підготовки.

Після добового наряду по гарнізону наш окремий взвод пішої полкової розвідки повернувся з міста. Ми стомилися надзвичайно, бо, крім двадцятичотирьохгодинного безперервного патрулювання, нам довелось пройти ще й п'ятнадцять кілометрів од міста до розташування полку, але не встигли ми прилягти, як одержали наказ вантажитись у вагони. Дивізія закінчила формування і вирушила на фронт.

На фронт!

Здалося дріб'язком, що сьогодні ми не відпочинемо після наряду. Почуття того, що скоро, за кілька днів, я перейду между звичайного, хвилювало і примушувало інколи враз замислитись і не до речі замовкнути в розмові, інколи несподівано всміхнутися у відповідь своїм думкам. Ось, нарешті, настав той момент, якого я так довго чекав. Я їду на фронт! Мені хотілось крикнути про це на весь голос, але я тільки міцніше стиснув гвинтівку і вперше відчув, що це — зброя, а не річ для вивчення, розбирання, складання, чищення і носіння на плечі.

Це було 27 листопада 1942 року.

Чотири кілометри до полустанка — невелика відстань, але наш старшина зумів охмарити і цей короткий перехід. У нього знайшлися якісь не здапі вчасно кожухи, лижі, валянки, відра і т. ін., які видавили з нас не одну краплю поту і не викликали законної сотні лайок тільки через те, що всі ми були в піднесеному настрої.

Наш старшина! Він якось умів зробити тобі неприємність, навіть нічого не роблячи. Недавно, перед відправкою на фронт, провадилось полкове навчання. Розвідка була приписана до кухні третього батальйону. Під час навчання третій батальйон був нашим «противником», але старшина не подумав перевести нас на харчування до іншого підрозділу. «Противник» уникав бою, відходячи все далі й далі, і ми аж дві доби не могли настигнути його кухню, яка «відступала» в авангарді батальйону. Для нас це було дуже прикро, щоб не сказати більше...

Коли ви одержуєте взуття, яке хоч на півсантиметра коротше вашої ступні, — це теж не зміцнює дружнього ставлення до старшини, причому неприязнь зростає в прямій пропорції до того, як зростає біль у пальцях.

Крім того, старшина дає наряди поза чергою. За паління цигарок у землянці, за брудний котелок, за іржу на гвинтівці, за невід'язані навушники шапки і за інше...

Наш старшина, власне, непоганий хлопець. Він був з моряків, знав багато анекдотів і чудних історій, міг з заплющеними очима розібрати і скласти ручний кулемет, міг дати солдату хорошу пораду, і, коли б він менше спав, з нього, може, вийшов би винятковий старшина. Але через свою пристрасть поспати він багато втрачав

у нашому доброму до нього ставленні, бо ніколи вчасно не одержував того, що нам належало, і вчасно не здавав зайвого.

Проте мої особисті стосунки з ним склалися досить щасливо. В основі цього була насамперед моя освіта, цілком достатня, щоб скласти стройовку, звіт, перевірити правильність розрахунку на продукти і надзвичайне вживання мною махорки, внаслідок чого я майже не виймав з рота цигарки, за винятком того часу, коли це заборонялось статутом. Старшина ж, по-перше, не любив писати та рахувати і використовував мене як писаря, по-друге, оскільки з сірниками було скрутно, міг в перший-ліпший момент припалити від моєї невгасимої цигарки. Все це він компенсував своєю прихильністю, що взагалі має значення...

Поїзд ішов на південь. На великих станціях ми одержували газети, зведення Інформбюро і повідомлення «В останню годину» про наш наступ під Сталінградом. Коли ешелон, проминувши Москву, продовжував просуватися далі на південь, надія потрапити під Сталінград перетворилася майже на впевненість.

Поїзд рухався помалу, довго стояв на станціях, і це всіх нервувало. Хотілося швидше прибути туди, де в цей час вирішувалася доля Батьківщини.

Залишалася ще одна вузлова станція. Коли ешелон зверне на схід,— все в порядку, ми будемо під Сталінградом.

Вечері до вагона заглянув зв'язковий з штабу з наказом виділити одного розвідника в розпорядження командира полку.

— Для чого?

Зв'язковий про це не знав. Вирішили послати найписьменнішого, і вибір упав на мене. Я з'явився до начальника штабу і відрпортував:

— Червоноармієць окремого взводу пішої полкової розвідки П-ського полку за вашим наказом прибув!

Виявилось, що в штабі був потрібен звичайний днювальний. Я напиляв дров, приніс вечерю працівникам штабу, почистив комусь оселедця і сів біля грубки, чекаючи наказів.

Серед ночі на якійсь станції, коли всі, крім мене, спали, до вагона постукав незнайомий офіцер,— як виявилось потім, уповноважений Вороного фронту,— і повідомив, що за кілька годин ми прибудемо до місця призначення.

На Сталінград не вийшло...

О другій годині ночі поїзд спинився на невеликій станції. У морозному повітрі було чутно далеку канонаду, і мені здавалось, що вже сьогодні, не пізніше — завтра, ми будемо на фронті. Почувалось загальне піднесення.

Полк вишикувався за станцією. Чи когось чекали, чи, може, не було наказу рухатися, і ми стояли кілька годин. Але ця затримка не

викликала у солдат незадоволення: раз стоїмо,— значить, треба стояти!

До речі, користуючись затримкою, наш старшина виявив ініціативу — склав зайві речі на підводі, щоб полегшити марш.

На світанку наш взвод вирушив, а за ним потяглися інші підрозділи. Приємно було побачити рівний степ після лісів і перелісків півночі.

На поворотах шляху ми могли спостерігати весь свій полк. Кожен батальйон займав не менше кілометра. Батальйон! Якою незначною здавалася мені ця кількість, коли я читав у газетах про бої, втрати, полонених... Тепер я бачив батальйон живих людей, що, йдучи по чотири в ряд, займали кілометр шляху.

Сорокакілометровий перехід був не такий легкий, ми досягли пункту призначення тільки опівночі, спинившись у великому селі, в п'ятдесяти кілометрах від Воронежа. Сюди вже не долітала гарматна канонада, і збудження, викликане близькістю фронту, спало.

Ранком ми довідалися, що стоятимемо тут невідомо скільки. Знову потяглися армійські будні. Ми ходили в поле на навчання, вчилися ходити на лижах, розбирали і складали ППШ, гвинтівки, проводили учбові тривоги і знову розбирали і складали ППШ, гвинтівки і чистили їх.

Якось наш лейтенант одержав наказ здати взвод іншому лейтенантові, і це було найважливішою подією в нашому житті за останній час. Новий командир був також досвідчений офіцер і хороший товариш, і у взводі нічого не змінилось.

26 грудня лейтенант послав мене за чимсь до штабу. Я тільки що повернувся з навчання і вже почистив зброю. Щоб не робити це вдруге, я взяв дозвіл піти без зброї. Коли я повернувся, командир мого відділення Саша привітав мене з рядом поза чергою.

— За що? — здивувався я.

Сашу звали у взводі Чорним, а не за прізвиськом. У нього були надзвичайно довгі вії і такі чорні, що очі здавалися ніби закурені порохом, як у машиніста біля молотарки. Він вражав і водночас приваблював нас своєю дивовижною спокійною вдачею. Яка б несподіванка не траплялась, він ніколи не втрачав рівноваги, а на запитання, хоч би воно висловлювалось найсхвильованішим голосом, Саша відповідав спочатку довгою мовчанкою, супроводжуючи її допитливим поглядом, а потім уже промовляв кілька слів. Інколи, правда, він обмежувався лише поглядом.

Тепер, чекаючи відповіді на своє запитання, я мав досить часу, щоб перебрати в пам'яті все, що могло б спричинитися до такої суворої кари. Оглянувшись навколо, я помітив, що моя гвинтівка виглядала щось надто блискучою.

— Треба чистити зброю тільки після того, як вона добре спітніє в тещі, бо інакше вона знову стане мокрою і вкриється іржею вдруге. Ти знаєш про це? — промовив Саша, коли я вже й сам зрозумів, у чім справа.

Мені було ніяково, що командир відділення сам почистив мою гвинтівку, і я сказав йому про це.

— Я почистив її сам і гадаю, що цього досить, щоб ти не забував правила, — промовив він, допитливо дивлячись мені в вічі, — а лейтенант вирішив, що ти краще пам'ятатимеш це правило, коли попа-трулюєш ніч на морозі, — сміючись, додав Саша.

Ранком, закінчивши наряд, я вже приготувався залагти і як слід виспатись, коли прийшов схвильований лейтенант, наказав перевірити речі, зброю, патрони і повідомив, що сьогодні полк вирушає на фронт.

Я пригадав, що напередодні від'їзду з місця формування не спав ніч; напередодні висадки з вагонів я теж не спав ніч, і тепер знову не довелось спати. Я не з тих, що вірять у прикмети, але тепер уже, напевно, не буде затримки, і ми підемо туди, де нас чекає велика справа. Піднесено-тривожний настрій не залишав мене цілий день. Я з новим почуттям перераховував патрони, перевіряв гранати, протигаз і викидав з речового мішка все, що було зайве.

Незабаром стало відомо, що дивізія йтиме вздовж фронту на відстані двадцяти-тридцяти кілометрів від нього і, пройшовши двісті п'ятдесят кілометрів, займе позицію. Перспектива довгого переходу всіх охолодила. Адже фронт був тут, поряд, за п'ятдесят кілометрів від нас. Хіба не можна було послати нашу дивізію сюди? Та ми не знали і не могли знати, що в кінцевому пункті нашого маршруту буде зроблено славетний прорив ворожої оборони, і ми будемо учасниками наступу на середньому Дону. Саме туди підтягалися тепер величезні резерви.

Оленченко, хлопець молодий і нетерплячий, обурювався:

— Невже не можна перевезти нас поїздом?

Це запитання здалося мені слухним, і я поглядав на Сашу, що він відповідатиме. Але командир відділення, як і завжди, тільки дивився на Оленченка з таким виразом, ніби дивувався, як можна ставити такі недоречні питання.

Під його поглядом юнак знігився і, значно знизивши тон, сказав:
— Може, не вистачає поїздів?

Саша мовчав.

— Може, бомбьожки? Командування, мабуть, хоче уберегти нас від бомбьожок?

Сашин погляд пом'якшав.

— От бачиш, ти ж сам розумний чоловік, — промовив він нарешті. — Запам'ятай: все, що робиться тепер, — робиться недарма.

Я усміхнувся.

Смерком три стрілецькі і один артилерійський полк довгою валкою, займаючи понад п'ятнадцять кілометрів шляху, посунули на південь.

Ранком дивізія спинилась, і нам дано було відпочинок до вечора. Та на наше лихо, грудневий день значно коротший за ніч, до того ж протягом цього короткого дня треба було одержати свідапок і обід, почистити зброю, одержати і розподілити сухарі і т. ін., внаслідок чого ніхто з взводу не спав більше чотирьох годин.

Другої ночі під час маршу несподівано передали з підрозділу до підрозділу наказ одягти каски: зараз ми пройдемо на відстані чотирьох кілометрів від лінії фронту.

Ця звістка враз наелектризувала всіх. Мимоволі став твердіший крок. Я міцніше стискував гвинтівку, ремінь від якої ніби перестав різати плече. Десь ззаду пролунав приглушений оклик:

— Хто там з цигаркою?

Лоскотне почуття близькості невідомого і великого хвилювало і настроювало на особливий лад. Глухі вибухи, таємничі відблиски на чорному небі, несподівана поява червоних ліхтариків трасуючих зенітних снарядів, що на диво повільно підносилися вгору і потім помалу гасли, збільшували збудження і тримали в папрузі тіло і психіку.

Через дві години дозволили зняти каски, але піднесення не спадало. Я йшов, мріючи про недалекий фронт так, ніби результати війни залежатимуть насамперед від того, як воюватиму я сам.

Протягом тижня полк виходив щовечора і спинався тільки на світанку. Щоб компенсувати недостатній відпочинок удень, я привчився спати на ходу, і мушу запевнити, що такого присмного сну я ще не знав ніколи. Приблизно о дванадцятій ночі я відчував, як мої очі перестають мене слухатися і стають нерухомими. Механічно, без участі волі я стримував повіки, щоб вони не закривалися, і це був найсолодший момент, після чого все, здається, провалювалось. Я йшов заснувши, аж поки хтось з товаришів не штовхав мене під бік з докором:

— Та ти спиш, чи що?

Потім все починалося знову, очі переставали слухатися, повіки сплющувалися, все провалювалось... До п'ятої ранку я встигав майже виспатись і перед світанком міг розважати тихою розмовою свого командира відділення. За весь двохсоткілометровий перехід я й разу не впав, хоч спав щоначі. Тільки багнет з гвинтівки на всякий випадок я завжди знімав...

Призвичаїлися спати під час маршу й інші бійці. Яюсь двоє з ПТР, що йшли задніми в роті, заснули, несучи вдвох на плечах протитанкову рушницю. Може, про їх сон ніхто й не взнав би, але полк повернув ліворуч, а ці двоє пройшли далі метрів сто по прямій. Невідомо, скільки б вони йшли, коли б їх не розбудила... тиша,

Четверта ніч маршу була під Новий рік. Вдень 31 грудня мені не довелося зовсім заснути. Старшина мав здати якийсь звіт і попрохав його зробити. Не приховуючи незадоволення, я сів до роботи і закінчив її тоді, коли пролунала команда:

— Виходь! Лаштуйсь!

Я став у стрій і раптом відчув якусь ніяковість. Щось муляло в свідомості, але що саме — я не міг зрозуміти. Я мацав протигаз, гранати, речовий мішок, каску. Все було на місці, і все ж чогось не вистачало.

Вже пролунала команда: «Струнко!» — коли я усвідомив, що забув — о жах! — гвинтівку.

Не питаючи дозволу вийти з строю, я рвонувся до хати, де ми днювали. Але гвинтівки там не було. Як неживий, я повернувся до строю.

— Я забув десь гвинтівку, — пробелькотів я до Саші.

Він не кинув на мене свого допитливого погляду, як це бувало звичайно, а хвилину мовчав, дивлячись в землю, і я ще раз зрозумів, що не просто порушив дисципліну, а зробив злочин. Потім він підвів очі і сухо сказав:

— А в старшини не твоя?

Я глянув на старшину і в цю хвилину зрозумів, що таке справжнє щастя, — у старшини на плечі висіла моя гвинтівка.

— Це моя! — радісно сказав я і простяг руку до зброї.

— Через командира взводу!

— Що? — не зрозумів я.

— Докладіть командирів взводу, що ви забули гвинтівку, — офіційним тоном повторив старшина.

Пастрій у мене раптом змінився. Це він каже мені, який не спав сьогодні добу, щоб виконати його власну роботу. Мало сорому, що я його пережив сам, тепер треба осоромити мене ще й перед усім взводом.

В цей час підійшов заклопотаний лейтенант: несподівано повідомили, що сьогодні нашій дивізії вперше видадуть «наркомівські» сто грамів горілки. Але полк готовий до чергового маршу. Чи встигне старшина одержати сьогодні?

— У старшини моя гвинтівка, — дипломатично сказав я лейтенантові.

— То візьміть її, — байдуже кинув командир і продовжував до старшини: — Негайно до продовольчого складу! Постарайтеся обов'язково одержати сьогодні! Адже завтра Новий рік!

Я схопив гвинтівку. Вона здалася мені в цю мить такою легенькою, такою милою і рідною.

За кілька хвилин полк вирушив. Командири підрозділів все оглядалися назад, і, нарешті, ми спинилися за селом. Старшина, веселий і бадьорий, гримлячи бідомом, з'явився перед взводом.

— У кого є кухоль?

І тут виявилось, що кухля немає ні в кого, крім мене, хоч кухлі видавали всім ще заздалегідь до відправки на фронт. У мене був власний, подарований мені товаришами, коли я йшов до армії; і я беріг цей кухоль як пам'ять.

Хтось назвав моє прізвище. Як ні в чому не бувало, старшина простяг руку:

— Дай кухоль!

— Через командира взводу,— відповів я, бліднучи від хвилювання і задоволення.

— Що-о-о? — заревів старшина.

— Докладіть командирові взводу, що у взводі немає жодного кухля,— сказав я офіційним тоном,— а цей кухоль це казенний.

Старшина змінився на обличчі.

В цей момент підбіг лейтенант.

— Швидше давайте кухоль,— сказав він весело, не чувши нашої попередньої розмови.

Мій заряд пропав даром. Нічого не залишалось, як віддати кухоль старшині, і він, щоб досадити мені, почав розливати не з правого флангу, де стояв я, а з лівого. Коли дійшла черга до мене, у старшини був такий благодушний настрій, що я вже не міг сердитися.

— Ковтти, старий! — сказав він, наливаючи мені подвійну порцію.

— Ковтну,— відповів я, і питання було вичерпано.

Через добу дивізія підійшла до Дону.

Вдень ми бачили на тім березі ворожі укріплення, недавно взяті нашими військами, а вночі чули недалеко артилерійську канонаду, і бачили виблиски від розриву снарядів. Фронт був зовсім близько.

Перепочивши добу, ми перейшли Дон, і, коли вийшли на високий правий берег річки, в нічних сутінках я побачив темні плями на білому снігу. Це були трупи німців.

Я вдивлявся в біле поле, і мені хотілося зупинитися і заглянути в обличчя вбитих, що лежали біля шляху. Але полк ішов швидко. З темряви все виринали і виринали довгасті, подібні до тюленів на кризі туманного моря, чорні плями...

За два переходи дивізія проминула Кантемирівку, і наш полк опинився на маленькій залізничній станції. Важкий марш скінчився. Лейтенант оголосив, що нам надається три дні відпочинку,

Вчора став на передові позиції Н-ський полк нашої дивізії, а завтра мав стати і наш.

Я відводив до сапроти хворого товариша і, повертаючись звідти, побачив перших поранених з сусіднього полку. Поранених я бачив і раніше, але це були «наші», з нашої дивізії, і я дивився на них іншими очима і відчував те особливе хвилювання, коли стаєш на межі чогось незнаного.

Скрутивши кільком пораненим по цигарці, я пішов до свого взводу, охоплений думками про завтрашній день. Раптом повітря наповнилося нерівним виючим гудінням літаків. Гарячково заторохтіли зенітки, десь збоку від мене застрочив кулемет так близько і гучно, що заглушив рев моторів. Я вперше бачив літака з жовто-чорним хрестом і з тривогою спостерігав, як хижак, знижуючись, залітав над станцією. Мені було образливо, що зенітки не можуть влучити в таку велику мішень. Потім з хмари виринув другий літак, і, коли він почав робити коло над станцією, за ним з'явилася стрічка диму. Спочатку я не зрозумів, але літак раптом пішов униз і зник за хатами, і на небі лишилася тільки смуга диму, вказуючи напрямок, де впав літак.

Я й інші бійці, які ніколи не бачили збитого літака, кинулися бігти до нього, щоб задовольнити природну цікавість. Коли я добіг до місця, він уже догорав, тхнуло паленим м'ясом, і я вперше побачив, як виглядає в житті зміст газетної фрази: «Вогнем зенітної артилерії збито літак противника».

У взводі видали «НЗ» — недоторканий запас харчів, індивідуальні медичні пакети, таблетки для обеззаражування води. Перед вечором перевірили «смертні талони», як ми називали медальйони з вкладеними в них записками з прізвищем бійця і адресою його рідних. Можливо, чийсь «талон» буде потрібен уже завтра. Передова вривалася в життя взводу з усіх боків. Кінець важким переходам. Починається те, для чого мене покликано до армії. Починається справжнє, починається фронт!

Але день кінчився, більше ніяких змін не сталося, і піднесення згасло. Десь замуляла неприємна тривога: чи не помітив старшина, що на останній ночівлі я забув каску? Я вагався — сказати чи не сказати про це командирові свого відділення Саші, — і вирішив не казати. Боєць Брильов, ні до кого не звертаючись, вголос промовив:

— Що ж буде завтра? Сухарі чи хліб? — і песимістично додав: — Мабуть, сухарі...

Саша глянув на нього, не сказав нічого; ми теж промовчали, але всі зрозуміли його погляд, і я знову гостро відчув, що завтра поставуть питання незмірно важливіші, ніж «сухарі чи хліб». Знадвору почувлися кроки. До хати зайшов командир взводу.

«В наряд»,— подумав я.

Лейтенант сів. Він дивився на кожного з нас дуже уважно, так, ніби бачив нас уперше. Потім встав, повільно пройшовся по кімнаті, зупинився в кутку біля мішка з соняшниковим насінням, торкнув його пальцем і сказав:

— Насіння?

— Насіння,— відповів хтось з бійців.

Тоді лейтенант зупинив свій погляд на Саші і промовив:

— Зайдіть до мене,— і вийшов з хати.

Брильов став скидати валянки, щоб лягти спати, і Оленченко зло зауважив:

— Скидай, скидай, а в наряд підеш ти.

Брильов став виправдуватися, але всі ми бачили, що він хотів схитрувати, і підтримали Оленченка.

Повернувся Саша. Він відкликав убік мене і Оленченка і нишком наказав швидко збиратися. Він говорив спокійно, але ми почували, що навіть Саші доводиться стримувати себе, і це нас хвилювало ще більше.

— Зброю, маскувальні халати і «НЗ»!

— А каску?

— Касок не треба.

Я зітхнув з полегшенням. Ми стали швидко збиратися. Всі бійці дивилися на нас запитливо і насторожено, але жоден не считав, куди ми йдемо.

Я вийшов надвір. Мороз і темрява здалися зовсім не такими, як тоді, коли виходиш на нічну варту. Гріло чекання чогось таємничого і величного.

В окремій кімнаті ми здали старшині документи, одягли білі комбінезони. Троє з другого відділення вже стояли в усьому білому, як праведники з картини страшного суду, з тією тільки різницею, що тримали в руках не пальмові гілочки, а автомати.

Ми пройшли вулицю швидким кроком. Зустрічні бійці і групи бійців давали нам дорогу, і в тоні, яким вони казали: «О, розвідка!» — почувалася повага до нас. Це зовсім було не схоже на вчора і попередні дні, коли солдати, зустрічаючи наш взвод, що частенько займав квартиру, коли ще вся піхота стояла в колоні, говорили з недоброю заздрістю: «О, розвідка!» — і ми почували це.

На околиці села хтось з хлопців попросив води у червоноармійця, що стояв біля воріт, і той кинувся до колодязя і приніс казанок — ввічливість, неймовірна вчора.

— Щастя вам, хлопці!

Нас ніхто не підганяв, але ми йшли дуже швидко. Я не думав про майбутню небезпеку, відчуваючи тільки святкове піднесення: зараз, за кілька годин я стану до виконання найсвятішого громадянського обов'язку — захисту своєї Батьківщини від ворогів.

Лейтенант з'ясував завдання і сказав, що, мабуть, доведеться зробити так: ми пройдемо в розташування ворога, знайдемо телефонну лінію, переріжемо дріт і чекатимемо, поки хтось прийде ремонтувати. Якщо прийде один — ми його візьмемо, якщо їх буде кілька — знищимо всіх, крім одного, а цього останнього візьмемо. Самі слова «розташування ворога», «знищити», «взяти» тепер звучали якось особливо гостро, будоражили.

На передній край оборони ми прийшли опівночі. Я з цікавістю стежив за блакитними світлячками, що летіли нам назустріч, мелодійно виспівуючи «ті-у-у, ті-у-у». Вони летіли, здається, зовсім повільно, один за одним, п'ять-шість світлячків, і було важко повірити, що кожен такий світлячок — смерть.

Я придивився — кулі летять досить високо над нами, і з цієї хвилини перестав їх боятися, наочно переконавшись в правильності статистичних розрахунків, які доводять, що з тисячі випущених у бою куль влучає ледве одна. Я з цікавістю оглядав ще зовсім недавно, півгодини тому, таку таємничу передову і не бачив нічого тасманичного. Звичайний степ, поодинокі стоги торішнього чи позаторішнього хліба і чорні плями кулеметних гнізд на білому снігу... Час од часу зриваються короткі черги з кулеметів і автоматів. Кожного разу, як пролітають світлячки трасуючих куль, лунає тиркання автоматів. Я подумав, що ця нічна стрілянина зайва.

У мене гасне збудження. Не пригинаючи голови, я повільно йду вздовж лінії нашої оборони, і мені здається, що кулеметникам хочеться насамперед закурити, що в них померзли ноги і вони з нетерпінням чекають ранку.

Поки вище начальство вирішує, що і як нам робити, лейтенант збирає нас до купи під стогом і вчить відрізняти звук своїх кулеметів від ворожих. Мені всі постріли здаються однаковими, але все ж я складаю іспит, керуючись не характером звука, а напрямком, звідки він іде...

Давно повернуло за північ, коли прийшов командир стрілецької роти і показав, де можна пройти лінію оборони. Тут наші стрілятимуть вище, і ми можемо не боятися своїх куль.

Ми повземо нескошеним заспіваним полем, серед сухого бур'яну. Всім своїм єством я раптом відчув, що межа звичайного перейдева.

Чи відчував я страх? Мабуть, ні. Я лише намагався бути якомога ближче від валянок, які рухалися поперед мене, і якщо боявся чого, то тільки, щоб не відстати від них. Ворожі постріли лупали трохи спереду, праворуч і ліворуч від нас. Ми повзли в проміжок між двох ворожих автоматників. Я сплітнів від незвичайного способу пересування, але дистанції дотримувався.

Нарешті, дріб ворожих автоматів чути не спереду, а з боків — ми були на лінії ворожої оборони. Лейтенант подав умовну команду зібратися в коло. Годинник показував пошту ранку. До світанку

лишалося дуже мало часу, щоб устигнути пройти в тил ворогові. Доведеться лежати тут до вечора.

Коли перед людиною поставити дилему — пролежати не рухаючись дванадцять годин на снігу в двадцятиградусний мороз чи бути вбитим — кожен погодиться на перше. Але я не був певен, що мене вб'ють, а мерзнути півдоби не хотілось. Мабуть, кожен почував те саме, бо вже через півгодини лейтенант вирішив підповзти до одного в ворожих автоматників і спробувати його взяти. Доручили це Саші, мені і моєму землякові Гпатенкові, якого всі називали Земляком, очевидно, за його талант швидко з кожним товаришувати. У мене була гвинтівка, повзти з нею було незручно, але мені лестило довіря, я був радий, що лейтенант призначив мене, а не я сам напросився.

Ми вирішили повзти до автоматника, що стріляв ліворуч від нас, — він був ближче і давав черги частіші і довші. Я перевіряв, чи не пабилося в дуло гвинтівки снігу. Ні, отвір був чистий. Тепер би тільки не коширснути гвинтівкою снігу.

Нам здавалося, що до автоматника кроків п'ятдесят і ми встигнемо дістатися до нього, рухаючись тільки в ті хвилини, коли він стрілятиме. Хліб у цьому місці був нескошений, окремі стебла стирчали над снігом і ховали нас від непрошеного спостерігача.

Поки автомат дав першу чергу, ми встигли проповзти кроків три. Потім нескінченно довга пауза. Друга черга була така коротка, що робимо не більше одного кроку і знову чекаємо. Черги, які здавалися нам, коли ми лежали всі вкупі, такими довгими, виявлялися настільки короткими, що ми ні разу не встигли проповзти більше чотирьох кроків. Паузи між пострілами тягнуться так довго, що ми починаємо втрачати надію добратися до ворога, поки почне світати. Ми підбираємося до автоматника, як мисливець до глухаря на току: швидкий крок, поки глухар «токує», і повна непорушність під час паузи. Тільки наше полювання може мати для нас зовсім інші наслідки.

Починає ледь сіріти. Раптом на підшвах Землякових валяшок (він повзе переднім) я виразно відрізняю дратву, і мене кидає в дрож. Не встигнемо. Не встигнемо. Я ледь підводжу голову. В сірих сутінках видно постать ворога. Нервово напруження доходить межі. Він так близько від мене — може, вісім, може, десять кроків, — що мені все це здається неймовірним.

Фашист спокійно кладе автомат, скидає рукавиці і тре пальці. Зараз, поки він гріє руки, можна було б кинутися на нього, але Саша чекає. Я не можу відвести очі від темного силуету і водночас боюся дивитися. Мені здається, що він ось-ось підсвідомо почує нашу присутність.

Німець натяг рукавиці, взяв автомат, і раптом я відчув, що в його постаті стала якась зміна. Зовні нічого не змінилося, але я твердо

знав, що він почув нас, і в ту мить, як я усвідомив це, фашист рвучко повернувся в наш бік. Він повернувся всім тулубом, як звір, і я побачив перед собою жахне дуло автомата. Майже інстинктивно і з тою ж блискавичною швидкістю, з якою повернувся до нас ворог, я наставив гвинтівку і натиснув гашетку. Мене оглушили постріли з автомата, і перш ніж я зрозумів, що це стріляють мої товариші, чуже обличчя повільно (я встиг помітити опущені інесем брови), ткнулось в сніг. Я відчув неймовірне полегшення і радість.

Саша підповз до вбитого, взяв документи, і ми подалися до своїх. Тепер треба чекати ночі.

Минає півгодини. Я безперервно воруху пальцями ніг. Тільки отут, лежачи на скаженому морозі, слухаючи виття куль, узнаєш справжню ціну теплої кімнати і склянки гарячого чаю. Коли б людина була здатна тримати в своїй пам'яті з усією гостротою і безпосередністю враження цих годин, яку насолоду давав би їй кожен день мирного існування.

Над лінією нашої оборони в холодній напівпрозорій млі сходить червоний диск сонця. Я переглядаю документи, взяті в автоматника. Якось Люлі телеграмою сповіщає, що виїхала з Берліна і чекатиме від нього листів у Мюнхені, на кафе «Тіволі».

Нескінченно тягнуться хвилини, а попереду ще цілі години, цілий день...

Я, нарешті, розв'язую для себе задачу — чому Саша не взяв автомата у вбитого. Може, і документи не треба було брати? А що, коли ті, які придуть змінити автоматника, помітять зникнення документів? Чи не помітять вони нашого сліду? Я намагаюсь відігнати від себе неприємні думки.

Обережно підводячи голови, ми роздивляємось навколо. Видно командний пункт, видно, де можна буде нам пройти у тил. Тільки б швидше ніч! Тільки б діждатися!

Навколо лунає лінива стрілянина. Тепер я ясно відрізняю звук своїх і чужих автоматів. Інколи серед їх неголосного тиркання солідно і грізно б'є станковий кулемет, і я мимоволі проймаюся повагою до цього виду зброї. Зрідка стріляє артилерія. Це схоже, ніби десь рубають дрова. Високо над нами співають кулі.

Раптом вривається новий звук. Щось дзижчить у небі неприємно, протяжно, все наближаючись і наближаючись до нас.

— Міна, — шепоче лейтенант і ховає голову в сніг.

Це була наша міна. За нею, виючи, полетіла друга, третя, четверта. Вони падають біля нас, здіймаючи гейзери диму, і на обличчі лейтенанта я бачу замішання і стурбованість.

— Схоже на те, що наші збираються йти в наступ, — каже він.

Навколо нас виростають, як сизі дерева, стовпи диму, бухають, ляскають, лопаються снаряди і міни; несамовито, захлинаючись, б'ють численні кулемети. Ще хвилина-дві — і ця навала вогню й

зафікса черкне площинку, де ми лежимо. Ми розуміємо, що наказ змінено і полк іде в наступ зараз. Лейтенант швидко приймає рішення — повертати до своїх. Він повзе першим і командує:

— За мною!

Тепер кулі вже не співають тонко і милозвучно «ті-у-у», а падають десь близько біля нас з жорстким і коротким «тюп-тюп». Ми повземо по-пластунськи назад, до лінії нашої оборони, і найстрогіший сержант з полкової школи не знайшов би в нашому повзанні найменшої хиби. Половина важкої путі залишається за нами, і тут ми потрапляємо в зону ворожого вогню. Ми ще дужче притискуємось до землі і повземо, повземо... Раптом чутно вигук лейтенанта:

— Не стріляйте! Свої! Розвідка!

Шерега солдатів іде просто на нас. Вони пробігають швидко, стріляючи на ходу, і обличчя в них зосереджені до закам'янілості. Бійці біжать швидко, падають корпусом уперед, через хвилину підіймаються і знову біжать. Але деякі падають повільно або корпусом назад і залишаються на місці. Один боєць падає просто перед нами, і коли я проповзаю повз нього, бачу, що куля попала в голову, пробивши каску. Я ловлю себе на дурній думці — може, не треба шкочувати за своєю каскою?

Коли ми вже підповзасмо до свого кулеметного гнізда, бачимо, як никне кулеметник, поцілений вражою кулею. Лейтенант відряджає двох бійців до КП, щоб вони показали нашій артилерії ворожий командний пункт, а сам повзе до кулемета, щоб замінити вбитого. Він встигає дати коротку чергу і з стогоном хилиться на сніг. Я кинувся до гнізда, щоб допомогти командирові, що зараз лежав поряд з мертвим кулеметником.

Можем я розрівав маскувальний халат, козушок і гімнастерку лейтенанта і побачив на грудях, маленьку ранку з синім обідком навколо. Але на виході куля розвернула велику дірку, і звідти лилася кров. Я забув, що навколо співають кулі, і став навколішки, щоб витягти з кишені бинт. Саша побачив це і крикнув:

— Лягай! Снайпер!

Лейтенант з стогоном промовив:

— Сюди б'є спайпер! Лягай!

Але я стояв на колінах і рився в кишені. Це був не знайомий мені досі душевний стан, коли, здається, тіло втрачає вагу і ти весь у владі одного почуття. Той самий я, що три хвилини тому з таким напруженням повз, тікаючи від небезпеки, я, що кожною точкою свого тіла притискався до землі, щоб зберегти своє життя, тепер стояв просто проти куль, не відчуваючи ніякого страху. Мабуть, в такому стані людина здатна кинутися з в'язкою гранат під танк, закрити своїм тілом амбразуру дота.

Може, приводом до цього були нерухомих кулеметник, що скромно і непомітно виконав свій обов'язок, віддавши Батьківщині все; чи

той боєць, що впав переді мною з пробитою крізь каску головою; чи, може, рана командира; чи кров невідомих товаришів на снігу і могутнє «ура», що долітало вже від ворожої лінії оборони...

Нарешті я знайшов бинт, нахилився і перев'язав рану.

Потім, коли ми дотягли санітарний човник з пораненим до балки і стрільянина трохи стихла, я згадав, що стояв під кулями, та ще не звичайними, а снайперськими. Мені стало моторошно. Але показався наш зв'язковий, і думки від психологічного аналізу пішли в інший, практичніший бік...

III

Зв'язковий привів нас у ярок, де розташувалась решта нашого взводу. Бійці порозкладали багаття, грілися. Дехто варив макарони з недоторканного запасу. Збуджений видовищем недавнього бою, я не міг спокійно сидіти на місці і пішов до замерлої залізничної станції, де містився санітарний пункт.

Коло порога лежали два закривавлені червоноармійці, які померли від ран. Замерзла кров була світло-червона, майже жовта. У мене важко стиснулося серце. На пам'ять прийшло «Внимая ужасам войны», і я уявив собі, як матері цих двох солдатів одержать повідомлення.

Саме робили перев'язку нашому лейтенантові. Він не стогнав і нічого не питав, але фельдшер його заспокоював, що все буде гаразд і через півтора місяця він буде здоровий. Мені стало не по собі від цих заспокоювань, і я, відкличавши в бік фельдшера, який мені був добре знайомий, спитав, чим можна допомогти пораненому.

— Дайте бійця, щоб негайно перевезти до санбату, бо інакше...

Я попросився з своїм командиром і побіг до старшого лейтенанта — заступника комвзводу по політчастині. За чверть години підвода з пораненим в супроводі Земляка йшла до санбату. Коли я її побачив, мене різонув спогад про величезну рану на виході кулі і про те, як фельдшер заспокоював лейтенанта.

Опівдні полк вирушив уперед. Ми проходили по місцях ранкової атаки, і в мене був сумний настрій. Я думав про тих бійців з нашої частини, що загинули в перший же день, у першому бою. Не один з них мріяв про величні вчинки, про бойовий подвиг, а довелось упасти, може, й разу не стрільнувши. Пишуть, говорять, жалкують за тими, що загинули в останній день війни. А про цих ніхто не згадує, а вони, мені здається, принесли найбільшу жертву. Вони — перші хоробрі.

Ввечері полк зупинився на невеликому хуторі. Було дуже холодно, і піхота грілась, щільно обступивши палаючі хати,

Цілих будинків майже не було, тому нашому взводу відвели сарай коло штабу полка. В ньому вже розташувалася рота зв'язку, і ми по-братському позаривалися в сіно поряд із зв'язківцями.

Стомлений, я заснув, але швидко прокинувся від холоду. Мене всього проймали дрижаки, я не міг нагрітися, хоч згинався в три погібелі. Тоді я виліз із сіна і вийшов надвір. На небі холодно світили зорі. Хати ще горіли, і обличчя бійців, які грілися біля пожежі, були мідно-червоні. Мені нічого не хотілося — тільки тепла.

Раптом по мерзлому ґрунту заgrimіли колеса кухні. Останній раз я бачив свою кухню вчора ввечері, перед тим як піти в розвідку, і тому щиро зрадів, почувши голос Казаряна — нашого кока.

Я одержав свою порцію, але, згадавши, що Земляк скоро не повернеться з сабату, взяв порцію Земляка. Потім попрохав добавки на двох і, «розбомбивши» все, відчув себе значно краще.

Повернувшись до сарая, я оголосив «бачкову тривогу» (хоч ми одержували їжу не в бачки, а в казанки, ця формула уперто трималася у взводі) і пішов до штабу полка в надії погрітися в хаті, якщо за оперативного чергового сьогодні хтось із знайомих офіцерів. Але назустріч уже бігли зв'язкові з наказом виступати.

Перехід був невеликий — ми ще до ранку зупинилися у великому селі і решту ночі провели в теплих хатах, гостинно зустрінуті населенням.

Перед вечором до нашого взводу прийшов полковий агітатор. У нас був свій політрук — заступник по політчастині командира взводу, але, очевидно, тому, що пророки так само, як у своїй батьківщині, так і в своєму взводі цінуються невисоко, а може, тому, що наш старший лейтенант кожну свою бесіду починав з фрази: «Боець повинен любити свого командира», ми охочіше слухали полкового агітатора.

Бійці завжди радо зустрічали цього молодого офіцера, бо він, як пікто, умів піднести наш настрій, зацікавити. Зараз армія наступала, і бійцям хотілося, щоб хтось довів, що цей наступ уже не припиниться аж до остаточної перемоги. Нам хотілося, щоб хтось, причому не з нашого взводу, а зовні, ще раз підтвердив, що ми сильні. І полковий агітатор умів так поговорити, що бійцям ставала ясна перспектива, яка не затемнювалася навіть важкими воєнними буднями — найстрашнішим, що є на війні. Після розмови полкового агітатора кожному з нас здавалося, ніби ми побували в Ставці Верховного головнокомандуючого, а це для солдата має більше значення, ніж можна припустити.

Цей лейтенант інколи вмів вставити в розмову міцний жарт, інколи, може, занадто солоний, але завжди доречний і дотепний. Ми починали сміятися вже наперед, як тільки він питав, чи нема серед нас жінок, а вислухавши, реготали, як здатна реготати тільки піхота.

Наш старший лейтенант, якого призначили командиром взводу на місце вибулого лейтенанта, повернувся з штабу полка, коли наша бесіда з полковим агітатором була у самому розпалі. Він вклопився агітаторові і наказав:

— Відділення Красова — в розвідку. Два інших — у полковий наряд, патрулювати на вулицях.

— Коли ж ще до нас? — спитав Красов лейтенанта.

— А я не збираюсь вас кидати сьогодні, — засміявся той. — Приймете до себе в розвідку?

— Навіщо вам наражатися на небезпеку? — похмуро промовив Красов.

— Ну от! — засміявся агітатор. — Знайшли панночку!

— Товаришу лейтенант, — звернувся до агітатора Брильов, — ви наше солдатське діло завжди зможете зробити, а от ми вашого — ні.

Я розумів Брильова: його селянська заощадливість виявлялася в усьому. Лейтенант був для нього цінністю, ризикувати якою він вважав недоцільним.

— Правильна резолюція! — засміявся Кузьмін.

Наша дискусія ні до чого не привела. Полковий агітатор перевіряв диски свого автомата і, супроводжуваний захопленими поглядами бійців, вийшов з Красовим.

Надворі було вітряно і непривітно. Ми ходили порожніми вулицями, приглядаючись до темних кущів біля садів і вдивляючись у білий степ, куди пішли наші товариші з полковим агітатором. Мороз обмалював обличчя, костеніли руки на зброї, наливалися втому ноги. Я думав, що легко віддати життя враз і значно важче віддати його по хвилині. Ідучи на небезпеку, я завжди відчував святковий настрій, а перемогти будні — тут справді треба мати силу...

Годині о третій ночі повернувся Красов. Я зустрів його сумного і зосередженого, коли він виходив з штабу полка.

— Що сталося? — спитав я, наляканий його незвичайно стурбованим виглядом.

— Поранено лейтенанта, — відповів похмуро.

Ми сумно помовчали.

Потім Красов розповів, що його відділення пройшло в розташування ворога і з'ясувало, що німці відступили, залишивши невеличкий заслін автоматників. Отже, безпеки з флангу, якої боявся командир нашого полку, немає.

Вже перед самим світанком нас змінили. Було, мабуть, годин шість ранку, я поставив свою гвинтівку біля самої печі, щоб зброя швидше спитніла і її можна було б почистити негайно. Красов, Кузьмін і Земляк сиділи біля столу з олівцями в руках.

— Що це ви надумали писати листи в такий час? — спитав я їх здивовано.

Всі троє мовчки позирнули на мене і знову заглибились у писання.

— Читай! — сказав через хвилину Красов і подав мені аркуш паперу.

Це була заява про вступ до партії.

— Так-то, брат, — поважно сказав Земляк, дивлячись мені в вічі і думаючи про щось своє.

Перед очима у мене виникло обличчя нашого полкового агітатора. Ні, сьогоднішньої розмови йому не перебили.

Бійці віддали свої заяви старшому лейтенанту і сиділи, тихо розмовляючи. Я давно вже почистив зброю, але спати не хотілося. Прокипулася хазяйка, стала розтоплювати в печі. Хазяйська дочка, старанно прикриваючи спідницею ноги, взула чоботи, збираючись по воду.

— Хороший був лейтенант! — зітхнув Кузьмін і став умоцуватись на соломі.

— Чому ти кажеш «був»? — спитав я стурбовано.

Він низав плечима.

— Багато крові втратив.

— Лікар же казав, що повинен вижити, — заперечив хтось з присутніх.

— І про нашого лейтенанта фельдшер казав, що скоро видужає, а помер... — промовив Земляк.

— Наш лейтенант помер? — злякано перепитав я.

Мені ніхто не відповів.

Загинув у перший день і в першому бою, а скільки він мріяв про подвиги...

Але на війні довго сумувати не доводиться. Десь за селом почулася далека стрілянина і невдовзі стихла. Це стало темою розмови. Зв'язковий, що прийшов кликати старшого лейтенанта до штабу, розповів, що наші вибили німецький заслін, помічений вночі Красовим.

До обіду кожен з нас займався особистими справами, потім ходили на другу вулицю подивитися на індика, що єдиний на все село залишився після гітлерівців. День був сонячний, з хат повисипали діти, коло воріт стояли купками дівчата, і чомусь здавалося, що сьогодні неділя.

В другій половині дня вийшов наказ лаштуватись до маршу. Полк вишикувався на вулиці. Холод був скажений, і всі ми були раді, коли, нарешті, вірушили.

За селом починався ліс. Полк, дійшовши до нього головним підрозділом, спинився. Щоб хоч трохи зігрітися, я поспішив уперед подивитися, в чому затримка. Шлях ішов угору, потім спускався

в балку і знову йшов на підйом. В балці стояла батарея «76»¹ на кітпій тязі і затримувала всю колону. Через кожні кілька хвилини комбат подавав команду. Мені не доводилось раніше чути артилерійську команду і тому здавалося чудним протяжне звучання: «Кроком р-руш!» Після «р-руш!» коні сіпалися вперед і, потоптавшись на місці, зупинялися. Іздові і комбат кілька хвилин давалися, за цей час коні трохи заспокоювалися, і тоді комбат знову вигукував: «Р-руш!» Далі все повторювалося знову. Я не став чекати кінця і пішов до лісу. Грумки бійців сиділи коло вогнищ, і я погрівся з ними, поки колона не рушила з місця.

З'явся вітер, і стало ще холодніше. Я намагався втягти шю в комір козушка, але комірець в солдатському козушку настільки вузький, що має швидше символічне значення. А полк рухався помалу, часто зупинявся, і нагрітися було неможливо.

Деся у другій половині ночі полк увійшов у велике село. Колона спинилася, і кожен з нас прислухався до розмов між командирами, затаївши одне найпекучіше питання: чи лишимось тут на ночівлю, чи підемо далі?

Майже вся вулиця, якою ми ввійшли в село, згоріла. Село взяли, мабуть, сьогодні вдень, бо на місці спалених будинків де-не-де блищав жар і йшов їдучий дим.

Полк продовжував стояти. Ми були вже певні, що почуємо наказ старшого лейтенанта шукати квартиру, але він вигукнув: «Не виходити з строю!»

Тоді я вдався до хитрощів: попросив у командира відділення дозволу піти напиться і шугнув у першу вцілілу хату. Там було повно бійців, і ті, що стояли біля самих дверей, запропонували мені негайно покинути приміщення. Я не заперечував, а став крутити цигарку, знаючи, що поки я її не скручу, ні в кого не вистачить совісті прогнати мене з хати. Тим часом підійшли ще бійці, протиснули мене на середину кімнати, і я перестав бути центром уваги.

Якийсь лейтенант сидів, дримаючи біля столу, і по тому, що він не підтримував вимог солдатів, які намагалися не пускати в хату нових людей, я зрозумів, що тут не підрозділ, а випадковий збір, і став сміливіший. Я протиснувся аж до печі і сів на ліжко.

В хаті було накурено, тісно, але тепло. Загалом у хаті було чудово, та я не відчував повністю насолоди відпочинку, бо моє перебування тут було не зовсім законне... Треба було б повернутися до свого взводу, але вийти з хати без команди не вистачало сили.

Поки тривала ця внутрішня боротьба, до хати зайшов Саша, а за ним і старшина. Я враз відчув себе спокійно і тепер боявся тільки команди: «Виходь!» Хазяйська дочка обділяла всіх бійців насінням,

¹ Батарея гармат 76-міліметрового калібру.

а хазяйка бідкалась, що нічим нагодувати. Нас було в хаті чоловік сорок, і ми були сьогодні тут не перші.

Ми лущили насіння, ліниво гомоніли з хазяйкою, і мені здавалося, що нема нічого кращого в світі, як оця тепла хата, вщерть набита солдатами...

Раптом заскочив зв'язковий і крикнув:

— Хто є з розвідки, виходь!

Вулицею торопко рухалася полкова колона, а наш взвод стояв збоку, і начальник полкової розвідки уїдливо допитував нашого старшого лейтенанта, де наше місце в колоні. Ми повинні були йти за третім батальйоном, а цей батальйон пройшов село, не спиняючись. Начальник полкової розвідки кричав, лаявся, погрожував розстріляти нашого старшого лейтенанта «з особистої зброї». Старший лейтенант щось відповідав, а взвод терпляче слухав і спокійно чекав, поки начальник вичерпає усі можливі погрози, бо знали, що, крім наказу наздогнати третій батальйон, нічого не буде.

З швидкою ходою прийшли тепло і бадьорість, а на світанку ми наздогнали і батальйон. Уже зовсім розвиднілось, і ми з цікавістю розглядали кинуті німцями автомашини, побиті танки, різне військово-майно. В одному хуторі вся вулиця була встелена німецькими марками, а коло дворів лежали вже стягнуті докупні трупи гітлерівців. Куни були великі, і їх було немало. Та ми вже почали звикати до воєнних обставин і не звертали особливий уваги на вбитих.

Місто Россоні ми побачили в кінці дня. Це було чимале місто з розбитим центром і майже цілими околицями. З гори нам видно було квартали маленьких будиночків з садочками, і вони викликали в багатьох з нас приємні думки, особливо коли взяли до уваги, що ми не відпочивали вже другу добу.

По степу, біля шляху, блукали кинуті ворогом мули, коло самого міста стояла величезна німецька гармата на автоплатформі, а коли проходили через місток, побачили з-під криги край великого німецького танка.

Полк зупинився на першій вулиці, і ми з цікавістю спостерігали, як методично, через кожні п'ять хвилин, із дзвіниці, що була від нас за півкілометра, летіла цегла, а після цього лунав вибух снаряда. Хоч ми знали, що це німці обстрілюють дзвіницю, не було тривожного пастрою. Це, мабуть, тому, що, проходячи щойно повз будинок з червоним прапорцем, де містився штаб нашої дивізії, ми бачили спокійні, без тіні турботи обличчя офіцерів і зв'язкових, які не поспішаючи виходили й заходили до штабу.

Ще не смерклося, коли полк підійшов до привокзальних вулиць і спинився. Тут ми довідались, що вокзал у руках фашистів. Але й це не викликало ніякого хвилювання, може, тому, що ворог не стріляв.

Кухня батареї «45» не могла знайти своїх артилеристів і роздава-

ла кашу всім, хто хотів, бо їй треба було звільнити казан і закласти нову порцію для готування сніданку. Це було не по-тиловому, але піхота бігла з казанками до чужої кухні, не роблячи ніяких висновків з цієї незвичної щедрості кухаря. Спалений німецький танк і труп з відгорілою головою, коло якого спинився наш взвод, теж не відвертав нашої уваги від привітних димків з сусідніх будинків, і я думав про те, що є щасливі люди, які можуть відпочити, коли вони стомилися, і посидіти в теплі, коли змерзли.

Раптом пролунав вигук:

— Розвідка, негайно до штабу!

Ця коротка фраза враз змінює настрій. Ми знову відчули себе на війні.

Біля штабу нас зустрів сам командир полка. Він узяв двох бійців — мене і одного з кінної розвідки, — і ми пішли оглядати позиції для розташування наших сил. Йшли тихими, спорожнілими вулицями серед мовчазних будиночків з палісадниками і замкнутими воротами. Тепер ці будиночки не ворушили в мене думок про відпочинок. Я забув про втому. Я виконував бойове завдання.

Інкони від темної брами відділялась постать і пошепки питала:

— Наші? Товариші?

Ці запитання і похвальні оповідання про стан у місті, про настрій у ворожому війську підбадьорювали і зігрівали мене. Капітан слухав більше з ввічливості, бо він все це знав з інших джерел, але ми з кіннотником чули цю інформацію вперше, і вона вселяла в нас упевненість, що залізничну станцію ми візьмемо легко. І ці оповідання, і близькість ворога, що був за півкілометра від нас, — вся ця обстановка небезпеки створювала тривожне піднесення.

Ми повернулися до штабу, і тоді тихими вулицями посунули до станції роти і окремі взводи.

Розвідка залишалась у резерві штабу полка, і наше відділення одержало завдання охороняти одну з вулиць на випадок проникнення ворожих автоматників. Ми зайняли хату, розставили патрулі. Було тихо, і не вірилось, що ворог майже поряд з нами.

Раптом у сусідньому дворі з лунким виляском бабахнув міномет і вже не переставав стріляти до самого ранку. Від вокзалу долетів звук кулеметної черги і потонув в загальній стрілянині. Десь збоку гриміла батарея «76». Над хатою попливли світлячки трасуючих куль.

Я відстояв свою годину і, передавши пост, зайшов до хати. Хазяїн збирався до льоху. Я подивився на нього, як на божевільного:

— Там же холодно!

— А тут небезпечно, — відповів він.

Я засміявся:

— Хіба снаряд обов'язково влучить у цю хату? А якщо в льох? А втім, як знаєте...

Він пішов до льоху, та через годину повернувся з дружиною і цілу ніч допомагав їй смажити для нас картоплю.

Після теплої хати виходити на мороз було просто таки неприємно, а стояти нерухомо під стіною — нудно. Але вартувати треба. Я повертав голову то в один, то в другий бік вулиці. Автоматники не проникали, і я відчував незадоволення: спереду, за півкілометра від мене, йде бій, а я на допоміжній роботі. Війна весь час повертається до мене буденним боком. Зростала внутрішня ніяковість: хтось ризикує життям, а я стою під хатою на всякий випадок...

Раптом віяло блакитних світлячків з блискавичною швидкістю замигтіло перед очима і вдарилося об землю в трьох кроках від мене. Ця кулеметна черга, що заблукалася і випадково потрапила до мене, перебила хід думок, а я з більшою увагою став вдивлятися в темряву, вглядаючи ворожих автоматників.

Перед світанком стрілянина спалахнула з новою силою і потім притихла. Станція наша!

Світом пройшли автоматники прочісувати привокзальний район, а за п'ять хвилин після цього до вокзалу пішов наш Брильов. Незабаром він притяг санітарний човник, повний різних трофейних ласощів. Голосно вихваляючи його винахідливість, ми їли шпроти, шоколад, мед, пили вершки і шампанське, пробували різні сорти сигарет.

Вперше за кілька тижнів я роздягся і ліг спати, так би мовити, «по-людському». Але, прокрутившись годину в ліжку, я встав — сон тікав від мене. Одягшись, я пішов роздивлятися місто. Ввечері я знов роздягся і знову не міг заснути. Тоді Саша, помітивши це, засміявся і порадив одягти шапку. Я спочатку думав, що він жартує, але в шапці я дійсно заснув відразу.

Серед ночі мене розбудили:

— В наряд!

Виявилося, що комендантський взвод надміру захопився трофеями і тепер лежав у повному складі. Розвідці доручили його обов'язки — охороняти штаб полка,

IV

Ми закінчували наряд, коли телефоністи почали знімати дроти, а працівники штабу вантажити на машину полкову канцелярію. Наш взвод приєднався до колони, і ми вийшли з міста. Колона пройшла кілометрів п'ятнадцять, потім повернула назад і спинилася в передмісті біля якогось радгоспу.

Було дуже холодно, і я пішов із старшим сержантом до покинутого будинку. Від розваленної пічки огидно тхнуло сажею і, хоч стіни захищали нас від вітру, але нам здалося тут холодніше, ніж надворі.

Ми пішли до взводу. Обличчя бійців, почервонілі від холоду, були сердиті.

— Чого ми тут стоїмо?

Тільки тому, що в мене освіта була вища, ніж у інших в нашому взводі, всі вважали, що я повинен відповідати на перше-ліпше питання, яке виникає в бійців.

Я сказав, що командир полку сьогодні ще не встиг доповісти мені про обстановку. Це розвеселило хлопців, а старшина, що сидів далі на навантаженій підводі, гукнув мене, щоб довідатися, чому сміються. Ми з ним запалили цигарки (як старшина, він мав змогу діставати махорку і не палити поганючих німецьких сигарет), і він сказав:

— Он бачиш там червоний будинок?

— Бачу.

— Іди туди і допоможи хлопцям одержати ковбасу для взводу. Він турбувався за взвод, але, будиши ледачкуватим, використовував часто мою слухняність.

Я зробив кілька кроків, коли колона рушила вперед.

— Бігом біжи до складу, хай негайно повертаються! — змінив наказ старшина, і я кинувся бігти.

Порядок одержання ковбаси був досить складний і незручний. Видавали тільки по дві ковбаси в одні руки, тому один боєць стояв з мішком за рогом складу, а два інших носили йому по дві ковбаси. Мішок був уже майже повний, і ми, розподіливши вагу на рівні частини, побігли за полком і приєдналися до нього аж у місті.

Полк спинився біля вокзалу, і ми зайняли свою стару квартиру. Земляк уместився на соломі з величезним шматком ковбаси і продекламував з властивим йому акцентом:

— «Сладок будіт одних на снопах тяжолих».

Ніби у відповідь на його слова, до хати вбіг зв'язковий і крикнув:

— Виходь! Лаштуйсь!

Полк вишикувався на вулиці і, простоявши, поки смерклось, рушив на вокзал, або, вірніше, на те місце, де колись був вокзал. Ми стояли ще з годину біля куп обгорілої, як черепок, цегли, що лишилась від станційних будинків, чекаючи наказу йти далі. Поряд з нашим підрозділом лежав розбитий німецький танк і біля нього згорілий танкіст. Він був малесенький, розміром з тринадцятилітнього хлопчика. Далі ще був розбитий танк, і біля нього теж лежали обвуглені маленькі танкісти. Досі я не знав, що коли людина згорить, то вона так прикро зменшується в розмірі.

Нарешті полк рушив і пішов понад колією. Елеватор, підпалений ще вдень німецькою артилерією, горів, викидаючи язика блакитного полум'я, і освітлював величезні склади, які фашистам не вдалось підпалити. Старшина, що не міг байдуже дивитися на продовольство, гукнув кількох бійців і показав на відчинені двері одного

в складів, звідки виносили і вантажили на машину ящики, банки, мішки.

— Ідіть одержуйте продукти!

Я вмів читати по-німецькому, і тому він відрядив і мене, поставивши за старшого.

Всередину складу нас не пустили, а коли ми попросили горілки, нам відмовили. У нас була своя підвода, повна продуктів, і ми мало цікавилися харчами. Для виду ми взяли ящик шпрот і ящик цукерок, а коли відійшли від складу, кипули ці ящики на дорогу, на велику радість звичайного піхотного підрозділу, що не мав такого вільного доступу до трофейних складів, як наш взвод.

Поклавши кілька коробочок шпротів собі за пазуху, щоб вони відігрілися, я побіг доганяти своїх. Це було нелегко, бо бігти доводилося обіч шляху по невтоптаному снігу, а батарея «45» сьогодні їхала рівно, без затримки, і колона рухалася швидко.

Скоро полк звернув від залізничної колії в степ. Я озирнувся. Міста вже не видно було, тільки заграва від палаючого елеватора здіймалася на обрії. Знову степ, вітер і мороз. Знову маленькі хутори без привітних вогників, з чорними дірками вікон, білі комини на чорних згарищах. В темряві рухаються тисячі піг, угонтуючи сніг на нескінченних степових просторах. Тіло наливається втомою. Невже я колись забуду ці ночі? І невже буде колись час, що я тільки згадуватиму про них?

Овівночі показується незгорілий хутір і лунає команда:

— Привал!

Я йду до першої хати, поки ще не набилося туди бійців, і лягаю на лаві. Люди тільки зараз повилазили з льохів і ще не встигли натопити. Холодно. Крізь напівзаплющені очі я бачу, як заходять до хати наш старший лейтенант з Красовим, Земляком і Кузьміним. Ці троє — з числа привілейованих у взводі. Вони беруть у хазяйки стакан, наливають горілку і турбуються, що нічим закусити. Я мовчки лежу на лаві і чекаю — запросять мене випити чи ні. Я стомився, у мене поганий настрій, і всі люди здаються мені зараз егоїстами. Я певен, що мене не помічають, і образа починає щеміти все дужче і дужче. А коли треба кудись послати грамотнішого — тоді до мене... Але старший лейтенант повертається в мій бік і питає:

— Чому не підходиш до столу?

— Стомився,— кажу я вголос, а в думці обурення: «Вам по двадцять п'ять, а мені сорок років! Можу я стомитися чи ні?»

— Піднесіть стакан старому,— усміхається лейтенант, і я в етний раз переконаюся, наскільки багато важить тепле слово...

Я виймаю свої шпроти і кладу на стіл. За пазухою вони встигли відтанути і тепер цілком придатні до вжитку.

Коли ми виходимо надвір, холод уже не здається таким печучим, а степ таким незатишним. Бадьорим кроком я йду кілометрів з п'ять

і поволі почуваю, як іти стає все важче і важче. Ремінь гвинтівки врізається, як ніж, у плече, речовий мішок відтягає спину. Все стає байдужим, і я ледве тягну ноги. Несподівано полк зупиняється. Лунає тривожна команда:

— Розвідка, вперед!

Я не знаю, де поділася втома, і стрибком, по коліна в снігу, біжу в голову колони.

Перед офіцером, що сьогодні веде полк, стоїть, піднявши руки вгору, німецький автоматник. Очевидно, він одбився від своїх і залишився в тилу. Обшукавши полоненого, ми відправляємо його до штабу дивізії.

Тепер розвідка йде попереду колони. Напружено вдивляємося в сіру темряву, з якої раз у раз виростають стоги торішнього хліба. Раптом перед нами вирисовуються дві темні постаті.

— Генде гох! — лунає наш оклик, і постаті слухняно підіймають руки — знову німецькі автоматники. Ми відбираємо в них зброю і документи і направляємо їх до колони. Не проходить і чверть години, як ще зустрічаємо двох німців. Тоді колона спиняється, і старший лейтенант викликає охочих піти вперед і перевірити дорогу до села, куди прямує зараз наш полк. Ідемо втрьох — я, Саша і лейтенант Чернишов.

Чернишов був нашим першим командиром взводу пішої полкової розвідки. Ми всі дуже любили цього славного вісімнадцятилітнього хлопчика, який уже двічі встиг побувати на фронті і про хоробрість якого ходили легенди. Але в нас йому не підвезло. Коли наша дивізія стояла вже поблизу передової, нам видали валянки, а ботинок не відібрали. Яюсь так вийшло, що солдати небережно, в надії, що «війна все спіше», поміняли свої ботинки на різні речі, які їм здавалися потрібніші, і коли сталася несподівана ревізія, у взводі не було жодної пари шкіряного взуття. Чернишову загрожував військовий трибунал, але, зважаючи на його заслуги і молодість, його лише зняли з посади комвзводу. Тепер він був при штабі. Завзятий розвідник, він приєднався до нас, скупивши за ділом.

Постать Чернишова в кожущку значно помітніша порівняно з нашими білими халатами, та він іде попереду, хоч для нього більше небезпеки, ніж для нас. Саша, очевидно, відчув те саме, що і я, бо одночасно зі мною випередив лейтенанта, і ми пішли попереду.

Хоч лейтенант був мій колишній «батько командир», але почуття до нього в мене були не синівські, а батьківські.

— Ідїть ззаду, — сказав я суворо, коли він знову став випереджати мене.

— Маємо нового командира, — засміявся Чернишов.

— Ні, серйозно, товаришу лейтенант, — сказав я зміненим голо- сом. — У вас помітна одежа. Я вас дуже прошу...

Він, мабуть, угадав мій настрій, бо тільки зітхнув і слухняно притишив кроки.

Зброю ми тримали напоготові. Стоги, які, поки ми йшли разом з полком, були просто стогами, тепер здаються зловісними примарами. Потрібне чимале напруження волі, щоб обійти стіг навколо і поштрикати багнетом у всі підозрілі западини. Інколи ми даємо кілька пострілів, Саша і Черпишов — з автоматів, я — з гвинтівки і, не чуючи відповіді, проходимо далі. Та коли стіг і обштриканий багнетом, від нього важко відійти, не озирнувшись кілька разів.

Шлях роздвоївся, і ми вирішили піти праворуч. Щодалі він ставав невиразніший, а стоги траплялися частіше і частіше. В сірій темряві все здається не тим, чим було справді. Бур'ян перетворюється на ліс, високі снігові замети — на околиці села. Далі шлях стає ледве помітним слідом.

Раптом ми помічаємо пляму і, присівши, зірко вдивляємось.

Чи рухається вона?

Здається, що рухається.

Лейтенант кидається перший, але ми з Сашею випереджаємо його і з трьох боків оточуємо пляму. З кожним нашим кроком вона стає все більшою і більшою, і, нарешті, ми бачимо, що це... сани. Сани і біля них хомут.

Черпишов оглянув їх і сказав:

— Це сани старшини третього батальйону.

Але чому вони без коня? Де подівся сам старшина? На санях залишені бобриняси, продукти. Третій батальйон стоїть зараз у Суботіно, куди рухається наш полк. Може, старшина натрапив на німецьких автоматників?

Ми повернулися до колони і розповіли про знахідку і про те, що далі шляху немає.

Тепер треба було перевірити той шлях, що повертав ліворуч. Обстрілявши десятків зо два стогів, наша група потрапила до балки, за якою повинно було бути Суботіно. Ми вирішили не гаяти часу і, не заходячи до села, повернути до колони.

— Знаєте що, товариші,— сказав я,— ви молодші, йдіть до полку, а я почекаю на вас тут.

— Правильно, старий, відпочивай! — і Саша з лейтенантом зникли в сутінках.

Я сів під стогом і з насолодою простяг ноги.

— Хороше!

Навколо стояла повна тиша. Раптом десь спереду пролунав одинокий постріл. Я насторожився. Хто б це міг стріляти? Через кілька хвилин знову постріл, здається ближче...

Я відчув себе раптом самотнім серед стегу, повного ворожої таємничості, і згадав, що ми не простріляли стогів навколо. Я встав і обійшов той стіг, під яким сидів. Ні, тут нема нікого. А порядок? Мій

білий халат ясно виділяється на жовтому тлі соломи. Може, мене вже помітили? Треба сісти і не рухатися.

Ще постріл, здається, зовсім недалеко. Може, під необстріляними стогами ховаються фашистські автоматники? А може, і третій батальйон не в Суботіно? Може, і село за балкою не Суботіно? Де подівся старшина третього батальйону?

В мене померзли ноги, але я боюся встати.

Я виймаю гранати, вставляю в них запали і кладу біля себе, але страх не тільки не зменшується, а зростає і зростає. Я тільки переводжу погляд з стogu, що праворуч від мене, на стіг ліворуч.

Раптом у мене холоде на серці. Просто на мене повзе щось сіре. Нечутно воно виникло з темряви і тепер швидко наближається до мене нечутними кроками. Рвучким рухом я повертаю гвинтівку, але не встигаю стрільнути, як сіра істота робить скажений стрибок і зникає з очей.

— Засць!

Я голосно регочу, потім підводжусь на ноги, запалюю цигарку і бігаю навколо стogu, щоб нагрітись.

Незабаром чується рипіння снігу, а ще через хвилину вирисовуються знайомі постаті в білих халатах.

— А де ж полк? — питаю я, побачивши тільки свій взвод.

Виявляється, командир полку дав завдання перевірити, чи дійсно зустрінете село в Суботіно і чи дійсно там стоїть третій батальйон.

«Морока,— подумав я собі,— іди перевіряй, чи це Суботіно, потім знову іди п'ять кілометрів до колони, а звідти нові п'ять кілометрів з колоною до села...»

Старший лейтенант розбив взвод на дві частини, залишивши два відділення в резерві і одне виславши вперед. Посидівши дві години під стогом, я таки порядно змерз і не схотів залишатися з резервом, хоч передовим ішло не наше відділення.

Старший лейтенант наказує йти дуже обережно, і, поки ми не відійшли настільки, що перестали чути кроки інших товаришів, дотримувались цього наказу, але далі пішли швидше — і в «ядрі», де був і я, зав'язується гаряча суперечка про доцільність цього нічного пошуку.

— Коли командир полку дає наказ, він має якісь підстави,— переконував командир відділення.

В балці ми з великими труднощами перелізли через глибокі снігові замети, але надія, що зараз ми будемо в селі, в теплих хатах, надавала нам сил.

Та за балкою села не було.

Ми пройшли ще з півкілометра степом і десь праворуч почули приглушений шум.

— Ну, от і Суботіно,— сказав командир відділення і дав наказ повернути праворуч.

Незабаром ми відчули під ногами твердий ґрунт шляху і в нас зовсім покращав настрій.

«Чи буде вільна хата, щоб розміститися?» — подумав я, коли з пітьми показалися розпливчасті контури будівель.

Несподівано оглушливий грім кулемета перебиває мої думки, і я падаю на шлях. Як навіжені, забили кулемети ліворуч і праворуч. Навала блакитних світлячків із зловісно гострим звуком б'ється об землю і з дзижчанням відлітає рикошетом від шляху.

— На обочину! Повзи з шляху! — шепоче командир.

В ту мить, коли я зариваюсь у сніг, повільно попливла вгору, освітлюючи все мертвим зеленим світлом, ракета. Я побачив великі господарські будівлі зовсім не селянського типу і двох нерухомих наших розвідників, що горілиць лежали на шляху, в двадцяти кроках від шаленіючого кулемета. Скажена стрілянина спалахнула з новою силою. Коли згасла ракета, цілі рої світлячків розлюченим вибором білися в тому місці, де лежав наш передовий дозор.

Знову злітає ракета і освітлює двох розвідників, оточених чорними плямами крові. Я бачу, як ворушаться їхні тіла, підкидувані густими чергами куль. Напруженням волі я відводжу свій погляд від загиблих товаришів і помічаю чотири танки, що притиснулися до стін будівель.

Ракети засвічуються одна за одною, і я бачу біля другої будівлі ще три танки з хрестами на броні і шість кулеметів, які не перестають бити в наш бік у поле.

— Назад! — шепоче командир відділення.

В перервах між ракетами ми відповзаємо все далі і далі і, нарешті, з'єднуємося з резервом, а позаду нас, не вгаваючи, строчать кулемети, злітають ракети, нескінченні стрічки трасуючих куль прорізають повітря.

Що було б, коли б полкова колона вийшла на ці кулемети? Від цієї думки у мене холоде спина.

Не помічаючи ні глибокого снігу в балці, ні втоми, весь під враженням величезної небезпеки, на яку ледь-ледь не натрапив полк, я біжу до колони. В думці раптом промайнула моторошна згадка, як ворушилися від куль тіла моїх двох товаришів. Та своєю смертю вони врятували життя тисячам...

Коли ми доповідаємо командирові полку, його обличчя жвавішає. З штабу дивізії надійшли відомості, що невелика, але озброєна танками і артилерією група німців вирвалася з оточення і десь заховалася в районі нашого маршу. Тепер вона знайдена — вона в радгоспі поблизу Суботіно.

Поки ми, кілька розвідників, підсилені відділенням автоматників, перевіряємо шлях до Суботіно, де благополучно розташувався третій батальйон, — в напрямку радгоспу швидко рухається полк гвардійських мінометів, артилерія і другий батальйон нашого полку.

Не встигла колона ввійти в Суботіно, як праворуч загриміла канонада і на обрії, ширячись і розпливаючись на чорному небі, зачервоніла заграва.

Так, коли б не розвідка, справа набрала б зовсім іншого характеру... А що, якби Саша і Чернишов збрехали? Могли ж вони сказати командиріві полку, що особисто побували в Суботіно? Адже ми втрох були цілком впевнені, що за балкою перед нами лежало Суботіно.

За півгодини канонада стихла, і тільки небо червоніло від пожежі.

Ми зайняли простору хату, і, поки грілися, підійшла решта нашого взводу. Надворі ще не сіріло, а в хаті вже ранок: топилася піч, хазяйка пекла пиріжки з картоплею, старий дід порався, лагодячи чоботи. Ми хотіли зразу ж лягти спати, але хазяйка наполягала, щоб ми спочатку поснідали. Не встигли ми доїсти пиріжки, як знадвору почувся шум: повернувся другий батальйон. А за чверть години хряпнули двері і посланець з штабу коротко вигукнув:

— Виходь! Лаштуйсь!

Ранок був ще зовсім синій, коли полк вирушив з села.

Знову тисячі ніг місили сніг, минаючи хутори і села.

Опівдні колона вийшла на великий тракт. Ліворуч стало чути стрілянину. Це збудоражило солдатів, але ми йшли просто на північ, і незабаром знову настала тиша.

Стомлені бійці похмуро рухалися вперед.

— Чому ми йдемо на північ, коли фронт посувається на захід?

Це питання поставало в багатьох з нас. Хтось спитав про це Сашу. Той перервав свою розповідь про рідне Забайкалля, з хвилину мовчки дивився на бійця, який звернувся до нього з запитанням, і, не сказавши йому і слова, знову повернувся до мене.

Через певні проміжки часу лунала команда: «Привал!» — ми падали на сніг, дрімали п'ять-сім хвилин і знову йшли далі. Після перепочинку йти було ще важче. Бійці байдуже чвалали, ледве пересуваючи ноги. Замовкли балачки, стихли жарти: Ніхто не знав, скільки ще доведеться йти, і всім було незрозуміло, чому ми йдемо кудись, коли поряд воюють.

Лише старшина не виявляв і найменшої ознаки втоми. Він ішов стільки ж, як і ми, відпочивав не більше за нас, але, незважаючи на це, його крок відзначався твердістю, якій ми не могли не позаздрити. Це викликало пошану до нього у бійців, і я зрозумів, що один по-справжньому хороший старшина у взводі має більше агітаційного значення, ніж двогодинна лекція про дисципліну в поході.

Спереду показався вершник. Він зупинявся біля кожного підрозділу, і там відразу починалося пошвавлення. Нарешті вершник біля нас. Ми пізнаємо його — це ПНШ-1 — перший заступник начштабу полку.

— Дивізія йде на з'єднання з північною групою наших військ,— сказав ПНШ-1.— Від того, як швидко йтиме наша дивізія, залежить, чи оточимо ми фашистів під Воронежем, чи ворог вирветься з кільця.

Я побачив, як блискавично змінився настрій у бійців. Рубаючи крок, ми пішли вперед так швидко, що стрілецька рота, яка йшла за нами, кинулась наздоганяти нас бігом. Знову почалися жарти, обличчя світилися задоволенням.

— Ну що? — звернувся Саша до бійця, який питав його, чому ми йдемо на північ.— Зрозумів?

Той тільки усміхнувся і, підморгнувши, промовив:

— Навіть ноги стали свідоміші — не болять!

Я відчував по собі, як змінилося самопочуття. Цілоденний марш, освітлений тепер важливою метою, вже не здавався просто важкою буденною справою, а був почесним, відповідальним завданням командування. Ми йшли не марно, ми виконували свій великий обов'язок перед Батьківщиною.

Через дві години нас обігнав підрозділ «катюш», потім у тому ж напрямку пролетіло кілька десятків наших літаків, загриміла артилерійська каонада. Обличчя бійців стали зосереджені, майже урочисті.

Несподівано пролунала команда:

— Привал!

Відпочинок тривав падавичайно довго. Ми лежали на снігу, і де-хто встиг уже виспатися, коли спереду від підрозділу до підрозділу пройшла чутка: дивізія одержала наказ повернути назад. А незабаром знову проїхав верхи на коні ПНШ-1. Він повідомив, що обидві групи наших військ з'єдналися, і передав подяку командира дивізії полкам за своєчасне прибуття до належного пункту, адже своєчасність нашого прибуття і дала можливість з'єднатися обом групам.

V

Отже, майже добу полк ішов в одному напрямку, потім повернув просто назад. Молоді бійці були невдоволені, вважаючи, що нам слід було лишитися на місці з'єднання з воронезькою групою, а не місити даремно сніг на шляхах. Старі бійці мовчали. І в цьому відчувалася мудрість старих солдатів.

Вечоріло. Збільшився вітер, незатишний і непривітний степ став ще незатишнішим і непривітнішим. Шлях, розбитий танками і артилерією, перетворився в суцільний вибій. Хотілося спати, хотілося їсти, хотілося тепла і спокою. Але полк ішов далі вперед, і ніяка втома не могла спинити його. Зате, коли лунало спереду і котилося далі й далі назад слово «привал»,— всі падали на сніг, і половина

з нас встигла навіть поспати хвилинку. За все життя я не знав приємнішого сну, як на снігу в поході.

Я був дисциплінованим солдатом, за винятком того, що не носив у речовому мішку нічого, крім патронів. Правильний погляд на речі, зокрема щодо речового мішка, я склав у першій бою. Я бачив, як упав червоноармієць. Куля пробила йому каску і розвалила череп, і він лежав нерухомо з величезним речовим мішком на спині. Після цього я твердо поклав собі не носити нічого, крім зброї. Ідучи в похід, я клав за пазуху одну коробку консервів або ковбасу, щоб можна було поїсти зразу, як схочеться, не витрачаючи часу на розігрівання. До того ж у мене в резерві був Брильов, який додержувався діаметрально протилежних поглядів. Між іншим, він мав звичку запивати водою всяку їжу, навіть борщ або суп. Саме останнє чомусь викликало обурення всього взводу. Я вважав, що пити воду — приватна справа кожної людини і одстоював свою думку перед усім взводом; за це Брильов інколи відкривав для мене свою величезну торбу.

Отже, тепер я підійшов до Брильова, щоб дипломатично патакнути на доречність повечеряти. Але Брильов був стурбований своїм валянком: підшва зовсім відлетіла, і він, ступаючи голою ногою по снігу, пропускав повз вуха мої пятаки. Зрештою ми вирішили шукати взуття на шляху. Вже досить смерклося, доводилося підходити до кожного вбитого німця. Нам не щастило. Нарешті трапився есесівець у бурках підходящого розміру. Брильов тут же перевзувся, покинувши свої валянки, але підвечерювати не збирався.

Перепочинки робилися все частіш і частіш, та це нас не радувало: очевидно, зупинка на ночівлю буде не скоро. Під час одного привалу, коли холод, здається, пробрався вже до самих кісток, я витяг з кишені банку сухого спирту, яку знайшов удень на шляху, і розпалив вогнище. Весь взвод щільно оточив багаття, і хоч дим від пього був зовсім не запашний, Саша подивився на мене вдячним поглядом.

Брильов розчулився і поклав перед гуртом свою торбу. Для двадцяти чоловіків це була, звичайно, дрібниця: «з-за столу» ми встали голодніші, ніж сіли, але зігріті вогнищем і людяністю Брильова, бійці підбадьорилися і веселіше пішли вперед.

Спала ніч. Ніде не було ні вогника, тільки розбиті ворожі танки і кинуті автомашини чорніли на шляху. Коло шляху та на білім полі бовваніли трупи вбитих.

Я підійшов до одного дороговказу і, присвітивши, прочитав: «Нах Россіш 8 км».

Ми поверталися до міста, з якого вийшли тридцять годин тому. Я переклав напис товаришам, і всі повеселішали. Командир взводу,

старший лейтенант, доручив мені зразу ж шукати квартиру, як увійдемо до міста.

Зачорніли будинки передмістя, пролунала команда: «Привал!» Ми полягали на шляху і, здається, нічого не було кращого, як отак непоручно лежати на снігу, підклавши під голову мішок з патронами. В голову колони пройшов командир полку. На ходу він наказав старшині першого батальйону роздати бійцям хліб, бо зупинка на почівлю буде через п'ятнадцять кілометрів замістом Россош. Взвод зітхнув майже разом. Годинник показував годину ночі.

— А що, як ми заскочимо в Россош і перепочинемо годину в теплій хаті? — сказав старшина взводу.

Старший лейтенант мовчав, Саша, людина розважлива, про якого склалась загальна думка, що його «сільрада працює добре», сказав роздумливо:

— Ми могли б тоді наздогнати полк швидше, ніж він добереться до міста.

Ми притаїли дух і чекали відповіді старшого лейтенанта з напруженням, рівним хіба чекапню судового вироку. Командир подивився на мене і сказав:

— Іди шукай квартиру.

За ці слова ми готові були все зробити для старшого лейтенанта.

Через п'ятнадцять хвилин взвод лежав у теплій хаті. За вікном був розбитий плях, вітер і ніч, і десь у темряві просувався до призначеного пункту п-ський стрілецький полк п-ської стрілецької дивізії.

На довернення всього підвода з продуктами знайшла нашу квартиру: ми повечеряли, і хазяйка, яка смажила нам консерви і гріла чай, не могла сказати, що в нас був поганий апетит.

Коли ми прокинулись, була восьма ранку. Ніколи взвод так швидко не збирався, як у цей день. Ніхто нікого не підганяв, проте за чверть години ми встигли поспіdatи і зібратись у путь. Навіть найнеприємніша з усіх команд: «Виходь! Лаштуйсь!» — цього зимового ранку втратила свою неприємну гостроту. Ми не говорили, але кожен почував, що сталося щось не так. Ще жевріла надія, що полк теж заночував у місті. Та коли ми вийшли на центральну вулицю, ця надія зникла. Жодної військової частини в місті не було. На перехрестях порожніх вулиць стояли поодинокі регулювальники та зрідка проходила автомашинна. Наш полк пройшов через місто вночі і зупинився десь за п'ятнадцять кілометрів далі. Хто свідомо, хто підсвідомо розумів, що воєнні обставини вимагали швидкого маршу, а наш взвод цієї вимоги не виконав. День був на диво теплий, сніг не рипів під ногами, світило сонце, і скоро почуття незручності ослабло. Ми йшли вулицею, розглядаючи знівечені ворогом будинки, розбиті дзвіниці церков, покалічені гармати і танки.

Назустріч нам показала валка полонених мадьярів, їх ішло кілька тисяч групами по чотириста-п'ятсот чоловік. Рівняючись з нами, мадьяри скидали шапки, кричали: «Гітлер капут! Війна капут!» — і йшли далі, а нові валки сунули і сунули, скидали перед нами шапки і кричали: «Війна капут!» Чорняві вусаті обличчя, закутані в ковдри замість шарфів, усміхались. Вони «відвоювались» і були раді.

Ми вийшли на околицю міста, звернули в бокову вулицю; безладний тупіт тисяч ніг полонених звучав усе глухіше і глухіше. Тиша знову викликала у нас неприємне почуття — у відповідальний момент ми відстали від частини.

Кінчилось місто, ми йшли широким розбитим шляхом, дивно по-рожнім. Жодної колони. Тільки окремі відсталі полонені шкутильгали нам назустріч, доганяючи свої групи. Йти було важко, маскувальні халати поверх козушків давали стільки тепла, що сорочки на нас були мокрі.

Незабаром нас догнав верхівець. Це був заступник командира полку по політичній частині, якого ми всі, за старою звичкою, звали комісаром полку. Побачивши нас, він навіть розгубився і мовчав кілька хвилин. Обличчя старшого лейтенанта почервоніло, а ми втопили очі в землю. Нарешті комісар отямився.

— Взвод пішої розвідки?! За двадцять кілометрів ззаду від штабу полка?! Що це таке? Я вас питаю: що це значить?

Старший лейтенант стояв червоний, як з лазні.

— Бігом!

Ми кинулися бігти, вірніше — тікати від сорому, обливаючись потом і проклинаючи теплу погоду. Комісар чотири рази проїхав туди і сюди по шляху, і чотири рази він зупиняв нас і знаходив хоч по пові, зате уїдливі слова. Старший лейтенант ішов попереду нас, і я вперше не позаздрив на його комскладівський козушок, довгий і з коміром — йому було найжаркіше.

Шлях став людпіним. Ми обганяли якісь підрозділи, кінні артбатареї, повозки, а нас обганяли гвардійські міномети, автомашини і артилерія на автотязі. Спереду за пагорком заgrimіла гарматна канонада. Нам стало веселіше — полк, очевидно, був десь близько.

Комісар проїхав п'ятий раз. Він зупинився коло нас, і ми приготувались до неприємностей, подвоєних присутністю підрозділів з інших частин.

— Старший лейтенант! Коли ви вже відстали, то ведіть взвод на допомогу третьому батальйонові.

— Єсть вести взвод на допомогу третьому батальйонові!

— Там оточені дві тисячі німців. Вони відмовилися здатися. Ведіть взвод і надішліть зв'язковим бойову обстановку.

Всі зітхнули з полегшенням. Це був достойний вихід з становища. Тепер, коли ми повернемося до штабу, будемо відповідати, що виконували завдання комісара полку, — і не збрешемо.

Ми звернули з шляху і пішли полем. Дорогу вказував слід тапка, що пройшов до місяця бою.

Незабаром показався хутір. Під хатами стояли гвардійські міномети, де-не-де перебігали вулицю червоноармійці. Комбат-3 був з батальйоном, що вже підходив до околиць сусіднього хутора, зайнятого німцями... Шлях до цього хутора густо обстрілювався мінометами і кулеметним вогнем ворога, і нам треба було його пройти. Ми побігли вперед, а як співучий звук кулі ставав коротким — «тюп-тюп!», — падали в глибокі ривчакі, зроблені гусеницями танків.

Треба було бігти пригнувшись і швидко падати, як тільки почувеш виття міни. Нахилитись було важко, і я біг на весь зріст, аж поки не лунав вигук старшого лейтенанта або Саші:

— Та нахилійся, чорт здоровий!

Тоді я падав; коли ж кулі замість гострого «тюп-тюп!» знову співали ніжно і протяжно «ті-у-у-у, ті-у-у-у» або замовкав скляний вибух міни, я вставав і, не пригнувшись, біг уперед, поглядаючи, чи не дивиться па мене командир.

На шляху стояли сани з патронами. Тяжко поранена кобила силкувалась звести голову, падала і знову витягала шию і біла погами скривавлений сніг. У мене було мало патронів, і я хотів набрати їх з підводи. Та коли я підліз до саней, то потрапив під такий густий вогонь, що ледве відповз від цього місця.

Залишилось якихось триста метрів до хутора. Від крайньої хати, з садка, захиляючись, строчив ворожий кулемет. Садок був вишневий, а коло нього колодязь із зводом, на якому висіла стара ступиця з поламаними спицями. Я лежав, занурившись у ніг, і стріляв по кулеметові, що стояв під вишнею. На хвилину кулемет ущух. Ми кинулись бігти до нього, та знову попадали, коли побачили, як другий німець, відсунувши вбитого кулеметника, взявся за ручки. Вишня стала ближче на двадцять кроків, і мені пригадалось дитинство — напевне, тому що і в нас дома коло колодязя росла вишня; на вишні була суха гілка, і мати чіпляла на неї сушити глечик. Коло вишні був барліг для поросяти, і ми з братом бродили по багну, теплому, чорному і густому, а мати сварилась, що ми не попідкочували холош. І хоч кулемет бив безперестанно і кулі падали коло мене, у цю мить я почув у собі силу встати і побігти під вогнем до цієї вишні.

Ми зробили ще три перебіжки і тоді кинулись в атаку. Шкода, що комісар полку не бачив цього моменту.

Ворожий кулеметник кинув стріляти і поплазував у глиб садка. Чиясь куля догнала його, і він так і залишився в п'яти кроках від

свого кулемета. Ми вбігли в хутір і стали прочісувати хати. Щось муляло мені в душі, і я зрозумів — це від того, що, вбігши в хутір, я не зупинився коло вишні.

Половина хат горіла. Охоплена полум'ям солома тріщала, розбризкуючи іскри і попіл. Сніг навколо пожеж брався жовтими плямами. Дехто з людей вже виліз з льохів і намагався врятувати хоч щонебудь з палаючих хат. Коло однієї хати ходив дід і вилами витягав з полум'я дерево.

— Усе! Все згоріло!

В сусідній хаті я знайшов померлого від ран червоноармійця. Коло нього лежала снайперка. Телескоп був у крові. Мені хотілось взяти снайперку і не хотілось кидати своєї гвинтівки. Я стояв коло хати, роздумуючи. Старший лейтенант швидко розвіяв мої сумніви, пославши вперед на східну околицю села займати оборону. Я кинув снайперку. До речі, вона важча за звичайну гвинтівку.

В цьому кінці хутора стояли колгоспні будівлі і стоги торішнього хліба. Один з них горів. З-під диму виривалось голубе полум'я — горіло зерно. Навколо, серед ворожих трупів, валялось десятків зо три кулеметів і кілька мінометів. Червоноармійці з третього батальйону, готуючись до пічної оборони, розігрівали консерви на величезнім вогнищі палаючого стогу.

Разом з нами зосталось в обороні тридцять сім чоловік.

У мене була звичайна гвинтівка. Щоб посилити свої бойові засоби, я вибрав трофейний кулемет і став освоювати ворожу техніку. Та спроби були марні — він не стріляв. Саша допоміг мені його розібрати і скласти, але пострілу не було.

Вечоріло. Я відтяг кулемет до вогнища, щоб іще раз розібрати його при світлі. Тут грівся коло вогню лейтенант Чернишов, що числився тепер при третьому батальйоні. Ми зустрілись з ним як з рідним. Я знайшов банку молока, какао і цукор і приготував гарячий напій, а хлопці принесли білу пухку італійську ковдру і відірвали для нього новенькі онучі. У Чернишова були відморожені ноги, він дрібно тремтів і ніяк не міг нагрітись. Я сказав йому, що відведу в хату погрітись, як тільки доб'юся толку від свого кулемета.

— Не стріляє!

Я знову натиснув на ручку кулемета, і раптом гучна черга гримнула в полум'я стогу, розбризкуючи вогонь. Кулемет нагрівся і стріляв. Я не задрив італійцям, що воювали з такою зброєю.

Дехто закопався в солому і спав. Я знайшов ящик з патронами для гвинтівки і приніс їх у пелені маскувального халата до стогу на випадок, коли італійський кулемет знову застрайкує.

Ворог мовчав. Хутір, зайнятий німцями, був за кілометр-півтора від нас. Там було тихо і темно. Та ми сторожко стежили за білим

полем — чи не повзуть до нас ворожі автоматники? Лейтенант Чернишов все не міг нагрітися, і я відпросився у старшого лейтенанта піти з ним у хату. Там я порадив йому заснути і пообіцяв розбудити зразу ж, як зберусь йти. Він був білявий, з сірими очима, і коли заснув, то виглядав зовсім дитиною. Я згадав свого сина, і мені стиснуло серце. Потихеньку вийшовши з хати, я рушив до свого стогу. Там уже сидів комбат-3 і наряджав бійців у розвідку. Старший лейтенант кинув до мене:

— Підеш?

— З чим? З драгункою?

Комбат-3 зняв з шиї автомат і простяг мені.

— Назавжди?

— Назавжди.

Автомат надав мені щирої радості. Забуваючи різницю в військовим званнях, я дружньо потиснув руку комбатові, і він усміхнувся, почувуючи, що я дуже задоволений з подарунка.

В розвідку йшло сім бійців: чотири — з нашого взводу і три — з дивізійної розвідки, яка прибула теж на допомогу третьому батальйонові. Треба було пройти до лівої частини зайнятого ворогом хутора і перевірити, є там німці, чи, може, вони відійшли.

За стогами ліворуч ріс молодий садок чи якась інша посадка, і ми йшли сміливо, не боячись бути поміченими. За кущами слалосся чисте поле, а за ним чорніли хати і садки. Ми зупинилися. До хутора лишалося з півкілометра. Майже коло самого хутора на рівній відстані одна від одної чорніли чотири плями. Ми стояли мовчки. Треба було йти на оті чорні плями. Що то було — ми не знали: окопи, передній край оборони ворога чи просто якісь плями, може, купи гною, що з такою зловісною періодичністю оточили край хутора.

— Хто піде вперед?

Ще коли ми їхали на фронт, я виробив для себе принцип своєї поведінки на фронті. По-перше, я привчив себе до думки, що не буде нічого дивного, коли мене уб'ють. По-друге, я знав, що частіш вмирають через боягузтво, а не через хоробрість. А зараз у мене був у руках автомат, якого я тільки що одержав, і мені хотілося показати своїм товаришам, що я гідний цієї зброї.

— Ну чого ж стояти? Пішли,— сказав я просто і, трохи пригнувшись, тримаючи наготові автомат, пішов на чорну пляму.

Я йшов повільно, напружено вдивляючись у те чорне, що лежало на моїй путі. Через хвилину я почув за собою кроки — то йшли товариші. Зараз у мене не було думок про смерть, я тільки думав, чи пролунає постріл спереду, чи ні. Я чекав і думав тільки про постріл, а не про його наслідки. Стояла абсолютна тиша, тільки мої кроки здавались гучними, ніби я йшов по сухому хмизу. Я був

спокійний, але досить було б якогось найменшого чужого звуку — і він викликав би у мене бурю.

Залишалось кроків п'ятдесят до плями. Видно було, що то лежав чоловік. Я був у білому халаті, але кроки мої повинен чути. Я міцніше стиснув автомат і прискорив рух. Кроки за мною затихли. Я вже бачу кулемет. Трохи збоку від нього лежить людина. Коли я розумію, що вона мертва, напруження спадає, і я знову йду тихіше. Фу! А я ж ішов до нього, як до живого. Ногою я штовхаю труп і чую, що він уже мерзлий. Це, видно, італієць. Його ноги в човноподібних ерзац-валянках, коло нього три ковдри. Я махаю товаришам. Підходять спочатку двоє — Красов, наш старший сержант, та хтось з дивізійної розвідки; згодом приєднується прикриття.

Красов людина моїх років — «старий». Ми з ним спочатку були в дуже добрих стосунках, але потім посварились. Якось мені доручили ділити сухарі, і я своєму відділенню відміряв тільки цілі, а його відділенню дав шматочки. Він назвав мене дріб'язковою людиною, після того між нами завжди був холодок. У розвідку з ним я йшов уперше.

Ми стояли коло садка, крізь голе гілля якого чорніли будівлі. Залишивши чотирьох в прикритті, втрьох пішли вперед. Ступаючи ледве чутно, йдемо через садок і, не зміняючи ходи, вступаємо в двір. Хата дивиться на нас чорними вікнами, страшними своєю невідомістю. Вся моя увага на цих вікнах. Треба швидко перебігти до глухого причілка, потім, низько прихилившись, пройти попід вікнами до дверей. Раптом, коли я, біжачи до хати, рівняюся з хлівом, з його подраного даху лунає гострий свистячий звук. Я миттю повертаюся усім корпусом до хліва і даю чергу в дірку на дахові. У відповідь чутно з хліва злякане «бе-е». Я розумію, що з дірки вилетіли горобці, а в хліву мекнула корова чи бичок. Все це сталося, може, за якусь чверть секунди, але я вже не той. Сталася розрядка. Мені стає весело, як п'яному. Я підбігаю до дверей, відчиняю їх ривком і вскакую в сіни. З стелі на мене непривітно і страшно дивиться чорна діра горища. Двері в хату зачинені. Я стою так, щоб мене не видно було з горища, в разі хтось там є, і сіпаю двері. Потім вибігаю з сіней і кличу товаришів. Красов стоїть на розі хати і шепоче:

— Ламай двері.

Я йому відповідаю, не ховаючи іронії:

— Іди зламаємо вдвох.

Тоді він радиться з бійцем (чи, може, то сержант, чи старшина) дивізійної розвідки, і мені наказують кинути цю хату. Сусідня хата теж замкнута, з тією тільки різницею, що замок висить на зовнішніх дверях сіней. Це край села, і неоглянутих залишається тільки дві хати.

Що робити?

Стій! Ми ж не перший день на фронті і знаємо, куди ховається населення вночі. Знайшовши льох, я відкриваю ляду і потихеньку пропоную вилазити. Звідти чую жіночий шепіт. Ми дізнаємось, що ворог покинув цей край хутора перед вечором і пересунувся на другий бік селища.

Красов залишає мене тут, а сам іде оглядати останні крайні двори. Я стою біля причілка хати, і хоч халат мій білий, здається, що мене видно дуже далеко. Я вдвляюсь у великий садок з протилежного боку вулиці і прислухаюся до звуків, що долітають з правого краю хутора. Там риплять сани, іржуть коні, кричать погоничі, доноситься багатоголосий гамір, приглушений відстанню. Мені трохи моторошно. Здається, що чинсь око чатує кожен мій рух.

Раптом я чую ліворуч тупотіння. Я весь напружуюся, роблю два кроки від хати, щоб розлога вишня не заважала бачити вулицю, і жду.

З темряви показується чоловік. Він біжить швидко, інколи оглядаючись назад. Тепер я не боюсь, що за мною хтось стежить, я сам стежу. Біжить німецький солдат. В правій руці він тримає гвинтівку, а лівою чомусь підтримує пояс — може, щоб не бряжчав багнет об баклажку. Я дивлюсь на нього, як на зайця, коли той біжить на мисливця, нічого не бачачи перед собою. У цієї людини, як і в зайця, зараз усі думки ззаду.

Солдат тулиться ще більше до мого боку вулиці, бо тут тінь. Я чекаю із зведеним автоматом, а серце б'ється так, що, здається, його стук чути на тім боці хутора. Рівняючись зі мною, солдат притишує біг і, важко відсапуючись, оглядається назад. Тихо, але твердо я кажу:

— Гальт!

Він аж підстрибує з несподіванки, випускає гвинтівку, і вся його постать з піднесеними руками завмирає. Ніч трохи місячна, і я бачу біле вусате обличчя, але не розберу виразу очей: тінь від брів перетворює їх на дві чорні ями. Не спускаючи автомата, я пропоную йому підійти до мене. Він стоїть і бурмоче щось незрозуміле. Я повторюю наказ німецькою, потім французькою мовою. Тоді він підходить до мене, а я, задкуючи і ведучи за ним дуло автомата, пропускаю його вперед. Підходить Красов, і ми ведемо полоненого до своїх. По дорозі Красов розповідає, як він сполохав цього, очевидно, спостерігача, але не зміг його затримати, бо той сховався за будівлями. За хатами ми обшукуємо «язика», і четверо, які були в прикритті, йдуть з ним уперед, а ми втрюх йдемо ззаду, як прикриття.

Ми трохи відстаємо з Красовим, і він каже мені:

— А з тобою можна ходити у розвідку.

Мені приємно чути ці слова від старого бійця, що вже втретє на фронті. Я згадую про злочасні сухарі, і мені стає піяково.

Наші спроби зняти допит з «язика» ні до чого не привели: він не знав нашої мови, а ми — італійської, а разом з ним ми не знали німецької. Полонений злякано дивився на нас і повторював: «Війна капут», — махаючи рукою в бік хутора.

Нервове напруження цього вечора не спадало в мене; я почував себе міцним і гострим, здатним діяти на високій напрузі, точно і певно. Зарившись у солому, я вдивлявся в обличчя полоненого, в його очі і бачив, як він пробував посміхатись, як за цією посмішкою проривалось у погляді щось таке, чого я ніколи раніше не помічав у людини. Зір його, блискучий з ляку, завмирав на якусь мить і ставав зовсім погаслим, далеким від усього. Я зрозумів, що в ці короткі секунди його охоплювала смертна нудьга. Він боявся, що ми його вб'ємо.

«Язика» відправили до штабу полку з дивізійною розвідкою. Була четверта ранку. Холод забирався за спину, залазив у ваялки. Хотілося спати. Яке щастя зайти в теплу хату, не роздягаючись упасти на солому — і спати, не боячись раптових вигуків: «підйом!» або «до зброї!». Проганяючи дрімоту я підвівся і взяв дозвіл піти збудити Чернишова. Крім мене, ніхто не знав, в якій хаті він спить.

Там я приліг коло лейтенанта, але сон покинув мене. Колгоспники, що за багато місяців уперше почували сьогодні в хаті і теж, мабуть, мріяли, сидючи в льоху, про тепло і постіль, не спали. Господар розповідав, як сьогодні вранці німці несподівано витягли з льоху його старшого брата і вбили, запідозривши в ньому партизана. І мене, що бачив тисячі трупів, над якими ніхто не плакав, зогріли сльози цієї сім'ї за своїм сивоусим братом і дядьком.

Я розбудив лейтенанта Чернишова, і ми пішли в морозцу темряву.

Стіг догорав. Він укритися чорною шкаралупою попелу, і тільки місцями жевріли червоні пятаки жару.

Коло нашого стогу новина: надійшов наказ з штабу полка світом йти на хутір в розвідку босм.

Фіалковий ранок окреслив посірілі, стомлені обличчя бійців. Вже можна було розрізнити окремі соломинки в стозі, а на зброї тих, хто побував у теплій хаті, — плями іржі.

В розвідку йде сім бійців. Командує лейтенант Чернишов. Зникає втома, нерви напружуються, по тілу проходить лоскіт тривоги.

Першу частину путі ми проходимо швидко. Коли показуються хати і садки, група йде повільніше, пригнувши голови, сторожко вдивляючись вперед. З хутора — ні звуку. Коло хат — жодного руху. Але ця тиша важча, ніж постріли. Легше йти під кулями, ніж кожної хвилини чекати раптового пострілу.

Коли до хати лишається кілька десятків кроків, ми не витримуємо і щосили біжимо і вскакуємо в двір. Там покинутий міномет з а купою мін, біля повітки — кулемет. В той момент, коли ми на

мить насторожено зупиняємося біля цієї зброї, двері хати рвучко розчиняються і звідти виходять кілька італійців. Їхні руки підняті вгору.

— Війна капут!

Перший солдат робить широкий рух рукою над хутором і вигукує:

— Війна капут!

З хати виходять і виходять солдати і за звичкою лаштуються в дві шеренги. Ми кілька хвилин роздивляємося на полонених і потім спохвачуємося: треба ж прочесати весь хутір.

Я переходжу вулицю, і в першому ж дворі з хати висипає ціла юрба італійців. Вусаті неголені обличчя дивляться недовірливо.

— Руки вгору! — командую я і направляю автомат.

Вони підіймають руки вгору, а з хати все виходять і виходять солдати і, переступивши поріг, похапцем підіймають руки. Їх чоловік з тридцять. Жестом я дозволяю їм опустити руки і сам опускаю автомат. Вони враз веселішають.

— Війна капут! Гітлер капут! Муссоліні капут!

Мене цілком задовольняє ця політична програма, і я дозволяю їм пабрати харчів на дорогу і одежі. На хвилину вони зникають у хаті і з'являються закутані в ковдри поверх шинелей, з величезними рюкзаками на плечах, паче зійшли з картини «Відступ французів з Москви в 1812 році».

Полонених виводимо за хутір і там лаштуємо в довгу валку. Кра-сов верхи на трофейному коні об'їжджає полонених і перераховує. Виходить понад шістсот чоловік! Невже?

Красов знову їде в голову колони, знову лічить... Так, шістсот!

Ми, сім солдатів, сходимосся до купи, пропускаємо повз себе довжелезну валку, лаштовану по чотири, і паші серця сповнюються гордістю.

VI

Незабаром підійшла решта взводу, і старший лейтенант наказав нам переглядати і рахувати трофеї. Вони склалися з величезної кількості саней, запряжених мулами. На санях повно речових мішків, продовольства, награбованих селянських речей і різного збіжжя, одежі і боеприпасів, а між саньми та по дворах валялася зброя. Старшина рахував мулів і копей, а ми зайнялися хто чим.

Скоро в мене було два пістолети, бінокль, електричний ліхтарик і польова сумка. Інтерес до перегляду пропав, і я приєднався до старшини, допомагаючи йому складати списки майна.

Після обіду дуже хотілося спати, але командир наказав прочесати стоги, що виднілися за хутором, і ми до вечора знайшли з десяток ворожих офіцерів, що зарились у солому, забарикадувавшись ящиками і мішками з харчами.

Стало вечоріти, тихо падав сніжок і притрушував купи трофейного майна. Зголоднілі мули дико ревли. В деяких катах несміливо засвітилися вогники. Ми повернулись у хутір.

На квартирі було затишно: топилася піч, горіла лампа, на підлозі лежала ціла купа свіжої соломи. Минули день, ніч, ще день і ще ніч, як ми не спали.

Приємно було скинути козушок, шапку, озброєння і сидіти біля столу, поклавши на нього лікті. В хуторі стояло мало війська, в хату не набивалося бійців, і двері не грюкали раз по раз, як то бувало звичайно.

Несподівано прибув зв'язковий з наказом негайно прибути в розташування штабу. Затишність зруйновано. Ми одягаємось, прилаштовуємо зброю і виходимо в морозну ніч. Спереду їде Красов на своєму трофейному коні, ми плентаємось ззаду навпростець, без пляху, по коліна в снігу. Важко, холодно, непривітно.

Село, де стоїть наш штаб, повне війська. Ми ледве знаходимо вільну хату. В ній темно, холодно. Солома вогка, від неї йде холод. Двері щоразу відчиняються, і тоді в кімнату вривається струм холодного, повного пари повітря. Не роздягаючись і не скидаючи зброї, ми розташовуємося на солоній й забуваємося в важкому, неспокійному сні.

Ранком Красов довідується, що сідло з його коня зникло. Ми кидаємося на розшуки і швидко знаходимо його в старшини речового складу.

На нашу вимогу повернути сідло старшина стає на формальну точку зору і сердито доводить, наскільки старшина взагалі може доводити солдатів, що у пішої полкової розвідки коней на озброєнні «не положено».

Місяць тому, коли ми стояли ще перед фронтом, цей старшина видавав нашому взводу білизну. Мені попалась дуже погана пара, і я пішов прохати, щоб він замінив. Коли я переконався, що ніякі умовляння не допомагають і справа моя безнадійна, я побажав старшині, щоб він діждався такої білизни від своїх дітей. На складі нікого, крім нас, не було; я двічі повторив йому своє побажання, знаючи, що йому ні на кого покинути склад, щоб піти поскаржитися на мене. Тепер я знову з ним зустрівся.

Я підійшов, коли суперечка з приводу сідла була в повному розпалі. На мені був незаймано білий халат, на грудях висів новенький бінокль, а біля пояса — пістолет.

— В чому справа? — запитав я строго і, не дослухавши старшини, гаркнув: — Стати, як годиться!

Старшина оторопів, витягся по команді «струнко», а хлопці схопили сідло і з сміхом побігли до взводу.

...Поля вирушив. Знову перед очима степ, байраки, стоги позаторішнього хліба. По дорозі ми ловимо кількох мулів і навперемінки

Ідемо на них верхи без сідла. Але мули голодні, і до півдня ми їх знову відпускаємо на волю.

В обід полк зупинився у великому селі. Вулиця забита німецькими танками і автомашинами, а поміж них — місиво з снарядів, молитовників, консервів, речових мішків, касок, протигазів, гранат...

Наша підвода з продуктами проїхала вперед ще тоді, як нас завернув комісар полку, і ми, не зустрівшись з нею, примушені були йти до кухні. Набравши котелки, ми з старшим лейтенантом зайшли в першу хату і сіли обідати.

По обіді він послав мене збирати взвод, що розсипався по всій вулиці. В одній хаті я натрапив на гостинного і симпатичного майора, і він запропонував мені чаю. Я відмовився, але сів покурити. Зав'язалась розмова на літературні теми.

Я був зачарований культурністю, тонкими дотепами і тою особливою простотою майора, що буває у неабияких натур. Його обличчя мені здавалося дуже знайомим, але де я його бачив — я не міг згадати.

Раптом відчинилися двері і ввійшов наш старший лейтенант. Побачивши майора, він зробив рух назад, але зразу ж схопився, привітався і наказав мені негайно йти до взводу.

Я зупинився на половині фрази, потиснув руку майорові і, жартуючи, сказав:

— Чи є в світі гірша компанда, як: «Виходь! Лаштуйсь!»?

— *A la guerre, comme a la guerre*¹,— відповів майор і, ще раз потиснувши мені руку, додав: — На другій зупинці обов'язково заходьте.

На вулиці я спитав старшого лейтенанта:

— Хто цей майор?

Він глянув на мене здивовано:

— Хіба ви його не знаєте? Це ж комісар полку!

Я враз пригадав, де зустрічався з майором, і мовчки став до строю.

Взвод приєднався до колони і разом з тисячами інших ніг утоптував у сніг листівки з портретом «унзер фюрер», брошури про «новий порядок», військове спорядження і молитовники угорською і італійською мовами.

В кінці села побільшало трупів у зеленкуватих шинелях. Один з них лежав на самому шляху; його присипало снігом і, мабуть, уночі по ньому пройшли танки, обози і піхота, так що тепер з обочин виглядала тільки сама рудовуса голова.

— Ну, як тобі в нас подобається? — промовив я.

Хлопці відповіли похмурим сміхом на моє запитання.

¹ На війні як на війні (*франц.*).

Так, це він, оцей рудовусий, спалив наші села і міста, він зруйнував наші фабрики і заводи, він убивав наших братів і сестер, він примусив нас відірватися від мирної праці і місити сніг на нескінченних степових просторах. Лежи ж тепер на шляху, і нехай тебе топчуть наші ноги.

Наш взвод рухався за взводом кінної розвідки. У них була чудова парокінна підвода. Старшина кінної розвідки ставився до мене з деякою пошаною і дозволив сісти на сани. Стомлений, я швидко заснув, та незабаром прокинувся від холоду. Старшина спав, а їздовий запропонував мені вставати з саней:

— Коням важко.

Я встав і приєднався до взводу.

Вже вечоріло. Починалася віхола. Сніг заліплював очі, швидко впала темрява. Ми йшли наосліп, натикаючись на передніх. В голові колони траплялися якісь затримки — полк раз у раз зупинявся. Ми мерзли, нервувалися.

У другій половині ночі метелиця втихла і нам стало щастити. Ми вийшли в голову колони і ввіймали порожні сани, запряжені мулом. На кінцевий пункт нашого маршу прийшли першими і умовили охорону продовольчого складу дати нам бочку масла і три пудових банки варення. Квартира дісталась простора, з привітною хазяйкою і розтопленою піччю. Ми зогрілись, поснідали і світом лягли спати.

Не встигли заснути, як з штабу повернувся старший лейтенант. Першим його словом був вигук:

— Підіймайсь!

Другу команду подав старшина, і вона не була приємніша за першу:

— Виходь! Лаштуйсь!

Я швидко заплющив очі. Мені здавалось, що ніяка сила не зрушить мене з місця. Тоді я викликав у своїй уяві завжди хвилюючий звук близько розташованого ворожого кулемета, і до мене враз повернулась бадьорість. Я схопився і весело й голосно повторив команду:

— Пі-дій-майсь!

Старший лейтенант доброзичливо глянув на мене, і хоч після цього я став перевзуватись, з тим щоб вийти з хати останнім, він не збрив мені ніякого зауваження.

Ми проходили степи, яруги, якісь села, хутори, проходили Низові, Верхові, Малі, Великі, Нові, Старі Іванівки, Олексіївки, Миколаївки, Маринівки і з заздрістю дивилися на ряди хат, з димарів яких ішов білий дим. Тільки пізньої ночі, стомлені до нестями, ми зупинилися і взнали, що стоимемо тут днів три, бо в сусідньому селі німці.

Я ліг на соломі і задрімав. Мене розбудив командир відділення: взвод призначено в полковий наряд.

Я вийшов з хати. Серед двору стояв і їв з саней наш мул.

Це був худий, недовірливий, злий, але дуже працьовитий мул. Він тяг сани, хоч на них сідало десятеро, і тяг з упертістю просто дивовижною. З порожніми ж саньми його не можна було зрушити з місця. Я розумів, що тягне він, тільки щоб зробити наперекір, на зло. Його злоба випирала не лише з очей, а, здається, і з гострих ребер.

Я теж був злий, бо після довгого маршу мене поставили охороняти штаб полку. Обурював не самий факт несвоєчасного наряду, а те, що це справа не розвідки. Для охорони є комендантський взвод! Я був злий на комендантський взвод і обзивав їх про себе ледарями і сукиними синами; уявляючи, як вони зараз сидять у теплій хаті, зривав свою злість на тих, хто приходив до штабу. Я грізно зупиняв кожного за двадцять кроків, щоразу наставляв автомата, загрожував стріляти і безперервно викликав оперативного чергового. Нарешті один лейтенант поскаржився на мене начальникові штабу, але той наказав записати мені подяку за точне додержання статуту. Це зробило мене м'якшим, і образа на комендантський взвод вгамувалася.

Коли я змінявся, з штабу вийшов заступник командира полку по політичній частині. Я привітав його за всіма військовими правилами. Він пізнав мене, і ми пішли поруч.

— А ми з вами знайомі давніше, ніж я думав,— сказав я.

— Ми десь зустрічалися раніш? — зацікавився майор.

— Так. Але під час першої зустрічі я дивився в землю, і разу не глянувши вам в обличчя. Пам'ятасте Россон? Ви їхали верхи і наздогнали наш взвод.

— А-а-а,— засміявся комісар,— якже! Звичайно, я повинен був направити вас до трибуналу,— задумливо промовив він,— але, побачивши, як ви кинулись вперед після моєї команди: «Бігом»,— я вирішив, що чотири п'ятихвилинні розмови дадуть в даному разі кращий ефект, ніж найсуворіший вирок суду.

Ранком нас змінили, та виспатись не пощастило і вдень. Треба було ознайомитися з місцевістю. Потім обід. Двічі довелося чистити автомат. Крім того, у хаті я не міг швидко заснути, як на короткому привалі під час маршу на снігу.

Увечері старший лейтенант назвав сім прізвищ. Ми здали свої документи, і я зразу відчув, як зникла втома.

Збоку здалося б дивним, де береться наснага в людей, які дві ночі не спали і добу йшли пішки. Але ми солдати свої Батьківщини.

Старший лейтенант і нас семеро сіли на підводу. Нещасний мул, оглянувши нас злим поглядом, бігцем потяг сани, вгамовуючи якусь свою мулячу образу.

Ми виїхали з села, потім проминули хутір, ще ніким не зайнятий, тоді встали з саней і пішли пішки.

Ворог міг бути на кожному кроці, і ми сторожко вдивлялися в біле поле, невідоме і мовчазне.

Ніч зоряна, тиха і морозна. Сухий будяк, кущ сухої трави виринає з темряви несподівано і зупиняє бійця, як рантовий удар прутом в обличчя. І ця напруга зростає з кожним метром, пройденим уперед.

За два кілометри від села, зайнятого ворогом, ми залишаємо сани з одним бійцем і йдемо ще сторожкіше. Раптом перви здають, і я стаю зовсім байдужим. Я знову почувую втому, і мені хочеться, щоб скоріш скінчилась розвідка. Я не знаю, як відчуває себе Оленченко, з яким ми йдемо вдвох у головнім дозорі, тобто спереду. Він теж іде якийсь байдуже.

Ще на формуванні сталася пригода, після якої ми з Оленченкоком подружили. Якось на дивізійному навчанні нашому взводові відвели під квартиру селянську лазню. Ми повернулися з завдання і тільки після довгої суперечки із зв'язківцями, які захопили лазню, поки взвод ходив на операцію, відстояли-таки своє право на приміщення.

Вже повкладалися спочивати, коли прийшов лейтенант з роти зв'язку і запропонував негайно звільнити лазню. Він проголосив промову, дуже гостру і грізну, але ми навіть не поворухнулись. В приміщенні було темно. Щоб не ставити лейтенанта в незручне становище, ми просто мовчали, удаючи, що спимо.

Лейтенант що далі, то більше запалювався, а ми тільки мовчали: наш командир наказав зайняти приміщення, і все. Ні командира взводу, ні нашого старшини тут не було, подати нам команду було піккому, лейтенант же звертався до всіх разом і ні до кого зокрема. Взагалі вивести нас з лазні було легше легкого. Треба було тільки вигукнути: «До зброї!» — і ці два слова вітром вимели б нас з приміщення. Але лейтенантові, очевидно, це не спало на думку. Віп продовжував виголошувати погрози, щоразу починаючи з «я»:

— Я наказую!.. Я вимагаю!.. Я попереджаю!..

Боець Сінов, який лежав з Оленченкоком за порожньою бочкою для води, не витримав і подав репліку, що «я», мовляв, остання літера в алфавіті. Ми зареготали. Лейтенант чиркнув сірником і присвітив туди, звідки пролунав голос. Сінов сховав обличчя за бочку, і лейтенант побачив тільки Оленченка.

— Ваше прізвище?

— Оленченко.

— Я навчу вас, як розмовляти з командиром,— сказав лейтенант.

Тільки тепер, коли справа зайшла так далеко, ми всі зрозуміли, що винні в серйозному порушенні дисципліни. Хтось (здається, Красов) подав команду:

— Виходь! Лаштуйсь! — і весь взвод слухняно залишив приміщення.

Другого дня командир нашого взводу мав з нами розмову.

Я чув, що репліку подав Сінов, і тепер з цікавістю чекав, як він поводитиметься.

Оленченко заявив, що в розмову не вступав і вини за собою не визнає.

— Хто ж тоді сказав? — спитав командир. — Признавайтесь, бо інакше відповідатиме Оленченко.

Всі мовчали. Лейтенант знав Оленченка як хлопця нестриманого і був майже певен, що нагрубив-таки він.

— Я пишу рапорт на Оленченка, — сказав командир і підвівся з місця.

— Ну що ж, відповідати, так відповідати, — зітхнув Оленченко.

Я глянув на Сінова. Він сидів мовчки, втопивши очі в землю. Це мене зірвало.

— Весь взвод знає, хто образив лейтенанта, — сказав я, не стримуючи свого обурення. — Але бійці, очевидно, хотіли б знати, чи всі розвідники сміливі і мужні.

Навкруги почувся схвальний гомін. Сінов так зблід, що на нього було огидно дивитися, але все ж мовчав.

— Хто як, а я удвох з Сіновим на завдання не пішов би. І нікому не радив би йти, — сказав я і сів.

Після цього Сінова перевели до стрілецької роти, а на фронті завжди якось так випадало, що в розвідку я йшов в одній групі з Оленченком.

...В темряві втрачається почуття простору і часу. Зупиняємося тільки тоді, коли спереду лунає нервово грюкання в двері. Ми присідаємо від несподіванки, і тоді на тлі неба нам стає видно темний контур хати. Вона не далі, як за шістдесят-сімдесят кроків від нас. Знову чути дзвінке грюкання в двері і кілька нерозбірливих слів. Потім вартовий, мабуть, поворухнувся на місці, бо брязнула зброя.

Ми лежимо, затаївши дихання. Чого він стукав? Сповіщав про підозрілі кроки на шляху? Прохав води? Питає, котра година?

Полежавши нерухомо хвилин десять, тихо повземо назад, до «ядра». Зібравшись до купи, ми напружено вслухаємося. Тихо. Ні звуку, ні шереху.

Нам треба взяти «язика». Кандидат на «язика» отой, мабуть, вартовий, що стоїть, очевидно, коло воріт. Збоку, праворуч від нас, темна пляма. Може, хата, може, садок. Старший лейтенант доручає обслідувати її мені і Кузьміну. Ми встигаємо проповзти кроків п'ять, як звідти чути чийсь кроки. На скрипучому снігу вони віддаються чітко і лунко. Це повинна бути поважна людина, вона йде не поспішаючи, рівно, солідно. Я пригадую обличчя мертвого німецького офіцера, який лежав на носилках біля хати, коли ми захопили в

полон італійців, і мені здається, що той офіцер, мабуть, теж ходив так поважно. Може, це він? Ні, не він. Мерці не повертаються.

Кроки прямують до хати, де грюкав у двері вартовий, стають тихші і, нарешті, зовсім завмирають. Відчиняються і зачиняються двері... Знову кроки. Повертається той самий чоловік. Він проходить від нас майже в двадцяти метрах, потім кроки віддаляються, затихають. Брязкіт клямки. Відчиняються і зачиняються двері.

Раптом здімається ракета і зеленим сяйвом осяває село. Ми закурюємо голови в сніг, але встигаємо побачити вартового і кулемет на воротах. На годиннику 22.00. Вирішуємо почекаати ще дві години. Може, це проходив караульний начальник? Якщо так, він пройде напевно о дванадцятій ночі.

Хвилини тягнуться повільно й нудно. А тут ще холодно і не можна кашляти. Закурити б! На якийсь час думка про цигарку заповнює мене всього. Починають мерзнути ноги, а скільки доведеться лежати — невідомо. Раптом чутно знайомі кроки. У мене по всьому тілу проходить нервовий лоскіт. Зараз почнегся. Пан або пропав!

Коли кроки затихають коло вартового, ми вчотирьох повземо до того місця, звідки їх було чути найкраще. Руками намацуємо стежку і лягаємо по два з кожного її боку. Я забуваю про мороз, про цигарку і тільки чекаю кроків. Від вартового допоситья ледве чути розмова. Про що вони говорять? Може, вони почули, як ми плазували до стежки? Може, зараз залунає тупіт багатьох піг і над нами повиснуть ракети?

Нарешті рип-рип... рип-рип... Спочатку ледве чути, потім зовсім чітко. Чоловік іде спокійно, кроки такі ж розмірені і неторопкі, як і раніш. Отже, він не почув нас.

А що, коли він побачить нас, як підійде ближче?

Ми в білих халатах, але валянки й автомати темні.

Кроки ближче і ближче. Ось вони вже коло нас, гучні, розмірені, спокійні. Мене охоплює таке хвилювання, що я мушу навмисно стискувати кулаки, щоб стримати себе. Нарешті виринає темна постать. Нас відділяє від неї не більше п'яти-шести метрів. Рипіння снігу — як гуркіт урагану. Я жду, що ось кроки раптом обірвуться і тоді...

Що тоді? Я не знаю, що тоді буде, та й не думаю про це, а тільки боюсь, щоб не замовкли кроки.

В ту мить, коли чоловік рівняється зі мною і робить дальший крок, я і Земляк разом хапаємо його за ноги і з силою рвемо до себе. Німець падає сторчака, і старшина з Оленченком навалюються йому на голову. Він не встиг ойкнути, коли падав. Тепер уже не ойкне. Голова німця вдавнена в сніг. Старшина протискує попід снігом руку, всуває німцеві в рот рукавицю і тоді обмотує йому голову шарфом. Потім ми крутимо йому руки назад, в'яжемо руки та ноги і одну мить прислухаємося.

Тихо.

Плазом тягнемо німця до шляху і тут вшістьох беремо його на руки. Обережно ступаючи, щоб не рипів сніг, несемо метрів сто. Я несу, тримаючи за ногу, і чую, як рвучко напружуються у полоненого м'язи, але мої руки ніби залякли. Раптом у вічі вдаряє зелене світло. Ми падаємо, і я чекаю, чи пролунають постріли ззаду, і ще міцніше стискаю чужу ногу. Ракета гасне, і ми з полегшенням встаємо.

Тепер розв'язуємо «язикові» ноги і бігом, так, що він не встигає пими перебирати, тягнемо його до саней. Мул стоїть похмурий і злий, але мені так приємно його знову побачити. Тільки тепер, добравшись до нього, я почувую, що небезпека скінчилась. І мені зрозуміло, чому старший лейтенант підходить до мула і, ласкаво погладивши його по шиї, каже:

— У, морда!

Ми кладемо здобич на сани, закурюємо, потім розпаковуємо і роздивляємося спітніле червоне обличчя, фельдфебельські погони, зброю.

Всі ми чуємо, що справу зробили «чисто», та ніхто про це не говорить. Земляк раптом робить серйозне обличчя.

— Товариші! А все ж не гаразд зробили.

Старший лейтенант насторожується:

— Що таке?

— Та як же? Взяли розводячого. А хто дасть зміну вартовому? Це ж йому тепер до ранку стояти! Безсовісні...

Ми регочемо всі, може, надто голосно, і саме в цьому чувається, що люди безмежно стомлені. Тільки старшина, який подав план сьогоднішньої операції, весь час сидить замислений і тепер, ніби вирішивши якесь складне питання, каже, ні до кого не звертаючись:

— Дивна річ. Боягуз з несподіванки завжди крикне. Я почув по кроках, що цей не крикне...

Мабуть, кожен з нас уявив собі, що сталося б з нами, коли б пімець крикнув, бо сміх раптом ущух.

Бійці якось по-новому глянули на старшину, і я подумав, що кілограми солі, які я встиг уже з'їсти з старшиною, дрібниця проти однієї сьогоднішньої порції.

VII

Я розумів величезне значення наших, з погляду рядового солдата, марших, переходів. Дійсно, коли наша дивізія пройшла п'ятдесят кілометрів і стала в резерві іншої дивізії, то тільки тому, що ми стоїмо від неї не в п'ятдесят, а в п'яти кілометрах, вона стає вдвоє сильнішою. Те, що може зробити частина, маючи за собою в п'яти

кілометрах іншу частину, не зробить та, яка має цю іншу частину за п'ятдесят кілометрів від себе. А несподівана поява підкріплення має значення ще більше. Отже, кожен крок стомленого солдата для того, щоб частина була в належний час в належному місці, дорівнює прямому пострілові по ворогу.

Незважаючи на ці міркування, нескінченні переходи нашої дивізії не викликали в мене захоплення, і тому сьогодні, здавши «язика» до штабу, я по-справжньому почував, що недарма їм червоноармійський пайок.

До речі, сьогодні старшина одержав пайок, і в тім числі ром. Але нас особливо порадувало, що він одержав ром за три минулі дні, хоч звичайно горілка за минулий час не видається.

Кілька днів тому на одній великій залізничній станції, яку ми пройшли не зупиняючись, я попросив у громадян, що несли з розбитих ворожих складів господарське майно, два невеличкі термоси. Вони привабили мене чудовими червоними, накрученими на корку, чарками. Я поклав їх на нашу підводу. Земляк, який поганяв мула, запевнив мене, що він викине ці термоси, як тільки я відійду від саней. Мої умовляння були голосом у пустелі. В цей момент проїхав верхи начальник штабу полка і, побачивши термоси, попросив дати йому один. Після цього другий термос враз виріс у ціні і благополучно доїхав до теперішньої нашої зупинки.

Весь взвод був у зборі, нічного наряду не передбачалось, і ми вирішили повечеряти по-справжньому. Запросивши хазяїна з дружиною, сіли за довгий стіл, і старший лейтенант, наливши червону чарку від термоса, проголосив перший тост за переможний наступ Радянської Армії.

Чарка пішла кругом.

Двадцять бійців, зібраних з найрізноманітніших кутків Радянського Союзу, зріднилися в поході, і нам було надзвичайно приємно від того, що ми сиділи тут всі разом, за довгим, немов святковим столом, скориставшись хвилиною перепочинку, яка так рідко випадала в нашому важкому воєнному труді.

В усіх був гарний настрій, і кожне коло чарки робило нас веселішими і доброзичливішими. Всі здавалися милими, хорошими і говорили один одному тільки приємне.

Незабаром почали говорити всі. Хоч українців у взводі було тільки двоє — я і мій земляк Гнатенко, — ми затягли українську пісню.

Чарка ще кружляла, але бійці один за одним виходили з-за столу і «приземлялися». Незабаром і моя «душа добрала міри», і я, одягши козушок і шапку і підклавши під голову диск від автомата, ліг на свіжій соломі. Тільки старшина з двома чи трьома хлопцями вперто не покидав плацдарму коло столу.

Ніч пройшла як у казці — без «підйому», без «виходь! лаштуйсь!», без команди «до зброї!» Це була третя ніч за останні три

гизні, використана так, як до війни використовували її мільйони людей.

Ми відпочивали цілий день, поки два батальйони нашого полку брали село, до якого ми позавчора ходили в розвідку. В другій половині дня стрільянина стихла, і в напрямку бою пройшла на машинах мотомеханізована бригада.

Пообідавши, ми сиділи хто на підлозі, хто на лаві чи на стільцях, займаючись кожен своєю справою. Я вирішив добитися бездоганного блиску свого автомата і дві години невтомно шліфував об валянок ті частини, що взялися іржею. Не можна сказати, щоб ця справа давала мені якусь насолоду, зате старшина, поглядаючи на мене, просто умівав від задоволення, бо за статутом чистити зброю треба саме так, а не цеглою або попелом.

Кузьмін, людина сувора і не дуже балакуча, на сьогодні зрадив свою звичку і розповідав про риболовецьку артіль, в якій він працював до війни. Він говорив повільно, з довгими паузами після кожного речення, так, ніби думав уголос, а не розповідав. Бійці припшкли, слухаючи короткі, але якісь опукло-яскраві фрази про Японське море, про сопки Сіхоте-Аліня, про кунгаси, повні риби, про бурі і шторми, про людей у промашених зюйдвестках.

— Не роз'ятрюй мою душу, Кузьмін! — раптом скрикнув старшина. — Не можу я спокійно слухати про море! — Він зі стогоном видихнув повітря і сумно додав:

— Де тепер мій корабель? Чи хоч побачу я його?

Настала мовчанка. Всі замислились, і я бачив по обличчях, що зараз перед очима в кожного бійця стоїть його омріяний в походах корабель мирної праці.

Оленченко перший порушив паузу:

— Ну, зачепили ви косяк, а потім?

— Зачепили так, що ледве витягли. Трюми насипали повні. По-насипали скрізь, куди тільки можна було.

— Риби? — спитав Оленченко, хоч мова ясно йшла про рибу.

— Риби. А тут починає штормувати. Капітан каже: хлопці, чи не доведеться викидати улов назад у море?

— Рибу? — схвильовано спитав Брильов.

— Рибу. Кажу, давайте я стапу до керма. У мене рука тверда. Доведу. А море уже аж реве...

Коли Кузьмін закінчив свою розповідь, знявся гамір. Кожен розповідав про своє, і ніхто нікого не слухав. Земляк кілька разів марно намагався захопити увагу бійців тим, що його колгосп — мільйонер, але, побачивши свою несилу, вирішив обмежитися одним слухачем і підсунувся до мене: його колгоспу не вистачало 70 тисяч, щоб стати мільйонером, і восени 1941 року прибутки вже мали перейти за мільйон, а тут — війна. Німці спалили колгосп, але у них люди дружні. Артіль однаково буде мільйонером!

— Ти розумієш, що наша армія — це озброєний народ? — перебив я Земляка.— Озброєний народ!

Він пропустив моє зауваження повз вуха і з новою наснагою став доводити, що, наприклад, птахоферма, річ на перший погляд дрібна, може дати такі прибутки артілі, що ого-го, і що по стогах торішнього хліба у визволених районах він бачить, що німці забур'янили землі. Він розповів мені з таким виразом на обличчі, ніби це була велика таємниця, що після війни треба буде орати глибше, щоб насіння бур'янів сходило пізніше, ніж насіння культурних рослин...

Тим часом повернувся з штабу старший лейтенант і наказав готуватись в похід. За півгодини пролунала команда: «Виходь! Лаштуйсь!» Бійці, роз'ятрені спогадами про минуле і думками про майбутнє, виконали наказ швидко, покинувши хату дійсно як «по команді», так що старший лейтенант навіть здивувався такій дисциплінованості всіх без винятку і з хвилину спостерігав наші обличчя трохи похмурі, як у людей, що прийняли важливі рішення.

Перехід був усього вісім кілометрів. Полк спинився в селі, тільки що відбитому у німців. Ми не встигли ще стати на квартиру, як старший лейтенант послав мене до штабу за зв'язкового, бо розвідник, що виконував ці обов'язки, захворів.

Я відрепортував оперативному черговому про своє призначення і сів у першій кімнаті, чекаючи доручень. Двері до другої кімнати, де містився самий штаб, були відчинені, і я бачив заклопотані і збуджені обличчя командира полку і інших офіцерів. З уривків розмов я зрозумів, що чекають танкової контратаки німців.

Зайшли два незнайомі мені капітани, і тоді обличчя комполку стало спокійнішим. Це були командири полків гаубичного артилерійського та гвардійських мінометів, що прибули нам на допомогу.

Двері скоро зачинили, а через п'ять хвилин звідти вийшов ПНШ-2 і наказав мені негайно викликати до штабу командира пішої розвідки. Я вийшов на вулицю. Погода мінялася, вогкий вітер гнав важкі хмари, і сніг під ногами не рипів. Для розвідника — чужа погода.

Старшого лейтенанта я зустрів по дорозі і тому повернувся до штабу найбільше за п'ять хвилин. Оперативний черговий відзначив мою ретельність схвальною усмішкою, і хоч моєї заслуги в цьому не було ніякої, він потім весь час ставився до мене з певною пошаною.

Робота зв'язкового досить нудна — чекати, поки тебе кудись пошлють. Але водночас вона й цікава, бо перший довідуєшся про всі новини і перебуваєш, так би мовити, в центрі подій.

Сьогодні в поведінці штабних офіцерів почувалася занепокоєність і нервовість. Це позначалось і в стурбованості командира полку, і в притишених розмовах офіцерів, у виразі їхніх облич. Наш старший лейтенант вийшов з штабу такий заклопотаний, що я не наважився його спитати.

Годин через дві він повернувся і вже не виходив до ранку. В кімнаті, де містився штаб, неймовірно палили, і тому двері доводилось відчиняти все частіш і частіш. Це давало мені змогу зрозуміти обстановку.

Години о десятій я почув уривок розмови, що мене страшенно зацікавила.

— Як прізвище бійця? — спитав командир полку нашого старшого лейтенанта.

— Красов.

— Ви перевірили його? Ви певні, що він не розгубиться?

— Я відповідаю за нього, — спокійно відповів старший лейтенант.

Командир полку часто брав телефонну трубку, запитував: «Ну що?» — і після кожної такої розмови допитливо поглядав на старшого лейтенанта.

— Ви розумієте, що буде, коли танки пройдуть? Я ставлю під загрозу весь полк. Хто цей Красов? — сказав комполку, не ховаючи своєї стурбованості.

— Красов — комуніст. Він виконає свій обов'язок, — знову так само спокійно промовив старший лейтенант.

— Але ракети немає! Що я можу думати?

Двері зачинилися. Що таке? Очевидно, Красову дали якесь важливе завдання. Мене здивувало це. Красов — надійний розвідник, але с краці. Чому старший лейтенант вирішив послати саме його?

Час тягся страшенно нудно. З кімнати доносилося тільки невразне буботіння, і я перувався. Що з Красовим? Яка ракета? Я досить знав свого командира звсуду: коли він спокійний — боїться нема чого. Тепер я, хвилюючись, чекав, коли відчиняться двері, щоб пере-свідчитись, що командир не втратив впевненості.

Нарешті двері відчинилися, і я побачив, що настрої в кімнаті значно підупав. Всі були явно пригнічені. По тому, як старший лейтенант весь час накручував на палець чуприну, я зрозумів, що він дуже хвилюється. Командири полків гаубичного і гвардійських мінометів встали.

— Коли що, ви нас сповістите, — сказав артилерист.

Наш капітан похмуро кивнув головою. В повній тиші обидва артилеристи вийшли з штабу, і, коли проходили повз мене, я помітив, як безнадійно махнув рукою один з них, відповідаючи на запитальний погляд другого.

Командир нашого полку з таким докором глянув на старшого лейтенанта, що аж мені стало ніяково.

— Ви безвідповідально поставились до своєї справи, — сказав він. — Кого ви послали? Бухгалтера?

— Красов насамперед комуніст і боєць! — спалахнувши на обличчі, але спокійним тоном відповів старший лейтенант.

— Ви мені, здається, хочете читати політграмоту? — уїдливо промовив командир полку і теж спалахнув.— Треба перевіряти своїх бійців на ділі! Одне діло йти в розвідку групою, і зовсім інше — одному. Красов сам не ходив? Ні! Яке ви мали право ставити під загрозу полк? Ви знаєте, що, коли сигнальник розгубиться, танкова колона завтра атакує нас? А коли б він не розгубився — танки були б знищені сьогодні нашою артилерією на підході до передових позицій. Така можливість знищити без усяких втрат ворожу техніку! А ви послали бухгалтера! Він же ні разу не ходив у тил ворога наодинці? Ні! Та, може, він зараз десь тремтить під кущем? А може, зайшов чортзна-куди від шосе...

— Товариш капітан, ще тільки пів на дванадцятю. Танки можуть пройти перед ранком. Ракета буде! Я не маю сумніву щодо Красова. Я розмовляв з ним.

— Розмовляв! Ото й біда, що тільки розмовляв!

Капітан взяв трубку, спитав:

— Ну що? — і, кинувши її, промовив: — Е, чорт!..

Двері знову зачинилися, але я сидів як на голках. Я турбувався за полк, за Красова і за старшого лейтенанта. Справді, чому було не відрядити Кузьміна або Сашу? Дійсно, такий випадок! Ми одержали відомості, що німці збираються перекинути сьогодні вночі танкову колону по шосе, яке було пристріляне нашою артилерією. Несподіваним для ворога ударом двох артилерійських полків ми змішали б ці танки з землею. І тепер така прикрість! Очевидно, наші відрядять повітряну розвідку, німці зрозуміють, що їхні наміри розгадані, і знайдуть інші шляхи для перекидання своєї техніки.

— Е, чорт! — промовив я за капітаном.

Через півгодини двері знову відчинилися.

В штабі панувала мовчанка і пригніченість. Тільки наш старший лейтенант, уперто стиснувши губи, сидів піби спокійно, удаючи, що він не втратив віри.

Раптом загурчав віліс, і за хвилину до штабу ввійшов полковник — командир дивізії. Він махнув рукою на моє привітання поєфрейторськи і швидко пройшов до другої кімнати.

Присутність комдива, його мужня постать, впевнене, з розумними очима обличчя мимохіть мене заспокоїли.

— Треба вміти чекати,— почув я через двері його голос, і це заспокоїло мене зовсім.

Минуло, мабуть, з годину. Крізь двері чути було гучний голос комдива. Я зрозумів, що питання ставиться так: або чекати сигналу Красова, або вислати повітряну розвідку, повісити над шосе «ліхтарі» і таким чином розбити плани німців на перекидання танків. Чути було тільки голос полковника, і я, не знаючи, що відповідає командир полку, з завмиранням серця чекав рішення.

— Чому ви думаєте, що німці перекинуть танки звечора? Найкращий для цього час — друга половина ночі. Я не бачу підстав хвилюватися, — казав полковник. — І потім — старший лейтенант певен за бійця.

Командир полку щось відповідав, але що — розібрати не можна було.

— Ах, так? — сказав полковник. — Тоді хай старший лейтенант скаже, на чому ґрунтується його впевненість.

Командир дивізії прочинив двері і, зім'явши між пальцями сигаретку, викинув її геть.

— Я слухаю вас, товаришу старший лейтенант, — повторив він і, обіпершись об одвірок, вдихав холодне повітря, що йшло з нашої кімнати.

Командир взводу встав. Він був блідий, але дивився так само спокійно, як і раніш.

— По-перше, Красов — комуніст. По-друге, він цілком свідомий усієї важливості свого завдання. По-треге, — старший лейтенант зробив паузу, — Красов знає, який на сьогодні стан протитапкової техніки нашого полку.

— Іншими словами: ви вірите в свого бійця, а ми б хотіли від вас почути, наскільки ви його знаєте, — м'яко сказав полковник.

— Знаю? Я з Красовим три місяці їм з одного котелка, і вже більше місяця, як нам доводиться спати раз на тиждень! Хіба цього не досить, щоб узнати людину?

— Я гадаю, що лейтенант правий, — сказав полковник і перевів погляд на капітана. Я відчув, як ураз в кімнаті спала важка напруженість і всім стало легко.

Раптом запрацював зумер. Капітан схопив трубку, і, раніш ніж він промовив слово, я по його обличчю зрозумів, що це повідомлення про сигнал Красова.

Полковник підійшов до старшого лейтенанта і довго тиснув йому руку.

...Ранком, коли мене змінили, я розповів товаришам, що, за даними повітряної розвідки, вогонь нашої артилерії був дуже влучний, і сповістив також, щоб готувалися до маршу. Через годину ми прилучилися до колони і вийшли з села.

І хоч за ніч довелося мало спати, йти було легко, бо йшли вдень. До того ж наш взвод ішов попереду колони, і ми могли рухатися з такою швидкістю, як нам було зручніше.

Знаючи маршрут, ми випередили полк кілометрів на п'ять і могли відпочити в одному з зустрічних сіл, поки нас наздожене колона.

До кінцевого пункту нашого маршу ми прибули завчасно і умовили начальника тилу дати нам таку квартиру, як нам хотілося.

На одній з зупинок я дістав кілька аркушів німецької карти і побачив, що ми рухаємося в напрямку Харкова. Розглядаючи карту

і пригадавши останні зведення Інформбюро, я зрозумів, що без наших швидких пересувань по флангу ми не змогли б зараз такими дистанціями йти вперед до Харкова.

І хоч полк вирушив у похід серед ночі, я зрадів — попереду було рідне місто.

Харків!

Годин зо дві полк ішов трактом, потім звернув убік і посунув ледве помітним шляхом, пробитим у глибокому снігу. Спереду йшла рота автоматників, за нею дивізіон артилерії, потім розвідка. Перед нами був не шлях, а два глибокі рівчаки, повні сипучого снігу. Йти було страшенно важко, і, коли полк спинився, всі дуже зраділи.

Але зупинка тривала щось дуже довго, і наш командир взводу, взявши з собою мене, пішов довідатися, в чому справа. Виявилося, що шлях уривався біля одного з стогів сіна. Провідники, взяті в селі, два діди — кум Андрій і кум Сергій — безпорадно розводили руками.

— Мабуть, повернули раніше, ніж треба? Га, куме Андрію?

— Мабуть, що так, куме Сергію.

Комбат-2, що вів сьогодні колону, нервувався, розглядаючи при світлі електричного ліхтарика карту. Вітер рвав, засипав дрібним сухим снігом папір, і ми з старшим лейтенантом допомагали комбатові розправляти і тримати карту. Десять недалеко мав бути хутір. Ми вдивлялися в сіру темряву, але не бачили нічого, крім безкрайого білого поля.

— Дайте мені цього автоматника,— попросив комбат у старшого лейтенанта, показуючи на мене.

Сівши з комбатом і двома кумами на саночки, ми поїхали в степ. Через кожні півкілометра ми спинялися і розходилися в різні боки, шукаючи хутір. Здається, щось чорніло на обрії, і я, грузнучи в глибокому снігу, біг у той бік, але замість хати потрапляв на нескончене поле або на кущі торішнього бур'яну.

Ми протовклися годин зо дві, і я, мокрий від поту, ледве стримував злість на кумів. Раптом ми помітили вогники, що з'являлися і гасли ліворуч від нас. Очевидно, там був тракт.

— Виїдемо на тракт,— порадив я,— і пошукаємо того хутора, що є по другий бік тракту, як то ми бачили на карті.

За півгодини ми вже були на тракті, де з напівпритушеними фарами нескінченною шерогою сунула якась мотомеханізована частина.

«На Харків!» — промайнула радісна думка, і холодна вітряна ніч не здавалася вже такою непривітною.

На наше щастя, хутір був зовсім близько, і ми в'їхали просто на городи, а через десять хвилин, замінивши двох кумів на одного дядька Мусія, виїхали до полку.

Але поки ми блукали з комбатом по степу, полк знайшов потрібний шлях, і ми, повернувшись на те місце, звідки виїхали, побачили вже останні підрозділи другого полка нашої дивізії, який ішов за нашим. Обігнати на стомленій коняці два полки нічого було й думати, отже комбат вирішив повернутися на хутір і звідти іншим шляхом наздогнати свій полк. Мені він скомандував:

— До свого підрозділу кроком руш!

Хвилини десять я йшов за полком, вгамовуючи образи на комбата-2, який кинув мене за вісім, а може, й десять кілометрів від свого полку. Потім я відійшов у бік від шляху і, грузнучи в снігу, став обганяти колону. Інколи траплялися місця, де сніг не провалювався, і я десяток метрів біг легко, але потім знову попадав на м'який сніг і ледве брів. Стомившись, я повертався на деякий час на шлях і прилучався до колони. Як на зло полк майже не спинявся, і, коли я нарешті таки випередив його, у мене на всі дзвони дзвепіло в вухах і я ледве рухався.

Тепер треба було обігнати свій полк. На моє щастя, в нашому обозі, який йшов ззаду полка, я зустрів знайомого бійця, і він охоче запропонував мені під'їхати. Я сів, але вже через десять хвилин моя мокра від поту одежа так вихолонула на вітрі, що я мусив зіскочити з підводи і побігти вперед.

Знову глибокий сніг, але помалу я випереджаю один за одним наші підрозділи, хоч почувую, що до голови колони ще далеко.

Я біжу все тихіше і тихіше і помічаю, що підрозділ, який я кілька хвилин тому обігнав, поволі мене випереджає. Хитаючись, я йду ще кілька кроків, і раптом все мені стає байдужим. Я лягаю на сніг, втягую голову в плечі, очі мені злипаються, і я засипаю.

— Босць! Е! Босць! Замерзнеш! — лунає десь збоку.

Тіло моє тремтить від холоду, але я не встаю. Тільки зло бере, що розбудили.

— Замерзнеш, солдат! — гукає хтось знову з колони, і я відповідаю лайкою.

Однаке холод підіймає мене з снігу. Ноги задубіли, я падаю, встаю і знову падаю. Потім, розім'явшись, біжу вперед і, обігнавши колону до половини, бачу на сірому обрії силуети хат.

— Село!

Я вибираю хату з димком, в якій немає ще жодного солдата, і впавши на соломі, почувую себе на сьомому небі.

Прокидається хлопчик років п'яти і потихеньку питає в матері:

— Це наш дядя?

— Наш.

— Не німець?

— Ні.

Хлопчик сідає на печі і не спускає з мене щасливих очей. Я ри-

юсь у кишнях і даю йому кілька цукерок, але він не звертає на них уваги і захоплено дивиться на мене.

— Наш дядя!..

До хати входить мій знайомий фельдшер. Він обтрушує з себе сніг, зчищає з брів іней і схвильовано розповідає про червоноармійця, який заснув біля пляху.

— Замерзне ж! І замість подякувати, що я його розбудив, він мене вилаяв!

Сміючись, я йому кажу, що то був... я.

— Та невже ви могли так виляятись?!

— Міг,— і я розповідаю, скільки мені довелося сьогодні вночі побігати.

Жінка умовляє хлопчика заснути, але він заперечливо хитає головою:

— Я сьогодні вже не спатиму. Я дивитимусь на нашого дядю. Фельдшер хапає малюка на руки і міцно цілує. Мати плаче.

— Як ми вас ждали...

Та хіба б могла дитина такими щасливими очима дивитися на нас, коли б нас у цій хаті не ждали?

У фельдшера я довідаюся, що паш полк стоятиме в селі годин зо три, поки пройде вперед другий полк нашої дивізії.

— Ви знаєте, ми йдемо на Харків! — схвильовано кажу я фельдшерові.

— Схоже. А що хіба? — байдуже відповідає він.

— Як що! Я з Харкова!

— О, поздоровляю, поздоровляю! — Він міцно тисне мені руку. Я прощаюся з хлопчиком і його матір'ю і через двадцять хвилин рапортую командирові про благополучне прибуття.

Коли лунає команда: «Виходь! Лаштуйсь!» — все тіло ние, наче поламане, в суглобах тупий тягучий біль. Яка нелюдська втома! Але десь у глибині свідомості ворухиться щось радісне. Я пробую згадати, перебираю в пам'яті події минулого дня.

Ага! Харків! Ми йдемо визволити рідне місто!

Старшого лейтенанта викликають до штабу полка. Він повертається з двома селянськими хлопцями.

— Хто хоче піти на ліквідацію групи німецьких офіцерів?

Вісімнадцять озброєних до зубів німецьких офіцерів вчора ввечері зайшли на хутір в семи кілометрах звідси і зараз сплять. Ці два хлопці прийшли сповістити про це Червону Армію. Два інших пішли шукати партизанів. Коли піти зараз, то ми встигнемо захопити німців, поки вони сплять.

— Хто піде?

Тіло, здається, перестає нити, і біль у суглобах зникає.

— Я піду.

Почало сіріти, коли ми, четверо розвідників, у супроводі двох хлопців, озброєних трофейними гвинтівками, рушили до хутора Маяк. Ми поспішали, щоб застукати німців несподівано, коли вони ще спатимуть. Не звертаючи уваги на глибокий сніг, ми поспішали навпростець з однією тільки думкою — не спізнитись.

Сірий холодний день без сонця тільки позначився, коли ми перейшли глибокий яр і присіли під горбом, за яким лежав хутір.

Ми зробили цигарки і прислухались. Цілковита тиша.

Одного з провідників ми послаємо вперед, виглянути з-за горба. Не встигає він зникнути з очей, як раптом від хутора здіймається скажена стрілянина. Нас як вітром зриває з місця, і ми мчимо па горб.

Внизу розкинувся хутір, серед якого метушаться стріляючи чоловік двадцять партизанів.

Ненароком я повертаю голову ліворуч і бачу чотири постаті в білих халатах, що біжать нескошеним полем. Від хутора вони вже за кілометр, від нас — метрів за д'ятсот.

— Тікають німці,— каже провідник.

Чотири постаті швидко обертаються до хутора, стріляють і знову кидаються тікати.

Ми відкриваємо вогонь з двох автоматів і чотирьох гвинтівок. Німці падають. Ми кидаємось до них, але через кілька хвилин вони підіймаються вже далі від нас і біжать, відстрілюючись на ходу. Знову даємо вогонь, і знову німці падають.

— Утечуть,— каже провідник.

— Постарасьось, щоб не втекли!

Вирішувати треба швидко.

— Стійте напоготові,— кажу я до озброєних гвинтівками,— і як тільки німці почнуть підводитись — не припиняйте вогню. Не давайте їм піднятися від землі.

Четверо з гвинтівками залишаються на місці, а ми, два автоматики, низько нахилившись, щосили біжимо до німців.

Нам видно, коли підводяться втікачі, і тоді ми падаємо, а коли ззаду лунає стрілянина, знову схоплюємось і біжимо.

До німців залишається метрів двісті, але нас двоє, а їх четверо. Ми повинні бити тільки напевно.

Від швидкого бігу ми позахекувались. Сорочки мокрі від поту. Мені здається, що наше дихання гучне, як з ковальського міху, і німці почують його.

Ми лягаємо і повземо. Сухий бур'ян дряпає обличчя, але я нічого не помічаю. Вся увага наперед, на чотири постаті, що раптом з'являються перед очима, якусь мить біжать і знову падають.

Минає хвилин десять, а може, година — не знаю: я втрачаю здатність почувати час. До німців залишається кроків сто. Ми таки наближаємось!

Піт заливає очі, серце від фізичної і нервової напруги калатає, ледь не вистрибне. Ми проповзаємо метрів п'ятдесят, може, сімдесят, і раптом чуємо розмову. Німці говорять неголосно, але ми чуємо їх зовсім виразно. Я даю знак товаришеві і готую автомат.

Несподівано близько, в тридцяти чи в сорока кроках від нас, виостають чотири постаті в білих халатах, з польовими сумками через плече. З напруженими, застиглими обличчями вони стріляють поверх нас і не встигають повернутись, як наші автомати, здається, наповнюють громом усю місцевість. Німці падають, а ми, не перестаючи стріляти, схоплюємося на ноги і біжимо до них.

По тому, як у мушці автомата миготіли білі халати, я почуваю, що німці лежать всерйоз.

— Фу-у! — раптом виривається в нас обох видих, і ми, хитаючись, підходимо до втікачів. Вони не ворушаться. На білих халатах поволі розходяться, більшаючи, червоні плями.

Я витираю спітніле обличчя і бачу, що рука в крові.

— Поранено мене, чи що?

Товариш подає мені дзеркальце, і з нього виглядає геть усе подряпане обличчя. Ми чекаємо товаришів, потім забираємо документи та зброю і повагом простуємо до хутора. Нас вітають партизани і селення.

Жоден з німців не втік.

Тепер ми маємо право відпочити. Маршрут полку відомий, і ми можемо не поспішати.

По обіді селяни показують нам значно ближчий шлях до кінцевого пункту, і другого дня надвечір ми доганяємо наш полк. А в своїй пам'яті я ногаю ще одну, четверту, ніч, яку я безсовісно проспав з вечора до самого ранку.

Ще три доби дивізія йде просто на захід, і я з хвилюванням бачу по карті, що до Харкова — вісімдесят кілометрів.

Невже я побачу свій дім? Харків?

VIII

Полкова колона ще стояла, зайнявши всю довжелезну сільську вулицю, коли спереду пролунала команда:

— Прогитанкова рота, вперед!

Старшина, що поглядав на довгі ряди хат, прикидаючи хазяйським оком, де краще було б стати на квартиру, насторожено повернув обличчя до голови колони. Через хвилину було передано нову команду:

— Розвідка, вперед!

Ми побігли до двору, куди повернули петеєрівці, і пішли за ними. Двір виходив садком у степ. Командир полку з офіцерами штабу і командирами батальйонів стояв у садку і вдивлявся в поле, звідки

повільно сунули до села два танки. Петерівці поспіхом устанавлювали свої рушниці.

Коли танки підійшли до нас кілометра за півтора, хтось з петерівців стрельнув. За ним гучно забухало ще кілька протитанкових рушниць. Танки враз повернули і швидко пішли назад.

— Ех ви! — розчаровано промовив командир полку до командира роти ПТР. — Не могли підпустити ближче!

«Ех ви!» — здається, говорив кожен з нас поглядом.

Ми постояли ще з півгодини, вдивляючись у степ, але танки не показувались. Командир полку махнув рукою, і ми неохоче пішли геть.

— Ну, тепер готуйтеся до завтра! — сказав хтось з офіцерів.

Взвод зайняв добру, простору і теплу хату, але ніхто не лягав спати. Нарешті, коли вже зовсім стемніло, повернувся з штабу старший лейтенант і приніс завдання:

— Сьогодні в розвідку йдуть дві групи: одна — в бік фронту, звідки сьогодні виткнулись танки, друга — праворуч, у фланг.

Завдання флангової групи, куди було призначено і мене, полягало в тому, щоб перевірити, чи немає німців у ближчому хуторі і, коли немає, пройти далі до другого села, за вісім кілометрів від того, де стояли ми, щоб по змозі взяти там «язика».

Тільки коли ми вийшли з села, я згадав, що в мене не в порядку валянок: на підозві проти великого пальця з'явилася маленька дірочка, і туди потроху набивався сніг. Іти вісім туди і вісім звідти — це шістнадцять кілометрів. Не витримає! Не хотілось обморозити ногу, не хотілось говорити про це і старшому лейтенантові, який вів нашу групу. Зараз дірочка була невелика, але що буде через п'ять-десять кілометрів? Лаючи себе за необачність, я з кожним кроком прислухався, чи не порвався валянок дужче, а ніщо так не заважає рухові, як очікування, що ось-ось щось порветься з амуніції.

Ніч видалась темна, і хутір виринув перед нами зовсім несподівано. Я підійшов до першої хати і поторгав двері.

— Відчиняйте!

В хаті було тепло, пахло васильками і ще чимсь невлучливо приємним, як з глечика з-під свіжого молока. Хазяїн-дід докладно розповів про обстановку:

— Тут німців нема. А далі — стоять. Охороняють себе вночі старанно. В першому дворі, як увійти в село, — протитанкова батарея і два кулемети, — це дід бачив сам. — По городах теж кулемети. Патрулі вночі по вулицях не перестають ходити, а біля дворів — де як: де є, де немає.

Ми уважно слухали.

— Може, вам з городів зайти? — радився сам з собою дід. — Та якби ж видно! А то й наріжешся якраз на кулемет...

— Німці чи італійці?

— Німець.

Валянок відтанув, і я почував, що онучка мокра. Я роззувся і перемотав онучу другим боком.

Дід узявся провести нас до села. Баба серйозно, як у церкві, дивилася, не промовляючи слова, на свого діда. Коли він одяг кожух, бабуся встала з печі, витягла з скрині білу жіночу сорочку і, не усміхаючись, сказала.

— Чи натягнеш на кожух?

Потім дала білу хустку зав'язати голову.

— Це ж ти ту, що на смерть собі приготувала?

— Та, може, ще доведеться і пожити,— вперше усміхнулась бабуся і, перехрестивши всіх нас, замкнула за нами двері.

Ми йшли шляхом зовсім вільно, без усякої обережності.

— Німці вночі бояться ходити,— запевняв дід. Коли ми, накресливши план операції і розподіливши ролі, звернули з шляху і пішли до городів по цілому снігу, я відчув, що палець виліз з валянка. Зушинятися тепер було вже пізно. Я йшов у другій парі спереду і думав не про завдання, а про те, як допомогти своєму лихові.

«Єврика! Знайшов! — майнуло в думці.— Я надягну на ногу рукавицю, а зверху драний валянок, а коли з рукавицею нога не влізе — відріжу папальок і надіну його на палець».

В цю мить, розриваючи тишу, просто перед нами скажено застрочив кулемет. Я впав. Кулемет не переставав бити, і кулі видавали той короткий і зловісний звук, який буває, коли вони падають близько.

Не гаючись і хвилини, ми четверо плазом кинулись до кулемета. Земляк і Кузьмін — у першій парі, а я з Сашею — в кількох кроках за ними.

Кулемет зробив паузу, і тоді залунали автомати наших розвідників, що лишилися позад нас. Знову, захлинаючись, шалено забив німецький кулемет, і, здається, я відчув, з якою напругою натискує ворожий солдат на ручки свого кулемета.

В п'яти кроках від кулеметника ми з Сашею зушиняємося. В шаленій стрілянині я не чую нічого і тільки стежу, як зливаються з снігом і зникають з очей постаті Земляка і Кузьміна. Раптом кулемет дає чергу вгору,— це видно по виблисках,— і замовкає. Потім чутно важке дихання людей. В напруженій тиші грюкають відчинені нервовим ривком хатні двері, і в ту ж хвилину ми з Сашею б'ємо з своїх автоматів по хаті, по дверях, по вікнах.

Не знімаючи руки з автомата, я прислухаюсь. Біля хати тихо, тільки далі вулицями лунає шум розбудженого табору, чутно галоп вершника, вигуки команди. Проповзають, тягнучи темний пакунок, Земляк і Кузьмін. Загорається зелена ракета, і я встигаю помітити, як Земляк і Кузьмін падають на полоненого, закриваючи собою його зелену шинель. Ракета гасне, але ми з Сашею лежимо, аж поки не

стихає переривчасте дихання тих, що потягли «язика». І в цю мить я з усією гостротою відчуваю, яка тонка нитка, що зв'язує мене з життям.

Знову звивається ракета. Перед тим, як уткнутися в сніг, помічаю на порозі хати фашиста. Він лежить, звисившись простоволосою головою через поріг, витягнувши вперед руку, ніби намагаючись дістати каску, яка відкотилася від нього кроків на два.

Нескінченно довго горить ракета. Коли вона гасне, ми починаємо відповзати назад. Ліворуч від нас здійсмається кулеметна стрілянина, але кулі летять кудись далеко вбік. В паузі ми знову чуємо галас і біганину на вулиці і, здається, кроки у дворі. Ми даємо дві короткі черги на звук і швидко повземо.

Ще з більшою силою здійсмається стрілянина, тепер уже з обох боків від нас, але в поле фашисти не йдуть... Та ми на це і не сподівасмося. Хіба німці знають, скільки нас? Може, тут причаїлась ціла рота автоматників? А несподівані постріли з темряви страшні.

Коли ми вже відповзаємо від двору метрів на двісті, чується знайома виття. Міна з впляском рветься, і в світлі ракет ми просто перед собою бачимо стовп чорного диму. Ховаючи голову в сніг, я чую, як повітря пановищується різнотонним виттям. Десять хвилин лютує скажепа павала вогню. В зеленому світлі ракет перед нами блискавично виростають з снігу і потім поволі осідають чорні хвилясті верби. Коли ракета гасне, тоді здається, що вогонь пересувається до нас. Мимохіть я згадую про свій великий палець на носі і розумію, що палець — дрібниця... Куди пересунеться отой ліс чорних непевних дерев — ось що важливо.

Знову ракета, і ми з Сашею зітхаємо з полегшенням, ніби одними грудьми, — міни рвуться далі й далі.

Користуючись кожною хвилиною темряви, ми повземо вперед, туди, де тільки що рвалися міни.

Раптом грім вибухів стихає, і тільки кулемети ще строчать звідусіль. Тепер я пробую ворухити пальцем і відчуваю, що він болять. Болять, — значить, живий! Я розумію, що палець — це не дрібниця...

Скоро і кулемети стихають. Ми з Сашею напружено вслухаємося. Ні, ніхто не женеться. Та хто ризикне йти в невідоме?

Вже на шляху всі збираємося докупити. Дід живий, і я страшенно радий цьому. Мені здається, що в усій сьогодшній операції було найстрашніше — принести бабусі сумпу звістку. Розв'язуємо ноги полоненому, і тепер йти нам легше.

Коли село лишається вже зовсім далеко, сідаємо відпочити. Знявши валянок, я розтираю палець снігом, потім надіваю на нього напальок з рукавиці, обмотую онучею і почуваю себе чудово.

Ззаду вдалині здійсмаються ракети, але для нас вони вже не мають значення.

— Невже не страшно вам було? — питає дід.

— Ніколи, діду, боятися,— прокидається від задумливості Земляк.— Треба ж було його схопити, зв'язати, потім тягти. Тут не до страху.

Дід незрозуміло знизує плечима і, дивлячись на гітлерівця, каже:
— Та як же воно все це сталося? Чи, може, я сплю?

По дорозі я з'ясовую дідові зміст цієї, по суті, психологічної операції. Ідея її моя, і я радий слухачеві.

— Уявіть, що ви стоїте на варті і помітили підозрілий рух. Ви всю свою увагу спрямовуєте на те місце, де щось заворушилось. Додайте ще постріл на вас з темряви. Здатні ви будете тоді оглядатися навкруги? Навряд. Коли вартовий почує перед собою постріл, він уже не відведе очей від того місця, де хтось стрельнув. А коли вартовий почне стріляти сам, то не почує, як хто підійде до нього збоку. Отже, взяти вартового, коли він почав стріляти, легше легкого.

— Легко-то легко,— каже дідусь,— так і страшно ж!

— Правильно. Заважає тільки страх. Не треба боятися, і перемога ваша. А що міни нас не зачепили, то — солдат не без щастя...

— Істинно — сміливого куля боїться,— переконано говорить дід і звертається до пімця: — Ком, ком, пап!.. Яйки, млеко, масло? У-у, чортула!

На хуторі я йду до діда полагодити валянки, а решта швидким кроком простує далі.

Вже п'ята ранку, і бабуся розтопила піч. Поки сохнуть опучі, я так-сяк пришиваю на підошву латку.

Заходить сусідка і з німим запитанням в широко відкритих очах довго дивиться на мене, потім переводить погляд на старих.

— Наш, не бійся,— сміється дід,— розвідник.

У жінки очі враз стають блискучі, вона підходить до мене і цілує моє неголене обличчя.

— Першенький наш!

Мені ніяково, але жінка цього не помічає і гладить мені голову, обмацує одяг.

— Наш!

За півгодини набивається повна хата людей.

Я вже поснідав, зарядив обидва диски автомата, мені треба йти, але люди просять побути ще хоч трішки.

— Тільки подивитися! Два ж роки не бачили...

Надворі вже зовсім розвиднілось, коли я, нарешті, виходжу з хати.

Коли наближаюсь до села, де стоїть наш полк, лунають підозрілі вибухи. Я ще дужче прискорюю крок і бачу, як чотири літаки заходять над селом, потім знижуються, через якийсь час вилітають вгору і знову заходять над селом.

Біля самого села один літак, роблячи черговий заліт, низько пролітає наді мною. Спинившись, я даю чергу з автомата і якусь секунду проводжаю його поглядом.

Ні, літак не падає.

Я повертаюсь, щоб іти далі, але з несподіванки роблю крок назад. Просто переді мною, в радіусі метрів двадцяти, фонтанами злітає вгору сніг.

— Шрапнель?

За гулом мотора я не почув вибуху. Мені стає весело.

— Та так же і вбити можна! — кричу я вслід літакові і продовжую свою путь.

Коли я прибуваю до села, повітряна атака закінчується. Вулицею перебігає, займаючи оборону на городах, піхота, тягнуть станкові кулемети. Мене всього охоплює тривожне збудження. Я йду ще з півкілометра і спиняюся.

«Знову в резерві штабу полка», — майнуло у думці, і я повертаю до першого двору.

В садку, окопавшись в снігу, біля двох кулеметів сидять бійці і поглядають у порожнє поле. Ворожого наступу чекають з того боку, звідки вчора показувалися танки. Я сідаю біля кулеметників і запалюю цигарку.

Тихо. Село піби завмерло, причаїлось схованими в садках кулеметами, гарматами, припишклими в снігу бійцями. І ця тиша давить важче, ніж капонада.

Я розгрібаю сніг і лягаю на живіт, поклавши голову на руки. Тепер я відчуваю, як стомила мене ніч і як гудуть у мене ноги. Під повікми піби пісок, а коли я заплющую очі тільки на мить, щоб відпочити від білої стомлюючої пелени снігу, вже не можу відкрити їх.

...Я в Харкові в своєму райвоенкоматі.

— Зачиніть квартиру, — кажу я дівчині, що сидить коло столу, розбираючи папери. Але вона не звертає на мої слова ніякої уваги. Вона виймає з конвертів листи і розкладає їх на столі. Я сиджу, поклавши голову на руки, і розумію, що треба встати самому і зачинити квартиру, але не в силі зрушити з місця. Дівчина розриває великий пакет з печатами і виймає папірець з приколеним до нього орденом. Золоті промені і червона емаль чітко викреслюються на білому папері.

— Хіба так надсилають орден? Чому не в коробочці? — питаю я.

Дівчина зводить на мене сумні очі, і мене враз обгортає важко передчуття.

— Що написано в папірці? — кричу я з жахом, але дівчина мовчить, і тільки очі її наповнюються сльозами.

— Як прізвище вбитого? — питаю я тихо і чую, як весь холоду від жаху.

— Не питайте, краще не питайте,— відповідає вона, і тоді я тягнуся до паперу, щоб прочитати.

Але папір чистий, і від того мені робиться ще страшніше.

— Ви знаєте прізвище! Скажіть! — кричу я, але в цю мить двері до кімнати з грукотом відчиняються.

Я розплющую очі.

— Запалювальним ударив, сволота! — каже хтось з кулеметників, і я бачу, як завивається в клубки жовтий дим з сусідньої повітки.

Намагаючись розвіяти враження від важкого сну, я оглядаюся навкруги і враз забуваю про сон. Ліворуч від нас просто на центр села сунуть танки. Вони йдуть один за одним повільно, і коло них розцвітають білі димки. По селу то тут, то там спалахують хати, здіймаються вгору стовпи жовто-чорного диму, зловісно виблискує полум'я. Я перераховую танки — їх шістнадцять.

«Де ж петеєрівці?» — хвилююся я, спостерігаючи, як танки все наближаються і наближаються до села.

Раптом я бачу, як ззаду одного танка з'являється полум'я. Танк рвучно повертає назад, але інші п'ятнадцять сунуть далі.

Біля самого села загораються ще два танки, і я радію. Наростає стрілянина з гармат, лютують десятки кулеметів. Танки вже біля самих хат. Ще один з них обгортається димом і спиняється.

«Ага, чотири!»

З тривогою бачу, як перший танк входить в село. Один по одному ховаються за хати і всі інші.

Я вдивляюся в спорожніле поле.

«Де ж німецька піхота? Що я робитиму з своїм автоматом проти тапків?»

Піхоти немає. Повертаюся обличчям від степу і помічаю, як загораються одна за одною хати в кінці нашої вулиці. Раптом в проміжках між будівлями промайнув танк, потім другий, третій... Стрілянина скаженіє, і я бачу, як від розривів снарядів летить з дахів солома і після того здіймаються стовпи диму. Вся вулиця горить. Танки йдуть в наш бік.

Я відповзаю від кулеметників ближче до дворових будівель і лягаю під копицею сіна, на самім краю садка. Це метрів шістдесят-сімдесят від вулиці.

Передній танк показується праворуч двору, де я лежу. Його мотор горить. Танк завертає в проміжок між дворами і зупиняється, ховаючись за повітку в тридцяти кроках від мене. Я наставляю автомат і чекаю.

Невже не відкриється люк?

— Автоматник, не прогав,— гукає лейтенант, що лежить серед садка.

Нарешті люк підіймається, і, коли танкіст показується по груди, я даю чергу. Через хвилину висовується рука, щоб закрити люк, і я даю ще чергу. Машина рухається з відкритим люком, ударяється об повітку і сплиняється. Мотор горить рівним червоним полум'ям. Потім дим починає валити з люка.

Інші танки проходять в кінець вулиці і повертають назад. Три з них заходять в проміжок між дворами, де догорає перший танк, і, сховавшись за будівлями, стріляють по центру села. Один з танків так близько до мене, що мені видно шершавість броні.

— Ех, гранату б протитанкову або хоч пляшку!

Кулеметна стрілянина зливається в супільний гул.

Я лежу за копицею, спостерігаючи, як падають з яблунь тоненькі гілочки, зрізані кулями, та стежу, куди повертають свої гармати і кулемети танки.

— Гранату б!

Раптом праворуч мого двору показується бронетранспортер з піхотою. В його відкритому зверху кузові шість фашистів. Я весь напружуюсь і, хвилюючись, чекаю, коли машина вийде з-за хати. За якусь секунду, коли мені видно бронетранспортер в проміжку між хатою і найближчим танком, я встигаю дати чергу і тепер почуваю, що не даром відстав від свого взводу.

Знову ідуть бронетранспортери. Забувши, що поряд танки, я висовуюсь з-за копиці, ловлю короткі секунди і посилаю чергу за чергою.

Я почуваю себе хазяїном становища і розумію, що значить спокій в бою. Що мені може зробити цей величезний танк, коли кругом будівлі? Хай спробує сплнитися бронетранспортер! Хай хто наважиться з нього вилізти!

Несподівано коло мене з коротким звуком падають кулі. Швидко кидаюсь за копицю, але встигаю помітити, що кулемет з одного танка повернутий в мій бік. Тепер я стріляю обережніше і не висовую голову з-за копиці.

Проходить вже шостий бронетранспортер. Я натискую гашетку, але лунає один постріл, і автомат замовкає. Нервуючись, я перевіряю, в чому справа, але все в порядку — просто спорожнів диск. Я дістаю другий, вставляю і чую, як мороз проходить по спині: диск не стає на місце. Я пригадую, що він часто падав з-за пазухи, коли я, забувши про нього, знімав пояс. Бронетранспортери стають враз страшні. Мені починає здаватися, що ось-ось німці вилізуть з них і підуть по селу. Я не знаю, що робиться за хатою. Адже мені видно село тільки в маленькому проміжку між двома будівлями. Може, вже все село повне фашистів?

Я гарячково пробую поставити диск на місце, але він уперто не

Я гарячково пробую поставити диск на місце, але він уперто не йде. Тоді я виймаю з кишені пістолет, РГД¹ і кладу їх перед собою.

¹ РГД — граната,

Оце так! Що ж робити?

Востаннє накладаю диск на отвір і з силою б'ю по ньому рукою.

— Фу! — полегшено виривається в мене з грудей.

Диск став на місце. Я відтягаю затвор, і звук черги повертає мені спокій і рівновагу. Знову я почуваю себе хазяїном становища і напружено ловлю секунди, коли машини показуються в проміжку.

З вулиці заходить ще один танк і стає за «нашим» садком. Тепер садок оточений з усіх боків танками. Вони не перестають стріляти з кулеметів і гармат, і незрозуміло, чи стріляють тільки танки, чи й по них стріляють.

Я оглядаюсь назад на садок і раптом бачу, як кілька бійців схоплюються на ноги і біжать з садка до сусіднього двору. Раптом я почуваю себе покинутим, в оточенні чотирьох танків і десятка бронетранспортерів. Інстинктивно, без участі думки, я зриваюсь і біжу за бійцями. Скажене тупання куль з танків оточує мене звідусіль. Я бачу, як падають бійці.

«Треба падати!» — але я не встигаю виконати свій намір, як мене б'є ніби електричним током по коліну, і я падаю мимоволі.

В свідомості одна гостро ясна думка: коли наші не виб'ють фашистів з села — смерть!

Я клянусь себе за хвилину замішання. Чого я побіг за солдатами? Сидів би собі за копницею сіна і стріляв з автомата по машинах, що пробігають вулицею. А тепер — все...

Я спробував повзти, але кулі віялом лягли переді мною, і я знову припав до снігу.

Я уявив своє розтрощене коліно, порвану шкіру і відчув себе безсилим і безпорадним.

Ну, от і все!

Я поклав за пазуху пістолет, гранату, насунув на лоб кашпо і, не випускаючи з витягнутих вперед рук автомата, схилив на сніг голову, заплющив очі і перестав рухатися. Нога болить, тепла кров розливається від коліна до паху.

В цей час крізь стрілянину чується двигіння мотора.

Я розплющую очі і бачу за півсотні метрів від себе бронетранспортер. Шість фашистів у білих халатах, підперезані поясами, з ручними кулеметами в руках стоять на весь зріст, оглядаючись навкруги, час від часу вони стріляють то в один, то в другий бік і потім знову дивляються в садок, у двір, у поле. Я чекаю, що ось один з них помітить мене і направить кулемет на мене. Смертельна пудьга охоплює мене всього і паралізує думку, волю, тіло. Все мені стає байдужим. Я не згадую свого життя, я нічого не думаю і тільки почуваю, що настає непоправне.

Німці так близько від мене, що однією чергою я міг би зняти їх усіх. Але що далі? Я уявляю, як бронетранспортер кинеється на мене і розчавить мене своїми гусеницями.

Безсило і мляво ворухаться думки. Чому ж я не стріляю? Боюсь смерті? А чому ж я не боявся її сьогодні вночі?

Раптом стрілянина з сусіднього танка на якусь мить припиняється, і до мене долітає стогін кулеметника, що лежить збоку від мене. Я бачу, як фашист направляє кулемет в його бік. І враз я почуваю, як спадає важкий тягар млявості і напружується воля. Блискавично я підводжу автомат і стріляю, стріляю в гущу білих халатів, аж поки автомат не замовкає. Бронетранспортер рвучко повертається і суне геть з городу, і над його кузовом жодного білого халата. Тільки один ручний кулемет бовтається біля борту і виглядає лікоть завішеного на кулеметнім ремені гітлерівця.

Знову я безсилий і виснажений, але це безсилля від втоми і величезного напруження — воно приємне, чисте і радісне. Немічний і безпорадний, я знову почуваю себе хазяїном становища в бою.

Перед очима мені йдуть жовті кола, йдуть, йдуть — і я втрачаю свідомість...

Я прокидаюся від гострого болю в нозі і незрозуміло озираюся.

— Чому я в хаті? Як я сюди потрапив?

Біля моїх ніг стоїть нахилена постать, і коли вона повертає до мене обличчя, я пізнаю нашого фельдшера.

— Потерпіть трошки. Я зроблю вам перев'язку,— каже він.

— Чим кіпчився бій? — питаю я.

— Тепер вам не до бою.

— Чим кіпчився бій? Вибили пімців з села?

— Ні,— сміється фельдшер.— Їх вибили в селі. Жодного не випустили. Всі лежать.

Радість розширає мені груди, і хочеться розповісти про те, як я стріляв по бронетранспортерові, але замість цього я питаю, де той борець, що лежав поряд зі мною біля садка. Та звідки фельдшерові знати про це — підбирають поранених санітари.

— Дайте шину! — гукає фельдшер до саніструктора і оглядає рану.

Його обличчя на якусь мить стає тривожним, але він швидко опановує себе і спокійно каже:

— Дрібниця! Через півтора місяця знову будете на фронті!

Я намагаюся підвестися і глянути на рану, але він з силою кладе мене назад.

Важкі марші в мороз і вітер, в буряні ночі, по коліна в снігу, і весь важкий солдатський труд, тепер я їх бачу в зовсім іншому світлі... Місити сніг на безконечних шляхах, мерзнути, не спати ночей, падати від втоми, але гнати ворога з своєї землі і йти вперед! Це я готовий і зараз зробити, щоб завжди була вільною рідна земля.

НАШ ЗАГІН
«СМЕРТЬ
ФАШИСТАМ!»

I

Небо було хмарне, а прозоро-жовті осокори стояли, наче облиті сонцем, і серед ще зеленого дубняка вони аж світилися.

Десятків зо два кіз, білих, чорних і рябих, паслися серед негустого лісу, а пастухи зібрались до купи й тихо сиділи під деревом. Дивно було, що стільки хлопчаків сидять статечно, як дорослі, не влаштуваючи ігор.

Микита Кобзар, хлопчик років тринадцяти, задумливо спостерігав, як час від часу, без усякої видимої причини, повільно і безшумно падав на землю жовтий листок.

Раптом неподалік бабахнула гармата. Дереву здригнулися, і листя сопячним дощем посипалося на землю, утворюючи жовті кружала навколо стовбурів. Пролунало ще два постріли. Хлопці з лякливою настороженістю повернули голови туди, звідки біла батарея. Тільки кози продовжували байдуже пастися, вони вже звикли до цих громувих звуків.

— Ех! — простогнав Андрій, високий смуглявий хлопчак, і, стиснувши кулаки, притуливсь головою до дерева.

— Може, цим снарядом мого тата вбило? — прошепотів Василько, найменший з пастухів, якого всі звали Старший.

Це прізвисько причепилося до нього позаминулого року, коли сусідський хлопчик Миколка похвастався, що восени піде до школи.

— А я скажу мамі і теж піду до школи,— заявив Василько.

— Еге, тебе не приймуть.

— А я скажу мамі, так і приймуть.

— Дурненький, я ж старший від тебе на два роки.

— Старший? А я скажу мамі, і теж буду старший на два роки!

Тепер Старший уже розумів, що маминого слова далеко не досить для того, щоб усе було так, як йому хочеться. Він безпомічно дивився на пастухів широко відкритими очима, в яких уже тремтіли сльози.

— Ну, чого ти...— сказав Микита.— Доведено, що з тисячі випущених снарядів попадає в ціль лише один.

— А німці ще не випустили тисячі снарядів? — з надією спитав Старший.— Ще?

Шум мотора заглушив його слова. Автомашина, повна ящиків з снарядами, з'явилася на лісовій доріжці і через хвилину зникла за деревами.

Микита раптом устав, набрав оберемок листя, рушив до шляху і висипав його на колію, де тільки-но пройшла автомашина. Потім повернувся на своє місце й глянув назад: на шляху, вже вкритому опалим листям, насипана купка була зовсім непримітна.

— Ти думаєш... — пожвавішав Андрій, і очі його заблищали.

— Я нічого не думаю! — сердито відповів Микита, і його товариш ураз замовк.

Микита ліг на живіт і, опершись головою на руки, втупився у шлях. Час від часу він поглядав на свою козу і, коли вона одбивалася від стада, посилав когось із менших завернути її.

— Мріяв я вчитися в шостому класі, але, на жаль, цього не сталося, — промовив Кирило, що полюбляв вживати книжні вирази.

Хлопці мовчали.

— А виходить, у цьому році для учнів усіх класів програма одна — пасти кіз. Це зветься «новий порядок», — гірко засміявся Кирило і підшморгнув кирпатим носом.

Опустив очі, задумався, і від цього стало ще помітніше, якій він негарний. Веснянкувате обличчя, вкрите білим пушком, наче пліснявою, з запаленим від частої нежиті і через те червоним носом, здавалося якимось неохайним. Особливо це впадало в око, коли він сидів або стояв поряд з Андрієм, обличчя якого було мов вирізьблене з мармуру. Тільки очі Кирила були хороші. Великі, сірі, бистрі, вони завжди ладні були усміхнутися.

Автомашина, що везла снаряди, повернулася через півгодини порожня. Вона проїхала повз пастухів, прим'явши листя, насипане Микитою.

— Ходімо пошукаємо в лісі горіхів, — усміхнувся Микита до товаришів.

— Ідея! — схопився Кирило.

— Нагляньте наших кіз! — звелів Микита решті хлопців.

Троє друзів зникли в заростях. Ледве помітною стежкою вони вийшли до пагорбка, минули порожній окіц, потім спустилися до балки, схили якої густо поросли кущами. Тут полягали на землю і поповзли в гущавину. Невдовзі спинилися біля замаскованого деревом потаємного входу до невеличкої землянки, виритої в крутому схилі балки.

Хлопці прислухалися, потім Микита відчинив дверці і перший поліз до схованки, товариші — за ним.

— Я зразу ж зрозумів, що ти надумав, — сказав Андрій, причинивши дверцята.

— А що треба мовчати — цього ти не зрозумів? — дорікнув Микита.

— Правда, про це не подумав...— і Андрій винувато і в той же час радісно усміхнувся.

— А я догадався тільки тоді, коли ти сказав про горіхи...— обізвася Кирило.— Доводиться чесно визнати: я не відзначаюся особливою спостережливістю...

В схованці, викопаній у піскуватому ґрунті, лежало кілька десятків ящиків з гранатами, мінами, запалами до них і толом. Очевидно, військова частина, відступаючи, не встигла висадити в повітря цей склад боєприпасів. Хлопці знайшли його тиждень тому, нишпорячи в пошуках горіхів.

— Так,— сказав Кирило,— який же буде наш план?

— План дуже простий,— відповів Андрій.— Ми поставимо протитанкову міну. Ось вони, голубоньки...— і кивнув на ящик з мінами.

— Та ти що? Хіба ми зможемо непомітно донести таке одоробло?— заперечив Микита.— Протитанкова міна важить два пуди!

— Та-а-к...— сумно протяг Кирило.— Що ж нам робити? Протипіхотна дуже слаба...

Хлопці замислились.

— Стійте!— підскаочив Андрій.— У нас є мішок для горіхів. Дайте покладемо в нього протитанкову міну і нестимемо навперемінки.

— А як нам зустрінеться німець?— спитав Микита.— Ти думаєш, він не подікавиться, що в нас у мішку?

— Ні, це не підходить. Це, я б сказав...— почав Кирило, але Микита перебив його:

— Ми поставимо протипіхотну міну...

— І вона висадить у повітря автомашину?— глузливим тоном закінчив Кирило.

— Ти слухай далі. Поставимо протипіхотну міну, а під неї накладемо толу. Он цілий ящик його!

— І що це дасть?

— Так дасть, що нічого не лишиться! Детонація! Чув? Від міни вибухне й тол! Зрозуміло?

Друзі кинулись до ящиків і понабирали повні кишень вибухівки. Взяли дві протипіхотні міни, запали до них.

— Ех!— нервово потягся Кирило.— Коли б тільки не проскочила!..

— Не проскочить! Машина ходить кілька разів на день.

— А потім?— спитав Андрій.

— А потім,— сказав Микита,— я поставлю нове завдання.

— От про це я й питаю,— блиснув очима Андрій.

Кирило глянув на товаришів і ображено промовив:

— Неясність питання не робить честі тому, хто його ставить. А про дальші дії я й сам думав і навіть можу запропонувати дещо.

Наприклад, висадити в повітря колодязь, з якого німці беруть воду для батареї.

— Подумаємо,— ухильно сказав Микита.— А тепер... тепер нам треба оформити наш загін. Ми ж тепер партизанський загін!

— Звичайно, загін! — скрикнув Андрій.

— Ти геній, Микито! — проголосив Кирило.— Тільки назву треба дати, знаєш яку? Таку, щоб!..— він запнувся, не знаходячи підходящого слова.— Ага, ось! «Таємнича рука»!

— Ми не граємось,— суворо промовив Микита.— Ми боремось! Я пропоную: загін «Смерть фашистам!».

— А командиром — Микита Кобзар! — усміхнувся Кирило.

— Підтримую,— кинув Андрій.

Хлопці намірились виходити із схованки. Микита відчинив дверця і раптом завмер. Тихий, неторопкий шелест чувся з кущів. Хтось обережно крався до складу.

Хлопці дивилися один на одного застиглими очима. Микиті здалося, що товариші чують, як калатає у нього серце. Та переляк тривав лише хвилину. Не повертаючи голови, Микита простяг назад руку і намацав на ящику гранату.

Шелест наближався, ось він уже поряд. Микита глянув на зблідлих товаришів і, витягнувши назад руку з гранатою, визирнув. У ту ж мить зашуміли кущі, і Микита повернувся до хлопців обличчя, що розпливлося в посмішці:

— Заець...

Всі якусь хвилину мовчали. Потім разом голосно зітхнули.

Зачинивши склад і дбайливо замаскувавши вхід до нього, вони подалися до шляху. Кіз уже там не було. Дзвінки час од часу долинали з гущавини. Хлопці постояли, прислухаючись, потім Микита розгріб листя на шляху, поклав у колію тол, а зверху поставив дві протипіхотні міни. Притрусив усе листям, і всі троє повагом пішли туди, звідки долітали звуки дзвоників.

II

У Микити сохло в роті, і він раз у раз облизував гарячі губи. Тільки це й видавало його хвилювання. Та мати відразу помітила, що хлопець неспокійний.

— Гляди, Микитку,— мовила вона сумно,— бережи себе. Не встравай ні в які діла. Батько твій на фронті, ти один у мене залишився...— Мати зітхнула і замовкла.

Микита нічого не відповів. І те, що він не сказав матері звичних заспокійливих слів: «нічого» або «чого ви, мамо?» — налякало жінку. Вона дивилася на нього своїми великими сумними очима, потім ураз заплакала.

Такого Микиті ще не траплялося бачити. Раніше, коли він не слухався матері, вона гримала, сердилась, могла навіть інколи зачеканити ганчіркою по спині, а плакати—ні.

Він підійшов до матері і ніжно обняв її. Ще сьогодні ранком він не зробив би цього — так, на його думку, поводитися тільки малі чи мамині синочки. Ластитися до матері — це принижувати свою чоловічу гідність. Але тепер, коли він відчув себе справді дорослим, цей фальшивий сором зник.

— Не тривожтесь, мамо. Все буде гаразд, — сказав він, несміливо і незграбно гладячи її по голові.

Йому хотілося, щоб слова прозвучали ніжно, щоб вони передали всю його любов і ніжність до матері, та голос не послухався. Йому вдалося, що він не передав і тисячної частки своїх почуттів до веньки.

Але мати зрозуміла його. Вона не обняла його, як це бувало раніше, а схилилася йому на груди, як колись до батька, і заридала.

— Ну чого ви, мамо, не турбуйтеся, я нічого поганого не роблю. — І він обережно посадив її на стілець. — Може, внести картоплі з льоху, щоб було на завтра? — спитав він звичним голосом і вийшов з хати.

Жінка підвела голову. Хвилину вона дивилася порожніми очима в вікно, за яким густішали сугінки. Потім важко зітхнула і почала готувати вечерю.

«Що зробив її хлопчик?» — це питання важким тягарем лягло на її душу. Та вона знала, що Микита не скаже. — «Упертий, як і його батько». Згадався випадок, що трапився років з п'ять тому.

Микиту вкусив собака. Хлопчик прибіг додому з закривавленою рукою, але на всі умовляння матері сказати, чий собака вкусив, мовчав як пень. Довелось вести його до лікарні й робити уколи проти сказу.

— Боляче? — питала медсестра, впорскуючи цілий шприц вакцини в живіт.

— Боляче.

— А от коли б ти сказав, який собака тебе вкусив, то, може, й не треба було б робити уколів.

Хлопчик тільки зітхав.

Коли дали останній укол, Микита спитав медсестру:

— А тепер не відрубують собаці голову?

— Тепер — ні. Уколи ж зроблено.

Микита повеселів. Медсестра підозріло глянула на нього:

— Ти, мабуть, знав, чий собака тебе вкусив?

— Жучок. Той, що в тьоті Ліди...

— А чому ж ти не сказав про це зразу?

— Еге ж! Щоб відрубали Жучку голову? Він же не винен. Я хо-

тів підсунути йому ближче шматок м'яса, а він подумав, що віднімаю, от і гризнув...

— Який же ти дурненький,— з докором промовила медсестра.— Даремно мучився! Собака, видно, здоровий, і не треба було уколи робити... І за Жучка даремно турбувався: убивають собаку, коли в підозра, що він скажений.

Микита здивовано подививсь на медсестру й зітхнув:

— Ну, нічого...

— Ким же ти будеш, коли виростеш? — усміхнулась жінка.

— Пожежником,— не замислюючись, відповів хлопчик.

— Пожежником? Чому?

— Пожежник нічого не боїться! Він у вогонь іде і не боїться!

Мати, довідавшись про історію з собакою, довго потім вичитувала синові. А коли повернувся з рейсу батько — машиніст на залізниці,— поскаржилась йому.

Та той тільки всміхнувся:

— Кобзарі всі такі. Про себе думають в останню чергу. Мій прапрадід, славетний кобзар...— і почав двадцятий раз розповідати про те, як загинув його славетний предок, замучений польською шляхтою.

Згадуючи тепер цю давню пригоду, мати ясно усвідомила, що Микита, власне, завжди робив по-своєму, раніше вона цього за роботою і клопотами просто не помічала.

Вивідати щось зараз у Микити неможливо. Жінка розуміла це і тільки зітхала.

Скрипнули двері. У вечірньому присмерку на порозі показалася ніноч постать.

— Тамара Михайлівна? — зраділа господиня.

— От бач, кого тут чекають! — кинула глузливо гостя і додала суворо: — Явдохо, завтра щоб прийшла до церкви. Час уже тобі відмолювати гріхи за свого чоловіка-комуніста.

«Килина, поліцаєва жінка»,— аж тепер пізнала Кобзариха.

— Щоб обов'язково прийшла. Сам бургомістр перевірятиме, хто буде в церкві. І шибеника свого приводь.

— Та він же козу пасе.

— Ну, сама приходь,— і Килина, не прощаючись, вийшла з хати.

— Хто це був у нас? — спитав Микита, що увійшов до кімнати, коли поліцайка вже була за ворітьми.

— Поліцайка. До церкви загадувала.

— Підете?

— Піду. Їхне тепер право...

Микита промовчав. У вечірній тиші лунко гунали гармати — німецькі з цього боку Дніпра, наші — з того.

«Тримаяться наші,— подумав хлопчик.— От коли б нані завтра пішли в наступ і відбили місто...» — І серце його тривожно забилося.

Ранок видався похмурий. Низькі хмари йшли над землею, вологий вітер гуляв по лісі, і пожовкле листя обсіпалося з дерев, оголюючи сіре гілля. Микита ледве стримував себе, щоб не кинутися бігом до шляху, де вчора поставили міну. Але внутрішній неспокій і тривогу він ховав навмисно спокійною ходою. Тільки очі все дивилися туди, де ось-ось покажеться шлях.

Кози раз у раз спинялися, згризаючи галузки кущів. Тоді спинялися й пастухи. В одну з таких зупинок Кирило підморгнув Микиті, але той не відповів йому на погляд і незадоволено опустив очі. Андрій теж сердито глянув на Кирила.

— Я люблю осінь,— сказав Кирило, щоб зам'яти свою помилку.— В таку погоду люблю сидіти в теплій кімнаті і вчити уроки. Да-а-а...— протяг він і зітхнув.

— А я щось не пам'ятаю тебе в числі відмінників,— посміхнувся Андрій.

— Що ж тут незрозумілого? — засміявся Микита.— Така погода буває рідко, і в Кирила рідко буває бажання вчити уроки...

Всі засміялися, але Кирило продовжив уже серйозно:

— Що маємо — не бережемо, а загубивши — плачемо. Тільки тепер по-справжньому я зрозумів це прислів'я. Чуєш прислів'я сто разів і раптом лише на сто перший усвідомиш усю його глибину. Буває з вами отаке, хлопці?

До слуху Микити долинула німецька мова. Він кинув бистрий погляд на кіз, що йшли знайомою стежкою до шляху, перевів дуж і сказав:

— Прислів'я — це... — і замовк, бо зовсім близько, схована за деревами, загурчала машина і враз утихла. Почулися стривожені голоси пімців.

— Холодно,— нервово потягуючись і кутаючись у засмальцьовану ватянку, мовив Кирило.

— А мені жарко,— сказав Старший і розстібнув пальто з сірим кролячим коміром.

На його слова ніхто не звернув уваги.

— Мені жарко, бо в мене нове пальто! — одрубав Старший.

— О! Яке шикарне пальто,— усміхнувся Кирило, не спускаючи очей із стежки, що губилася в заростях молодого дубняка.— У такому пальті не козу, а буйвола треба пасти.

— Мати мені його не для буйвола пошили, а для школи,— образився Старший.

В проміжках між деревами пастухи побачили дві легкові машини і одну санітарну. Микита відчув, як у нього від хвилювання пересихає в горлі.

На шляху, там, де вчора Микита насипав купку листя, зяяла

величезна воронка. Дві інші, менші, виднілися поруч. Очевидно, машина була з снарядами і снаряди вибухнули. Від неї лишився тільки капот, він висів на зрізаному вибухом дубку. Друга розбита автомашинка лежала на боці. Санітари збирали біля неї закривавлені шматки одягу і зносили їх до санітарної машини, звідки чувся стогін поранених.

«Значить, не одна, а дві автомашини підірвалися — одна із снарядами, друга з солдатами», — подумав Микита.

— Стій! — раптом гаркнув фашист.

— Геть! — загорлав другий і підняв догори пістолет.

Пастухи кинулися навтіки, але потім зупинилися, побачивши, що кози продовжують іти до великого лісу.

— Геть! Нах гауз! — заволав німець і стрельнув з пістолета вгору.

Пастухи, як зграйка сполоханих куріпок, кинулися назад. Старший голосно заплакав.

Німецький офіцер у розстебнутому чорному шкіряному пальті, що досі мовчки стояв осторонь, підвів руку і щось сказав тому солдатові, який щойно стріляв. Той опустил пістолет, запитливо поглянув на начальника. Офіцер поманив пастухів пальцем. Хлопці не наважувалися рушити з місця, — страшно було кинути кіз, та ще страшніше було підійти до фашиста.

— Хлопшік, не надо боялся. Германські армії не трогать деті. Іди пу дем свой коза. Іді, іді... — І він, лагідно усміхаючись, показував рукою на ліс через шлях, куди вже зайшли кози.

Пастухи презиралися, не знаючи, що робити.

— Іди, ком, ком туда... — показував фашист через шлях.

Старший заплакав ще дужче.

— Хлопшік, не надо плач. Іді...

Тоді Микита рішуче пішов до своєї кози, і хлопці рушили за ним. Боячись оглянутися, бігли за своїми козами, що розсипалися серед кущів і дерев, і заспокоїлися лише тоді, коли не стало чути вигуків німців на місці вибуху.

Андрій кілька разів оглянувся назад і нарешті підійшов до Микити.

— Толково? Дві машини!

— Можемо записати: знищено дві машини і живу силу ворога... З нашого боку втрат немає. Га? Здорово! — радів Кирило. Потім занепокоєно спитав: — Що задумав той офіцер? Дуже вже він був лагідний... Тут щось нечисто...

— Напевно, якась пастка, — упевнено промовив Микита. — Будемо обережні.

— А колодязь? — глянув на командира Андрій. — Коли ми його висадимо?

— Доведеться, мабуть, почекати з колодязем, — кинув Кирило.

— Навпаки, — не погодився Андрій. — Треба діяти, поки фашисти не очухалися. Давайте сьогодні й візьмемося за колодязь. Як, Микито?

— Не приставай до командира, — сказав Кирило. — Може, він зараз думає, як Чапаєв?..

Микита мимоволі усміхнувся і кивнув головою.

Кози вийшли на галявину.

— Далі гнати чи тут пастиremo? — гукнув хтось.

— Визнати дане угіддя придатним для випасу тварин! — весело крикнув Кирило.

Незабаром усі пастухи зібралися до купи і посідали в затишку.

— От якби зустрівся з тими партизанами, що поставили тут міну! — блиснув очима Марко.

— І що тоді було б? — байдужим голосом спитав Микита.

— Що? А те, що я не пас би тут козу, а був би в партизанському вагоні. От що було б!

— Побоявся б, коли дійшло б до діла, — так само байдуже кинув Андрій.

— Я? Побоявся б? Драстуйте!

— Здоров був! — засміявся Андрій.

— А я не побоявся б, — заявив Сергій.

— А я не пішов би у загін, — сказав Старший. — Я тут пас би козу, роздивлявся, де німці й що вони роблять, і розповідав би партизанам.

Посиділи, порозмовляли. Потім заходилися ставити курінь із гілля, обкладаючи каркас товстим шаром листя. Микита подумав: треба наносити листя додому — годувати козу взимку. Він хотів сказати про це іншим хлопцям, коли на галявині з'явився селянин, одягнений у подерту свитку.

Пастухи кинули ставити курінь і вступилися в незнайомого, що проєтував до них.

— Здрастуй, мальшік, — мовив невідомий.

— Здрастуйте, — несміливо відповіли пастухи.

— Ві не бачийт мой коза?

Хлопці здивовано поглядали на селянина, що говорив такою ламавною мовою.

— Такой малий, такой рябий коза. Ходіл лес — пропал...

— Ні, не бачили, — хором відповіли пастухи.

— Вуй, вуй, жалко. Такой хороший біл коза. Жена целый день плакаль слеза...

— А хто ви такий, дядьку? — спитав Андрій.

— Я есть із немецкій колонія. В город приезжал, коза покупаль, коза в лес ходіль, пропаладь, жена ошень плакаль.

— Не бачили, — поспівчували пастухи.

— Я с вамі імеет сидеть тут. Іскать коза. — І колоніст еів до гурту.

Микита помітив, що свитка в колоніста якось дивно вишинається, наче там щось сховане, дуже схоже на пістолет.

— Наверно, вчора волк коза кусал, капут.

— Еге, тут вовків нема,— засміявся Старший.— Тут і лисиць, мабуть, немає, а він — вовк!

— Значіт, люди хватал. Какої люди відел ти вчєра, мальшік? — звернувся він до Старшого.

— Нікого не бачив. То, мабуть, німецькі солдати її зарізали та засмажили. Ви в них спитайте,— зовсім уже осмілів Старший.

— Вуй, вуй! Как можно німецькій солдат чужой коза резал?

— Ого, ще й як! — не здавався Старший.— У нас вони забрали порося і грошей не заплатили! Ще й маму прикладом ударили.

— Надо бургомістр заявлял. Бургомістр деньгі заплатіл будет.

— Бургомістр заплатит! Дожене, то ще дасть!

— Я не понімайт...

— Та що тут розуміти? Кашлятимеш довго, якщо підеш гроші вимагати...

— Ну, ето єсть пустой бесєда,— сердито буркнув селянин і перевів погляд на Микиту.— А ти, мальшік, не відеть люди в лес?

— Не бачив,— відповів Микита і спокійно дивився у вічі колоністові доти, поки той сам не відвів погляду.

Незнайомий встав, ще раз уважно глянув на Микиту і сказав:

— Іді, мальшік, помагай іскать мой коза.

Той здвигнув плечима і неспішно пішов за колоністом у гліб лісу.

— Вперед! — скомандував колоніст і, спинившись, пропустив хлопця перед себе.

Коли вони пройшли кроків з сотню, колоніст раптом схопив Микиту за лікоть і міцно стиснув.

— Где єсть партізани? — пронизуючи пастуха поглядом, прошипів німець.

— Звідки я знаю? — вигукнув Микита.

— Тихо! — і німець навів на хлопця пістолет.— Розказивайт, где єсть партізан, ілі смерть!

«Треба заплакати»,— майнуло в голові, але сльози, як на гріх, не наверталися.

— Я нікого не бачив... Спитайте хлопців. Я ж не сам тут пасу,— плаксивим голосом мовив Микита.

— Ти єсть сам партізан! — шипів німець.

— Я?! — вирячився Микита. Це вийшло у нього так несподівано природно, що колоніст опустил пістолет.

— Но ти відел вчєра люди в лес?

— Та що ви, дядьку!..

— Какої дядьку? Ти єсть дурак! Я єсть гестапо! Понімайт?

— Та ж я нікого не бачив...

Гестапівець подумав.

— Ну, гут. Ти імеєш смотреть, будєш увідел, мнє говоріл. Посторонній человек відел — мнє говоріл. Понімайт? Ілі...— гестапівець погрозив пістолетом.

— А де ж я вас найду? — похмуро спитав Микита.

— Я буду іметь приходіть сюда каждый день.

Микита кивнув головою.

— А як я хлопців поставлю стежити за партизанами? Бо ж ліс великий, самому важко слідкувати.

— Ошень правильний! — гестапівець випустив Микитин лікоть, сховав пістолета і, озираючись, попрямував до батареї.

IV

Микита з матір'ю, вчителька німецької мови Тамара Михайлівна, ще кілька родин з їхнього робітничого селища сиділи на вантажній машині, чекаючи переїзду через річку. Евакуація закінчувалась, але вулиця, що вела до мосту, була забита машинами і возами. Час від часу вишикали пробки, тоді рух припинявся, і люди тривожно поглядали вперед — чи встигнуть перескочити через міст?..

Безугавно біла артилерія. В повітрі тривали бої літаків. Інкєли долітали кулеметні черги. Тоді Микитине серце важко стискувалося значить, німці зовсім близько...

Знову пробка. Машина спинилася. Крізь гурчання невиключеного мотора Микита чув, як мати розповідала Тамарі Михайлівні про батька:

— Повів поїзд з устаткуванням. Може, вже його і в живих немає. Так бомбить...

— А я задрю вашому чоловікові,— сумно сказала вчителька.— Краще вже загинути, ніж тут пропадати. Я ладна на собі волосся рвати — чого досі сиділа дома? Можна ж було хоч у госпіталь піти...

Затримка тривала щось підозріло довго. Микита став на весь зріст, подивився в папрямку моста. Раптом він побачив: центральна ферма моста знялася в повітря, а потім повільно впала у воду. Слідом за цим пролунав оглушливий вибух. Крик розпачу вирвався з тисячі грудей і потонув у канонаді, що з новою силою загриміла навколо...

Біженці повернулися в селище.

Увечері в селищі вже були німці. Наступного ранку Микита пішов до школи. Він побачив біля дверей шкільного будинку німецького вартового, а на вулиці кілька санітарних машин з пораненими. З десяток учнів довго стояли на розі вулиці, аж поки їх не прогнав патруль.

Через кілька днів Микитина мати продала дещо з своїх речей, кушила козу, і ученє сьомого класу змінив портфеля на батіг.

Через тиждень після невдалої спроби евакуюватися до Кобзарів завітала Тамара Михайлівна. Вона розповіла, що фашисти пропонують їй роботу перекладачки.

Микита похмуро, вороже глянув на вчительку.

— Я відмовилася, звичайно.

Микитине обличчя просвітліло.

— Працювати на німців, коли наші брати й батьки б'ються з ними, вмирають... це — зрада! — її сині очі потемніли, а тонкі чорні брови зійшлись на переніссі.

— Ох, важко вам буде, — зітхнула мати. — Ви молода і вродлива... Та всім зараз важко...

— Я ось що надумала, — вела далі вчителька. — Підручники в учнів є, буду ходити по хатах, допомагатиму самонавчанню. Якщо ви не проти, раз на тиждень приходитиму і до вас.

Мати зраділа:

— Оце спасибі вам! А за плату не турбуйтеся — поділимося усім, що є.

— Що ви! Що ви! — скрикнула вчителька. — Ви мене ображаєте. Я ж однаково нічого не роблю. І до того ж це мій громадський обов'язок. Це єдине, що я зараз можу робити для свого народу...

Тамара Михайлівна приходила щонеділі надвечір. Перевіривши Микитині знання, вона залишалася ще на годину, дві. Спускались сутінки, а вона все розповідала про своє життя, про свої незгоди. В темряві було чути тільки її тихий голос, але Микита уявляв і вираз її глибоких очей, і ніжний овал обличчя, і русьві кучері, що хвилями спадали на плечі.

Однієї неділі Тамара Михайлівна розповіла, що німецький офіцер, який собі миршавий «фюрер», умовляє її працювати на німців. Фашист спочатку пропонував багатий пайок, гроші. Коли це не вплинуло, він удався до хитрощів.

— Насамперед він признався мені, що не поділяє поглядів Гітлера, що сам став нацистом з необхідності, проти своїх переконань. Про це він говорить мені по секрету, «як інтелігент інтелігентці»... І от що сказав мені цей «інтелігент»: «Ви повинні працювати на нас, щоб полегшити долю свого народу. Треба, щоб українці співробітничали з німцями, допомагали їм, тоді німецьке командування не проведитиме репресій проти населення, і людям житиметься легше».

— Мені хочеться плюнути в його огидну пику, коли він починав такі розмови, — вела далі, все більше хвилюючись, Тамара Михайлівна. — Він хоче купити те, що в нас не продається, — нашу душу! Я почуваю, що не зможу більше мовчати, врешті скажу йому те, що думаю. Скажу: «Я не тому ненавиджу фашистів, що мені погано живеться, що голодую, що голодують наші люди, я їх ненавиджу, бо вони відняли нашу свободу! Мене принижую влада чужинців!» — розпачливо скрикнула вона і встала.

Микита слухав учительку, затаївши подих. В темряві вимальовувалась її струнка постать з гордо закинutoю головою. Микита відчув, як хвилювання вчительки передається і йому.

— Коли б я могла зв'язатися з партизанами... Але де я їх знайду? Я одна. Одна! Що я можу зробити? Вчити потайки дітей? Та хіба сьогодні це справжня робота? Мені лишається одне: те, що сьогодні сказала вам, сказати у вічі фашистам: «Ви загарбали нашу землю, але душу нашу вам не взяти ніколи!»

— Вас уб'ють, коли ви це скажете,— тихо промовив Микита.

— Тоді треба всіх нас повбивати,— гірко зітхнула мати.

— Нехай уб'ють, але я так жити не можу!

V

Ліс по-осінньому тихо шумів, тріпотіли вгорі тоненькі гілочки, а внизу на бурій, густо вкритій опалим листям траві, було зовсім затишно.

Трое друзів, схилившись до купи головами, сиділи під деревом. Микита розповів хлопцям про свою розмову з гестапівцем.

— Взагалі дорослі думають, що діти дурніші за них,— закінчив він.— Так думає і цей фашист. І нехай він так думає, для нас це краще!

— Ти зараз висловив глибоко правильну думку,— сказав Кирило.— Яюсь, коли мені було років сім, мати купила шоколадних цукерок. Ціле кіло! Щоб я їх не поїв, вона, удаючи, ніби витирає порох на шафі, непомітно, як їй здавалося, покклала там цукерки. Вона не знала, що від зірконого ока її улюбленого сина не сховається ніщо. Я тоді наївся так цукерок, що мене аж занудило, а за мій злочин покараний був старший брат, який теж знайшов схованку, але взяв лише одну цукерку. Я слухав, як мати виговоряє братові, і мадав свій живіт, тугий, мов барабан.

— Це досить підло з твого боку! — обуривсь Андрій.— Я не хвадився б таким «подвигом».

— А! — скривився Кирило.— Ти зверни увагу на інше: як дорослі недооцінюють розумових здібностей малих. Тут Микита цілком правий. До того ж я потім признався матері, що з'їв цукерки.

— Мабуть, через рік? — кинув Андрій.

— Ти помилився: через три роки.

Хлопці засміялися.

— Ну, годі! — сказав Микита.— Давайте про діло. Я думаю, ми тепер можемо вчинити напад на батарею.

— На батарею?! — аж роззявив рота Кирило.

— На батарею?! — вигукнув Андрій.

— Так, на батарею. А чого ж? Фашисти підозрюють не нас. Ми

візьмемо ще Марна та Дмитра і вп'ятьох закидаємо батарею гранатами.

— Це — геніально! — підлигнув Кирило. — А коли ми відбіжимо од батареї, здіймемо крик: «Партизани! Партизани!»

— Що ж, я готовий, — сказав Андрій.

— Ух ти! Аж мороз по шкірі дере, — радів Кирило.

— А потім, коли нас допитуватимуть, ми скажемо, що бачили чотирьох партизанів. Два старих з бородами, а два — молоді.

— Це ти правильно надумав, — підтримав його Микита. — Давай-те зразу домовимось, щоб потім говорити в одне.

Микитина похвала підстьобнула Кирила, і він дав волю своїй фантазії:

— В одного борода сива, а в другого — руда.

— А на голові? — спитав Андрій.

— Що «на голові»? — не зрозумів Кирило.

— Як що? Шапка чи картуз?

— Рудий у шапці з сивого смушка, а сивий — у чорній шапці й перев'язаний хусткою поперх шапки.

— А молоді?

— Один... — почав Кирило.

— Ми так все переплутаємо, — перебив його Микита. — Треба простіше. Молоді — в ушанках...

— І з автоматами, — додав Андрій.

— Автоматів не треба, — втрутився Микита. — Стрільби ж не буде. У нас же автоматів немає... А тепер давайте по гранати! Спочатку підтягнемо їх ближче до батареї, поховасемо, а потім... Головне — перебити всю обслугу. Хто подумає, що це зробили хлопчачи?!

Хлопці приєдналися до решти пастухів і трохи посиділи з ними, щоб їхня відсутність не була дуже помітна.

— Щось мені закортіло горіхів, — облизнувся Микита. — Ходімо, хлопці?

Раптом з заростів вийшло кілька гітлерівців. Стомлені і сердиті, вони пройшли повз хлопців у напрямі батареї.

«Прочісували ліс», — здогадався Микита.

Через кілька хвилин група німців з офіцером на чолі показалася з другого боку. Офіцер побачив пастухів. Повернувся до них. Окинувши оком хлопців, він показав на Микиту:

— Взяти!

Микита зблід.

Солдати оточили хлопця і, наставивши на нього автомати, повели за офіцером до батареї.

«Знайшли склад», — різонув здогад, і у Микити по спині поповзли мурашки.

Відійшовши кроків на сотню від пастухів, офіцер засміявся:

— Ето імеється конспірація.

Тільки тепер Микита пізнав у офіцерові «колоніста».

— Мой хотел сказав: не надо сидел одно место. Надо бегал по лес. Надо бегал і смотрел.

У Микити відлягло від серця.

— Бігатиму. Всі будемо бігати.

— Вот гут. Іді!

Хлопці чекали Микиту, стривожені, налякані.

— Ну, що? — спитали вони пошепки, хоч німців уже й слід прохолов.

Микита махнув рукою:

— Все в порядку. Гайда по горіхи!

Дорогою вони обмірковували план нападу. Вирішили взяти по десять гранат. Якщо залучити до операції Дмитра та Марка — вийде п'ятдесят гранат!

Наблизившись до балки, хлопці розсипались цепом і крізь кущі вийшли до протилежного схилу, де містився склад. Нічого підозрілого не було, але Микита дотримувався особливої обережності.

— Постійте тут, а я вийду на гору, — сказав він і видряпався на крутий схил балки.

Хвилини через п'ять він повернувся:

— На горизонті все спокійно!

Кунцями доповзли до складу. Микита перевірив вхід. Він був так само акуратно замаскований, як і вчора. Влізли всередину і якийсь час сиділи мовчки, відсапуючись і звикаючи до темряви.

— Ну, не будемо гаяти часу, — перервав мовчанку Микита і став класти гранати в кишені і за пазуху.

Андрій і Кирило робили те ж саме.

Пабравши гранат, Микита відкрив ящик з запалами:

— Беріть!

Хлопці простягли руки і враз закам'яніли. Ящик був порожній. З простягнутими руками, боячись поворухитися, хлопчак дивилися один на одного застиглими очима.

Микита отямився перший. Важко перевівши подих, він відкрив ящик із зривачами для мін. Теж порожній...

— Ми попалися, — прошепотів Микита самими губами.

Ясно: німці знайшли склад і забрали запали, щоб партизани не змогли використати вибухівку проти них. Хлопці не промовили й слова, але кожен уявив собі одну й ту ж картину: вони вилазять з землянки, їх оточують фашисти, які, безперечно, стежать за знайденою схованкою.

— Стійте! — пепнув Микита, хоч хлопці сиділи без жодного руху. — Спокійно! Що будем робити далі?..

— Ми скажемо, — почав Кирило, — що випадково потрапили на склад.

— Ти думася, вони дурніші за тебе? Якщо гестапівці стежили за

нами, а вони не могли не стежити, то бачили, як ми прочісували куці і як повзли до складу.

— А що ж робити? — вів'ялим голосом спитав Кирило, Настала довга пауза.

— Вмерти! — тихо промовив Микита.

Знову запала тиша. Кирило сидів похнюпившись, потім важко вігнув, підвів голову і глянув блискучими очима на товаришів:

— Так! Умерти! Але вмерти з гордо піднесеною головою!

Тут Микита ворухнувся і понишпорив рукою по землі біля стінки складу.

— Ось вона! — сказав він майже весело і показав гранату. — З запалом!

Це була єдина заряджена граната, та сама, яку Микита тримав у руці, почувши заячий шерех. Вона лежала під стінкою, не помічена тими, хто взяв запали.

— Тепер буде веселіше вмирати. Перш ніж мене схоплять, познайомляться ось з нею!

Хлопці поклали назад у ящик гранати без запалів і сиділи похмурі, зиркаючи на вихід. Нарешті Микита сказав:

— Я піду перший. Почуєте вибух — тікайте! Може, врятуєтесь.

— Ні, — заперечив Андрій. — Умирати, то всім разом!

Микита пильно подивився на Андрія і чужим глухуватим голосом сказав:

— Ти залишишся командиром... Втечете — помститесь! — і він швидко поліз із землянки.

Вибравшись з глушини, Микита вийшов на стежку, став і напружено прислухався. Він не мав уявлення, скільки часу простояв, чекаючи, що ось-ось затріщать куці і пролунає суворий оклик. Та в осінньому шумі його вухо не вловило жодного підозрілого звуку. Хлопець рушив уперед, за кожним кроком озиралось навколо.

«Ні, ніхто не чатує», — подумав він, і в ту ж мить його слух обтік різкий, як вибух гранати, хруст гілки.

«Все!»

Микита здивувався: у нього зник чомусь страх і на серці розлився впевнений спокій. Коли б він у ту хвилину був здатний розбирати свої почуття, він зрозумів би, що чекання небезпеки страшніше за саму небезпеку.

Миттю стрибнув у куці і вихопив з кишені гранату.

— Кобзар! — почувся тихий голос із куців. — Микито!

Щось знайоме вловив хлопець у цьому голосі, але де він його чув, не міг згадати.

Гілля розсунулось, і Микита від здивування застиг на місці. Перед ним стояв викладач геометрії в їхній школі Олексій Іванович Крижень.

Хлопець кинувся до вчителя, неспроможний мовити й слова.

— Олексій Іванович! — нарешті вирвалось у нього. — Це ви? Ви?!

— Так он хто грабує чужі боєприпаси, — роблено суворим голосом сказав учитель. — Хіба я вас цього вчив? — А його очі усміхались.

— Ви? Це ви? — не слухаючи слів учителя, повторював хлопцеві. — Значить, ви забрали запали? А ми вже готувались умирати..

Олексій Іванович раптом змінив тон:

— То це, виходить, ви підірвали дві автомашини в лісі?

— А хто ж? Ми! — гордо вигукнув Микита і раптом спохопився: — А що ви тут робите?

Олексій Іванович уважно подивився хлопцеві в вічі і вже без усмішки мовив:

— Те, що повинен робити радянський педагог, коли ворог загарбав його рідну землю.

— Ви — партизан! — захоплено прошепотів Микита, а Олексій Іванович у відповідь міцно обняв свого учня.

...Через хвилину Андрій стояв на стежці в дозорі, а Микита і Кирило розповідали вчителю про свої пригоди, про гестапівця і про свій загін «Смерть фашистам!».

VI

З особливою цікавістю Олексій Іванович вислухав розповідь про зв'язок Микити з гестапівцем. За висадження в повітря двох автомашин... вилаяв.

— Хіба можна вести бойові дії в цьому лісі? Це ставить під загрозу наш склад. А нам дуже потрібні боєприпаси, особливо вибухівка...

— Значить, загонові кінець? — розчаровано спитав Микита.

Олексій Іванович стомлено зітхнув:

— Я вам дам одне завдання, дуже небезпечне і відповідальне. Ви повинні урочисто пообіцяти мені, що, крім моїх доручень, нічого іншого не робитимете. Розумієте — нічого! Бо якоюсь необережною дією можете зірвати нам усю роботу.

Хлопцям не терпілося почути про доручення:

— Яке? Кажіть!

— Нам треба переправити вибухівку з складу до міста. Частину її перенесете ви.

У хлопців від збудження порожевіли щоки.

— Ви хочете висадити в повітря штаб у місті?

Учитель усміхнувся:

— Багато знатимете — швидко постарієте. Це — перше. Друге: у партизанів правило — менше розповідай і менше розпитуй.

— Але ж я можу спитати: куди і кому нести? — задержуючи мовив Кирило.

Від однієї тільки думки, що вони зустрінуться з справжніми партизанами, у хлопців захоплювало дух.

Вчитель подумав і сказав:

— Очевидно, доведеться зробити так: ви носитимете тол кожен собі додому. Тол, як вам відомо, не вибухає без детонатора, отже, він сам по собі цілком безпечний.

— Олексію Івановичу, ви нам про безпеку не кажіть, — образились хлопці. — Нам начхати на неї!

Вчитель тільки похитав головою — ну й хлопці!

— Коли тол буде в місті, — продовжував він, — наш представник його забере.

— Я сьогодні взяв мішок, щоб носити додому листя, — сказав Микита. — Чи не краще буде носити тол у мішках під листям?

— Чудесно! — похвалив Олексій Іванович. — Далі ми зробимо так: ви винесете на ринок продавати листя, а під листям у мішках буде тол. Напа людина ваше листя «купить».

— Тоді треба встановити пароль, — заблищали Кирилові очі.

— Безперечно. Ну, наприклад...

— Отак! «Продасте листя?» — «Продаємо», а тоді... тоді... Так: «А чи немає у вас горіхів?» А ми йому; «Про горіхи треба забувати», тоді він скаже: «В лісі є горіхи», і ми віддамо йому мішки.

Вчитель роздумливо потер лоба.

— Перші фрази зайві, це кожен покупець спитає. Почнемо з питання: «Чи немає у вас горіхів?» Тепер ось що: треба якомога рідше навідуватися вам до складу. Зараз перенесемо он до того окопу сто кілограмів, а вже звідти носитимете додому.

Олексій Іванович допоміг хлопцям перенести тол до окопу і вже вібрався йти, коли Микита згадав про Тамару Михайлівну. Він розповів про її бажання стати партизанкою.

— Вона хороша! Прийміть її!

— Добре, — кивнув головою вчитель. — Я буду тут, на цьому місці, в четвер по обіді, тоді й дам вам відповідь. В середу ви «продасте» своє листя з толом, а в четвер доповісте мені про наслідки вашої «торгівлі».

Олексій Іванович подав руку Микиті й Кирилові, кивнув Андрію, що стояв у дозорі, і зник у кущах.

Хлопці взяли частину толу з собою, щоб сховати ближче до пасовиська, а решту накрили хмизом і листям.

— А ти домовився з Олексієм Івановичем, що ми залишаємося окремим загonom? — занепокоївся Андрій.

— Домовимось ще, — відмахнувся Микита. — Не про це зараз турбота.

Коли почувлися козячі дзвоники, хлопці поховали тол в кущах, а щоб не забути місця, зламали там велику гілку,

Як тільки вони повернулись, пастухи стали прохати в них горіхів.
— Осьдечки всі горіхи,— мовив Андрій і, надувши живіт, постукав по ньому кулаком.— Треба було йти з нами, тоді б наїлися.
Настав час гнати кіз додому. Микита почав набирати в мішок опалого листя.

— Кампанія по заготівлі кормів для худоби почалась! — усміхнувся Кирило.

— Е, а це діло! — відгукнувся хтось із пастухів.— Завтра і я принесу мішок.

— І я! І я! — почулося декілька голосів.

— А я не збиратиму листя,— сказав Старший.

— Чому ж так? — з удаваною серйозністю звернувся до нього Микита.— А що їстиме твій буйвол?

— Сам ти буйвол! — образився малий.— Ми скоро з мамою підемо на село до родичів. У них там сто пудів картоплі. А в місті, кажуть, скоро почнуть мерти з голоду.

Пастухи, що вже приготувалися посміятися з Старшого; принишкли. Кожен уявив собі страшну зиму. Фашисти почали вивозити хліб до Німеччини, а в місті вже зараз треба платити великі гроші за окрасць житняка. На ринок несуть одяг, меблі, хатній скарб.

А що ж буде зимою?

Хто ж знав навесні 1941 року, що в палісадниках робітничих будинків треба було садити не квіти, а картоплю і буряки?

Микита взяв мішок з листям на плечі і, сказавши товаришам, що дожене їх, пішов до батареї.

Вартовий не допустив хлопця до гармат, а викликав гестапівця.

Той, побачивши Микиту, розсердився:

— Не надо сюда ходіл. Я сам ходіл.

— Та я хотів сказати, що був сьогодні аж біля балки і нікого не бачив. Ніде нікогисінько!

— Чого есть ето? — кивнув гітлерівець на мішок.

— На зиму листя для кози.

— О, ти есть хороший сіновья. Я помогал тебе ехать Германия. Ти будеш жи́л там ошень гут. Ну, іді,— і гітлерівець, сказавши кілька слів вартовому, повернувся до батареї.

Микита не встиг пройти і десяти кроків, як почув суворе «гальт!» Хлопець спинився. Солдат підійшов до нього і дулом автомата показав висипати листя на землю. Розкидавши купу ногою і переконавшись, що в листі нічого не сховано, солдат відпустив Микиту.

«Обережні, чорти»,— подумав хлопець і став знову наповнювати мішок.

Дома він висипав листя в кутку сарайчика. Мати похвалила сипа за хазяйновитість, а потім, лякливо озирнувшись, сказала:

— Гляди, Микитасю, нікуди не встрявай. Сьогодні фашисти розстріляли, мабуть, чоловік з двісті за вибух,

— Який вибух? — стрепенувся хлопець.

— А ти не чув? Сьогодні у місті злетів у повітря якийсь штаб. Кажуть люди, що трьох німецьких генералів убито. Солдати хватили на вулиці людей, підряд хватили і стріляли. Прокляті!

— Ще не один генерал злетить у повітря! — заявив Микита.

— От бачиш, і без тебе є кому воювати. А ти не встрявай...

Мати сказала ці слова і напружено чекала, що Микита заспокоїть її, запевнить у своїй непричетності до партизанів.

— Ну, годі, мамо! — суворо сказав син і, побачивши, як враз налилися материні очі сльозами, додав м'яко: — Значить, по-вашому, скласти руки і ждати, поки тебе уб'ють? Коли б оті двісті чоловік узяли зброю, то їх би не так просто було розстріляти.

— Ми-ки-та-си-ку... — несподівано заголосила мати і знеможено сіла.

— Біда мені з вами, мамо, ви, їй право, як малі, — з докором промовив син і рушив до хати.

Розмова з матір'ю нагнала на хлопця гнітючий настрій. Та десь у глибині душі ворушилося щось радісне. Що? Ага, повинна прийти Тамара Михайлівна, і він розповість їй про зустріч і розмову з Олексієм Івановичем. Глянув на годинника. Вже час їй бути. Щоб скрасити чекання, він узяв підручник фізики й став читати.

Непомітно смеркалося. Хлопець відклав книжку і, втупивши погляд у темний куток, замислився.

Раптом заскрипіли сінешні двері. Микита зрадів, підхопився. Але в снігах брязнула цеберка, почулося зітхання матері.

Тамара Михайлівна не прийшла...

VII

Середа! Нетерпляче ждав Микита цього дня. У сарайчику в кутку лежав накритий листям тол. Кілограмів з десять. По стільки ж було в Андрія й Кирила.

Можна було б залучити до цієї справи ще й Дмитра та Марка, але Олексій Іванович категорично заборонив збільшувати загін, — чим більше буде в ньому учасників, тим більша вірогідність провалу. Не через зрадництво, ні. Буває просто випадок. А скільки різних випадків стереже кожного партизана в його складній і важкій боротьбі!

Микита вчора домовився з Марком, що той попасає у середу його козу. Так само домовилися Андрій і Кирило.

І от з мішком на плечі Микита йде на ринок. На серці тривожно. Півгодини тому пішла на ринок і його мати — продати батьків піджак і купити хліба, коли трапиться. Правда, мати буде на товкучці, а він на другім краю ринку, але все ж мати може побачити його і почати розпити.

Микита пройшов дві вулиці і повернув на третю, що вела просто до ринку. Якою неохайною стала ця колісь чистенька, вся в квітах, вулиця! А ось і школа. Трохи оддалік, просто на квітнику, величезний смітник. Це німці викидають сюди з свого госпіталю різний непотріб.

Худа, в подертому одязі жінка і двоє блідих, з старечими обличчями дітей копірсалися в смітті, вибираючи лушпиння картоплі, огризки хліба. Микита болісно скривився. А це ж тільки початок! Що ж буде далі, коли в людей вийдуть ті невеличкі запаси, які вони зробили до відступу Червоної Армії... Що буде, коли повинось на ринок увесь хатній скарб?..

На ринку став у ряд, де продавалося картопляне лушпиння, дрібні напівгнилі овочі, лобода та інше, чим раніше ніхто не торгував. Він озирнувся навколо і, побачивши Андрія, перейшов до нього.

— А Кирила нема?

— Не бачив.

Хлопці придивлялися до кожного покупця, прикидаючи в думці, — не цей, бува? Чоловіків майже не було. Тільки якийсь селянин ходив, поцьвохкуючи батіжком і прицінюючись до одягу, що його носили жінки. Два німецьких солдати з кубиками штучного кофе-концентрату, загорнутими в блискучий срібний папір, сповигали між людьми. Ще один солдат продавав півхлібини.

— Скільки, пан? — спитала якась жінка.

Той запросив астрономічну суму, і жінка, зітхнувши, відійшла.

— Привіт негоціантам! — раптом пролунав веселий голос.

— Кирило! — зраділи хлопці. — Чого ж ти спізнився?

— Та мати довго збиралась піти з дому. Чекав, коли вона хоч поверне за рік. Як іде комерція, акційне товариство «Микита і компанія»?

Хлопці засміялися.

— Щось ти дуже веселий, коли б не довелось плакати...

— А ти чого такий сумний? — спитав Кирило Микиту.

Той зітхнув, згадавши жінку з дітьми.

— Так чогось...

— Продаєте? — нараз почувся коло них чоловічий голос.

Перед ними стояв селянин і цьвохкав батіжком по мішку.

«Він!» — промайнуло у Микитиній голові, і він відчув, як у нього посохли губи.

— Продаємо, — відповів Андрій.

— До чого дійшло, листям торгують... — похитав головою селянин. — Мабуть, хліба дома нема?

— Нема...

— Хліб он у кого, — кивнув дядько на гітлерівця і по паузі притишено спитав: — А у вас нема, бува...

Хлопці вп'ялися в селянина очима.

— ...струменту? Терпугів, ножівок... Я б купив. Може, й хліба дав би...

— Цього немає,— зів'ялим голосом відповів Кирило.— Ми, дядьку...

Він затнувся, розгублено дивлячись кудись за дядька. Хлопці теж повернули голови, шукаючи те, що так стурбувало товариша.

Кроків за п'ять від них, біля жінки, що продавала светр, стояла Кирилова мати, Олена Федорівна. Білда і схвильована, вона швидко відвернулася од хлопців, коли помітила, що вони дивляться на неї.

— Пропав! — прошепотів Кирило.— Мати наказала мені сидіти дома, поки вона не повернеться.

— Тікай!

— Пізно! — вона мене вже засікла.

Олена Федорівна взяла в руки светр, подивилася на нього на світло і повернула жінці. Потім, усміхаючись, підійшла до хлопців.

«Пронесло!» — подумав Кирило і відповів матері теж усмішкою.

— Продаєте листя? — спитала Олена Федорівна.

— Треба ж на олівець уторгувати,— поважно відповів Микита.

— А горіхів у вас немає?

У хлопців витяглися обличчя. Широко відкритими очима вони дивилися на Олену Федорівну не в силі вимовити й слова.

— Спокійніше треба триматися,— тихо промовила жінка і засмілася.

Тільки Кирило помітив, що сміх у матері роблений, і він, заїкаючись, відповів:

— Ттт... тепер про горіхи треба забувати...

— В лісі є горіхи,— лагідно і уже невимушено усміхнулась Олена Федорівна.— Кирилку, іди-но до кози. Я сама однесу твій мішок.

Хлопця не довелося прохати двічі, він зник тієї ж хвилини.

— О, листячко продається! А мені якраз і треба для кізки,— прошамкотіла якась бабуся і стала біля Олени Федорівни.

— Вже куплене,— беручи Кирилів мішок, відповіла Олена Федорівна.

— За скільки ж?

Та назвала першу-ліпшу ціну, яка спала на думку.

— І недорого. Щастить же людям...— І бабуся попленталась далі.

— Ви допоможете мені донести мішки додому? — спитала у хлопців Олена Федорівна.

— З великою охотою,— кивнув Микита.

На вулиці, вибравши момент, коли не було перехожих, він сказав:

— А ви, Олено Федорівно, молодчина! Мені б отаку маму!

— То вона б тебе лозиною відшмагала! — несподівано сердито одповіла жінка.— Ніколи не била дітей, а сьогодні б не витримала. Ви подумали, що ви робите? Ви подумали про своїх матерів? Про своїх

батьків, які повернуться з фронту, а їм скажуть — повісили вашого Микиту, повісили вашого Андрія... Ви подумали про це? У мене серце кров'ю облилось, коли я побачила вас з цим триклятим листям...

— Бачу, всі матері однакові...— похмуро буркнув Андрій.

Олена Федорівна аж спинилася.

— Голову відірвала б тому, хто вас утяг у це діло!

— А ви хіба не знаєте, хто?..— здивувався Андрій.— Це ж сам...

Микита сіпнув товариша за руку, і той замовк.

— Хто?

— У партизанів таке правило: менше розповідати і менше розпитувати,— серйозно сказав Микита.

Нарешті Олена Федорівна подобришала:

— Правильно! Треба бути дуже обережними!..— додала вже зовсім не сердитим голосом:— Хороші ви мої...

З провулка назустріч їм вийшов поліцай Кузьма Гава, червонопикий, з закрученими по-козацькому вусами. Порівнявшись, Олена Федорівна низько йому вклонилася. Поліцай ледь відповів їй і, помахуючи нагаєм, пройшов мимо, не звернувши уваги на мішки.

— Запроданець! Козацькі вуса, бач, запустив!— сказав Микита.— Попався б ти до запорожців, вони б з тебе шкуру спустили!

— Нічого, він за все відповідь, коли наші повернуться,— кинула Олена Федорівна.

— А чого чекати?..— похмуро мовив Андрій.— Піймать би його... Ми б йому показали запорізькі вуса!..

— Хлопці! Глядіть, у селищі не робіть бешкету, бо ви більше нашкодите нам, ніж допоможете,— посварилась Олена Федорівна.

Дома Олена Федорівна зовсім заспокоїлась і по-діловому умовилася з хлопцями про наступну роботу. Тепер можна носити тол просто до неї додому, так буде безпечніше.

— Олено Федорівно, ви не гримайте на Кирила,— попрохав Микита.— Він так боїться вас... Ви ж партизанка, повинні його зрозуміти...

— Ну, без адвокатів!— не стримала усмішки жінка.

— І моїй мамі не кажіть... А то вона, ви знаєте, як переживає...

— І моїй,— приєднався Андрій.

— Ой, горенько мені з вами...— зітхнула Олена Федорівна.— Та яка ж я була б партизанка, коли б виказала таку таємницю?

VIII

Увечері, коли Микита пригнав додому козу, мати зустріла його тяжкою звісткою: заарештовано Тамару Михайлівну. Сьогодні вдень мати вирішила віднести їй молока — може, думала, захворіла, що не

прийшла в неділю. Сусіди Тамари Михайлівни розповіли про її арешт.

Для Микити це був важкий удар. Саме сьогодні ввечері він збирався піти до Тамари Михайлівни і розповісти про зустріч з Олексієм Івановичем. І раптом отаке!..

За що її заарештовано? Що вона зробила? Сказала фашистам, що співробітничати з загарбниками, — це зрада? А хіба не так? Не співробітничати з загарбниками — а бити їх, на кожному кроці шкодити їм, знесилювати їх, щоб вони боялися ходити по вулицях, боялися поткнутися в хату!

І заарештовано Тамару Михайлівну саме в той момент, коли Микита знайшов партизанів, до яких так тяглася вчителька. Яка біда! Єдина надія — на Олексія Івановича. Може, він чимось допоможе? От би влаштувати напад на в'язницю!

Микита заснув з цією думкою, з нею ж і прокинувся.

...Хвилюючись, сповнений надій, ішов Микита стежкою до місця першої зустрічі з Олексієм Івановичем. Час від часу він поглядав на Кирила і Андрія, які стояли на протилежному боці балки, щоб у разі небезпеки дати знак.

До умовленого місця залишалося кроків з двадцять, коли раптом Микита відчув на собі чийсь погляд. Він озирнувся і мимоволі здригнувся: незнайомий чоловік у строкатій плащ-палатці стояв, пригублившись до дерева. Хлопець інстинктивно зробив крок назад і застиг. Чоловік поманив його пальцем й усміхнувся,

Тепер Микита впізнав партизаца.

— Дядьку Карпе!.. — радо прошепотів він.

Це був батьків приятель Карпо Матвійович Авраменко, сталевар металургійного заводу. Інколи, особливо після получки, він заходив до Кобзарів. І тоді на столі неодмінно з'являлася пляшка, мати вносила солоних огірків та іншу закуску, а батько питав приятеля:

— Признавайся, Карпе Матвійовичу, чого у тебе ніс червоний? Від мартенівської печі чи від горілки?

— Тільки від печі!

— А може, ні?

— Ну, як тобі не сором отаке казати?.. — сміявся сталевар. — Ти сам подумай: я стою біля печі вже більше двадцяти років, причому кожного робочого дня! А горілку п'ю тільки двічі на місяць... Що ви на це скажете, Явдохо Сергіївно? — звертався Авраменко до Микитиної матері.

— А ви його не слухайте, Карпе Матвійовичу. Ви краще випивайте та закушуйте, — відповідала, усміхаючись, мати.

— Золоті слова! — і сталевар перекиляв чарку, промовивши перед тим: «Будьмо!»

Карпо Матвійович ніколи не проминав нагоди, щоб не пожартувати з Микитою.

— Ну, пожежник, як справи? Значить, твердо рішив іти до пожежної команди вогонь гасити? А я — ні. Я розпалюю вогонь. Півжиття біля вогню стою. Стараюся, щоб у печі було, як у неклі! Люблю вогонь! Велика в ньому сила!

Микиті пригадалися ці мирні дні. Які далекі вони тепер... Просто не вірилось, що люди колись ходили в гості, виживали, сміялися, жартували.

— О, пожежник... — промовив Карпо Матвійович. — От де довелося зустрітись... Так, так... — зітхнув він.

— А батько де?

— Тато з своїм паровозом. Виїхав перед самим приходом німців, а ми з мамою не встигли.

— Так, так... — він по-змовницькому примружив око. — Мати знає?

— Ні. Тільки догадується...

— Плаче?

— Плаче...

Сталевар зітхнув.

— Матір треба жаліти... Жаліти треба матерів...

— А чому Олексій Іванович не прийшов? — спитав Микита, щоб перевести розмову на іншу тему. — Ми вчора передали кілограмів тридцять толу.

— Не прийшов, значить, так треба. За тол — спасибі. Ви тридцять кілограмів, та ми трохи — і склад порожній.

— Переправили всю вибухівку? — розчаровано промовив Микита. — А що ж ми тепер робитимемо?

— Діло ми вам знайдемо. Тамару Михайлівну бачив?

— Її арештовано.

Обличчя сталевара посмутніло.

— Арештовано?! Прокляті!.. Погане діло... Так, так... Погано, погано...

— Дядьку Карпе, давайте її звільнимо, — з проханням у голосі тихо сказав Микита.

— Рада б душа в рай...

— Ми допоможемо.

— Ви? — усміхнувся самими губами сталевар. — Як же це?

— Ми спіймаємо вам одного гестапівця, а ви в нього розпитаєтеся, як можна звільнити арештовану...

— Це того гестапівця, що козу шукав? Як же ви його думаєте спіймати?

— Наш загін «Смерть фашистам!» це зробить. А як, то ми знаємо...

— Ох, пожежник, пожежник, — похитав головою Авраменко. — А коли не ви його, а він вас? Що тоді?

— Та ви, дядьку, за нас не турбуйтеся. Ми його так спіймаємо,

що ніхто й не знає. А тоді вже без вашого дозволу нічого по роби́тимо.

— Хитрюга ти, пожежник...— усміхнувся сталевар.— Ну, що ж, дійте! Тільки спочатку давай нам свій план, без нашого дозволу — ні-ні!

Микита розповів Авраменкові, як він гадає вкрасти гестапівця, той дав кілька порад і вказав місце, де партизани чекатимуть хлопців з їхньою здобиччю.

— А як він сьогодні не прийде? — висловив сумнів Карпо Матвійович.

— Щодня приходять.

— Ну, щастя вам...

Микита повернувся до хлопців веселий, з палаючими очима.

— Завдання! Важливе завдання нашому загону! — І він все розповів товаришам.

— Оце по-моєму! — вигукнув Андрій.

— Загін відважних юних партизанів переходить до рішучих дій! Смерть фашистам! — урочисто виголосив Кирило.

Хлопці повернулися до своїх кіз, умовившись по дорозі, що візьмуть у загін Дмитра та Марка.

— Головне — спокій. Повний спокій! — напучував Микита нових членів загону.— Щоб він не догадався. Байдуже дивіться на нього, наче вам до нього немає ніякого діла.

Та всі хвилювалися. Микита спостерігав, як кожної хвилини хлопці повертали голови в напрямку батареї.

— Давайте розповідати казки, щоб якось згаяти час і відвернути думки в інший бік,— запропонував він.

— О! Розкажи казку! — зрадів Старший.

Кирило задерикувато блиснув очима:

— Давай я розкажу. Будеш слухати?

Малюк підозріло глянув на Кирила і, сподіваючись якогось підступу, не відповів.

— А казка ого-го! — вів далі Кирило.

— Слухатиму,— недовірливо промовив малий.

— Жили дід та баба,— почав Кирило і ураз замовк. На стежці почувлися кроки і промайнула постать «колоніста».

— Ну, кажи ж, кажи! — прохав Старший.

— Бідолашний німчик ніяк не знайде своєї рябенької,— засміявся хтось із пастухів.

— Годі казок, ходімо краще по горіхи! — сказав Микита і, взявши порожній мішок, рушив туди, де зник «колоніст».

Четверо його товаришів рушили за ним, додержуючись дистанції в кілька десятків кроків.

Микита догнав гестапівця і навмисно стурбованим голосом повідомив:

— Є новини! Вони,— він махнув на хлопців,— знайшли партизанський склад із зброєю!

— Вас іст дас склад? — запитав німець, і очі його тривожно забігали.

— Гранати! Міни, тол... Он вони бачили,— знову показав він на хлопців і махнув їм рукою: — Сюди!

— Ми знайшли склад! — важко переводячи дух, промовив Кирило.— У балці! Он там...— він кивнув на ліс.

— Партизанські гранати! — сказав Андрій.

— І ящики з милом,— подав слово Дмитро.

— Какой міло? — фашист переводив погляд з одного хлопця на іншого.

— Та то не мило, а тол,— засміявся Андрій.— Вибухівка!

В цю мить Микита раптом підстрибнув і з усієї сили вдарив німця головою під груди. Решта хлопців, як по команді, навалилась на гестапівця, що, навіть не ойкнувши, впав на землю і тільки судорожно роззявляв рота, хапаючи повітря. Микита запхнув йому в рот хустку, Андрій і Кирило в'язали руки й ноги, Дмитро та Марко допомагали. Забравши в полоненого зброю і документи, хлопці натягли йому один мішок на голову, а другий на ноги.

— А тепер покажемо йому, де склад,— пожартував не щедрий на жарти Андрій.

Хлопці взяли полоненого і понесли до балки.

— Спасибі йому, хоч не гладкий,— сказав Марко.

— Злі люди рідко бувають товсті,— усміхнувся Кирило.

— Припинити балачки! — суворо наказав Микита.

...Через годину хлопці поверталися до кіз. Вони йшли мовчки, кожний думаючи про своє.

— Невже ми його спіймали? — несподівано промовив Кирило.— Мені просто не віриться...

— Не радій завчасно! — зупинив його Микита.— Не забудьте: завтра всі вигонимо кіз пасти, бо на того, хто не вижене, може впасти підозра.

Старший, побачивши хлопців, що поверталися до гурту, ще здалеку крикнув:

— Ну, докажи ж казку!

— Казку? Яку? А...— згадав Кирило.— Завтра докажу...

IX

Щось одноманітно шуміло за вікном. Незрозумілий звук, наче хтось раз за разом обережно пускав на землю гумовий м'яч. Микита, не розплющуючи очей, тривожно прислухався. Спати враз перехотілося, як завжди, коли починаєш про щось напружено думати.

«Дощ!»

Тепер звуки втратили свою загадковість. Ніхто не кидав м'яча, просто ішов маленький дощик, і великі краплі, збираючись на залізному острішку даху, час від часу падали на землю.

Микита спочатку зрадів, що не треба гнати козу до лісу. Але зразу майнула тривожна думка: а що коли гестапівці прийдуть додому?

З другої кімнати почулося зітхання матері.

«Проклятий дощ!» — подумав Микита.

Залишатися на цілий день дома, бачити заплакане обличчя матері і весь час чекати, що ось-ось наскочать гітлерівці,— радості мало.

Німці, безперечно, знали, що «колоніст» ходить до пастухів, і питатимуть про його зникнення. Хтось із хлопців ненароком може обмовитись, що Микита з товаришами пішли за «колоністом».

«Так, пішли, ходили до балки, показували йому склад, потім повернулися до кіз, а він пішов до батареї,— от і все. Так усі й казатимемо»,— заспокоював він себе, згадуючи вчорашню домовленість з членами загону.

Дощ шерехтів за вікном, і хоч Микита тепер знав, що то йде дощ, неясна тривога не проходила. Щось підказувало йому — причина тривоги саме в цьому спокійному шерехтінні. Тиша... Не стріляють пімецькі гармати...

Значить, наші відступили?..

«А може, навпаки?.. Еге, навряд... Коли б наші перемогли, то вже все місто б знало. Десяток сусідів прибігло б повідомити про радісну новину!»

Він лезав, застигши від страшного припущення. Щось наче обірвалося всередині, хотілося заскиглити голосно, протяжно, жалібно...

У темряві він почув, як встала мати. Підійшла до нього і сіла на ліжку. Поклала на голову руку, ніжно погладила його м'яке волосся.

— Вже годин зо три, як не стріляють,— промовила вона страждено.— Мабуть, відступили... Осиротіли ми тепер зовсім, Микитасяку...

— Ми боротимемось, мамо! — з почуттям промовив хлопець.

— Мій захиснику... — не знімаючи руки з голови сина, тепло сказала мати, і в її голосі Микита відчув і дозвіл робити те, що він вважає за потрібне, і захоплення сином, і безмірну материнську любов.

Мати й син не помітили, як посіріло вікно, як перестав дощ, Нарешті Явдоха Сергіївна підвелась.

— Вставай, Микитку, вже скоро розвидниться. Дощик, здається, перестав, поженеш козу...

Тільки тепер хлопець завважив, що не чути капотіння за вікном. І знову хвилювання охопило його. Так, сьогоднішній день не буде звичайним...

Микита поснідав картоплею з огірками. Хліба не було. Мати сказала, що доведеться скоро йти на село міняти речі на продукти. У місті така дорожнеча, що речей не вистачить на прожиття й на місяць, а на селі можна виміняти жита, кукурудзи, змолоти на жорнах і потрошку пекти коржі, щоб не звалитися з ніг. Подейкують, що вже дехто починає пухнути з голоду, а ще ж тільки осінь! Що ж буде зимою?..

Микита зібрався, вивів козу з сарайчика. Вже біля воріт він звернув увагу на підозрілий шум на вулиці. Хлопець відчинив хвіртку і відсахнувся назад. Перед ним стояв, направивши на нього автомат, німецький солдат.

— Цурюк! — загорлав фашист.

Микита встиг побачити вартового і біля воріт протилежного будинку. Вулицею ходили патрулі. Він зачинив хвіртку і хвилину стояв у роздумі, потім одвів козу до сарайчика й пішов до матері.

Мати й син сиділи припишклі, мовчки прислухаючись до галасу на вулиці. Раптом заgrimіли ворота, почулося клацання затворів. Микита, не чекаючи, поки вдеруться у хату, вийшов у двір. Кілька гітлерівців оточили хату, сарай, льох. Поліцай Кузьма нишпорив своїми маленькими, подібними до свинячих, очима по двору, по садочку.

— Хто є у вас сторонній? — крикнув він до Микити.

— Нікого нема.

— Брепеш! Де партизани?

З дверей виглянула бліда, перелякана мати.

— Нікого нема! Що ви, Кузьмо Сидоровичу?!

— А, комуністка чортова, згадала зразу і як звати, і як величати! Кажі, де партизани? Зараз буде трус, знайдемо — смерть на місці!

— Та що ви, Кузьмо Сидоровичу...

Німець-фельдфебель, що стояв поряд з поліцаєм, уважно стежив за обличчями Явдохи Сергіївни і Микити.

— Зброя! Де зброя?! — кричав поліцай.

— Немає у нас ніякої зброї...

Поліцай запитливо глянув на фельдфебеля. Той кивнув головою.

— Знайдемо — смерть! — крикнув зрадник і з двома солдатами рвонувся до хати.

Вони облазили всі кутки, поперекидали все в скрині, в шафі, в буфеті, обшукали горище. Спітнілий і злий, що нічого не зміг знайти, поліцай пішов до сарая. Ногами він розкидав листя, що лежало в кутку, а солдати штрикали скрізь землю багнетами. В погребі перевернули діжки з солінням, перекопали землю.

До самого вечора в селищі нікому не дозволяли виходити з двору.

Ніхто не знав, що сталося в місті, чому німці кинулися шукати партизанів і зброю. Микита сидів біля вікна і обережно виглядав на вулицю — чи не ведуть когось із знайомих. Але ні, вулицею ходили тільки німецькі солдати та кілька поліцаїв.

Раптом його серце боляче стиснулось. Четверо есесівців, наставивши автомати, гнали поперед себе жінку.

«Олена Федорівна!» — жажнувся Микита.

Ні, в неї немає такого пальта... Кого ж це ведуть? Він вдивлявся в закутане великим білим платком обличчя. І враз побачив хлопчика, що біг за фашистами.

«Старший!»

Вели Василькову матір. Це була тиха, непримітна жінка, яка, крім сім'ї, і особливо Василька, нічим більше не цікавилась. Микита не повірив би, коли б йому сказали, що вона партизанка.

Старший біг за есесівцями і охриплим від сліз голосом кричав лише одне слово:

— Ма-мо-о-о... Мамо-о-о...

Жінка раз у раз спинялася, озиралась назад. Тоді гітлерівці штовхали її під боки автоматами, і вона знову йшла вперед. Раптом Василько підбіг до есесівця і вчепився зубами йому в стегно. Фашист ойкнув, тріпнув ногою, потім з силою вдарив дитину прикладом по голові. Старший безсило впав. З божевільним зойком мати кинулася до хлопчика. Солдати на мить оторопіли. Жінка нахилилася над сином, потім, хилитаючись, випросталась і якусь секунду стояла, закривши обличчя руками. Фашист штовхнув її дулом автомата.

Тоді Василькова мати, дико скрикнувши, кинулася на есесівця..

Гітлерівець упав разом з жінкою, а решта есесівців намагалася вирвати його з рук заарештованої. Підбіг поліцай Кузьма з багнетом...

Через хвилину трое солдат понесли на руках четвертого, а серед вулиці лишилося два нерухомих тіла — сина і матері. Кузьма витер скривавлений багнет і сховав його в піхви.

Микита з болісною яскравістю згадав, як Старший просив доказати йому казку про діда й бабу.

Він стиснув голову руками і впав на ліжко, уткнувшись обличчям в подушку.

Лише другого дня Кирило розповів Микиті про те, що сталося у селищі, з-за чого й був трус.

Пізно вночі, після того, як хлопці передали партизанам «колоніста», до відділку гестапо в селищі імені Орджонікідзе прийшов гестапівський офіцер Отто Анна Шульц. Він показав свій документ вартовому, і коли той його пропустив, повернувся і одним ударом звалив вартового з ніг. Потім Отто Анна сказав кілька слів німецькою мовою, і з темряви вийшло з десятеро одягнутих у форму

есесівців. Один з них став на вході замість вартового, а решта зайшла до приміщення. Десь через годину з двору гестапо виїхали дві вантажні автомашини, повні людей, а кілька десятків чоловіків і жінок пішли пішки і скоро зникли в п'ятні. Невдовзі сюди прибула група гестапівців, що поверталася з нічної операції.

Вона виявила, що працівники гестапо перебиті, документи частково забрані, а частково знищені, ув'язнені, що сиділи в підвалі, зникли.

Селище було оточене, і до самого ранку гітлерівці стежили, щоб жодна людина не виходила з двору на вулицю і у двір з вулиці.

Микита також дізнався, що під час тусу німці знайшли у Василька об'єму патронів, яку він ховав у ящику «Конструктор» разом з іншими іграшками...

Х

Серед документів, захоплених партизанами, була і справа Тамари Михайлівни. В сірій картонній теці було підшито тільки два документи: рапорт фашистського офіцера, що умовляв учительку співробітничати з окупантами, і висновок слідчого.

В своєму рапорті фашист докладно, на шести сторінках, розповідав про погляди Тамари Михайлівни і доводив, що хоч вона і не бере ніякої участі в боротьбі проти окупаційної влади, проте є дуже небезпечним ворогом фашистської держави, бо її ворожість викликається не якими-небудь особистими чи дрібними матеріальними інтересами, а йде від принципових, ідейних міркувань. Рапорт закінчувався словами: «а тому вважаю би за необхідне зазначену Тамару Михайлівну Берест ліквідувати».

Другий документ складався з одного невеличкого аркушика паперу. В ньому слідчий гестапо підтверджував висновок, яким закінчувався рапорт. Зверху була коротка помітка: «Виконано». І дата.

Микиті розповіла про це Кирилова мати, що зайшла до Кобзарів рано-вранці ніби порадитись, які речі брати на село міняти.

— І після цього ви кажете, що ми не повинні братися за зброю?! Вони вбивають невинних! — промовив тихо, але з силою Микита, коли мати вийшла з хати.

Олена Федорівна довго і сумно дивилася на хлопця, потім так само тихо відповіла:

— Казала... А що я могла тобі казати... Ми віддаємо на боротьбу все! Навіть більше, ніж все. Ми віддаємо на боротьбу своїх дітей! Своїх дітей! Ти розумієш це?

Микита, похиливши голову, винувато мовчав.

— А тепер слухай наказ: ти, Кирило й Андрій сьогодні повинні вийти з міста на село міняти речі на хліб.

— Міняти на хліб? — розчаровано протяг Микита.— Партизанський загін по вимінюванню хліба...

— А коли ви носили листя для своїх кіз, то як звався ваш загін? «По перенесенню листя для кіз»? Чи «По перенесенню толу?»

— А-а-а...— Очі в хлопця радісно заблищали.— Зрозумів! Ми щось важливе понесемо на село?

— Нічого, крім речей. Сьогодні ж по обіді й підете. Поведе вас твоя мама. Вона зразу ж повернеться, а ти з хлопцями лишишся, чекатимеш. Ми дамо знак.

Очі в Микити згасли. «Дамо знак!» А може, ніякого знаку й не буде, просто хочуть відсторонити їх од активної боротьби? Він недовірко поглянув на Олену Федорівну. Та, мабуть, угадала його думки і промовила суворо:

— Завтра таких, як ти, фашисти поженуть у Німеччину, тому так терміново перекидаємо вас на село.

— А загін наш буде окремий? Піонерський партизанський? — запитав він і раптом знітився від холодного погляду Олени Федорівни.

— Ти не гратися йдеш на село! Через вас трьох ми триматимемо зв'язок із сільськими підпільниками. Чи тобі обов'язково потрібен ваш окремий загін?

— Ні! Ні! — не ховаючи радості, скрикнув Микита.— Як так, то ще й краще!

Трое хлопців з Микитиною матір'ю почували на село по обіді. А другого дня вранці у двері Кобзарєвої хати з усієї сили бив чоботом поліцай Кузьма.

— Та вона ж ще вчора міняти пішла! — гукнула сусідка,

— А хлопець? Мені хлопець потрібен! Микита Кобзар!

— І хлопець пішов.

— От чортяка! — вилаявся поліцай.— Втік!

З М І С Т

<i>Валентин Бичко. Цікавий, своєрідний світ</i>	5
ЩАСЛИВИЙ ДЕНЬ СУВОРОВЦЯ КРИНИЧНОГО	11
ГОСПОДАРИ ОХОТСЬКИХ ГІР	119
ЗАПИСКИ СОЛДАТА	255
НАШ ЗАГІН «СМЕРТЬ ФАШИСТАМ!»	325

Б14 Багмут І. А. Вибрані твори в двох томах.
Том І. Щасливий день суворовця Кри-
ничного: Повісті. Для серед. шкіл. в./
/ Ред. колегія: Волинський К. П. та ін.; Пе-
редм. В. В. Бичка; Рецензент І. Я. Засць;
Худож. М. А. Стороженко.— К. : Веселка,
1983.— 358 с., іл.— (Бібл. сер.).

До першого тому вибраних творів українського
радянського письменника лауреата Республіканської
літературної премії імені Лесі Українки увійшли
повісті про навчання та захоплюючі військові ігри
суворовців, про життя на далекій радянській Півночі,
про бойові події Великої Вітчизняної війни.

$\frac{4803010200-125}{\text{Б } \frac{M206(04)-83}{122.83}}$

У2